

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ**

Кафедраи назария ва амалияи забоншиносӣ

Ба ҳуқуқи дастнавис

ТДУ:809.155.0

ТКБ: 81.2 (2 тоҷик)

И-14

ИБРОИМОВА ГУЛАНДОМ НАИМОВНА

**МУРОДИФОТИ ИБОРАҶОИ НОМӢ ВА ҶУМЛАҶОИ СОДА ДАР
«ҶОР ДАРВЕШ»**

ДИССЕРТАТСИЯ

**барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ аз рӯйи
ихтисоси 10.02.01. – Забони тоҷикӣ**

Роҳбари илмӣ: доктори илмҳои филологӣ, узви
вобастаи Академияи миллии илмҳои
Тоҷикистон, муовини раиси Кумитаи забон ва
истилоҳоти назди Ҳукумати Ҷумҳурии
Тоҷикистон

Раҳматуллозода Саҳидод Раҳматулло

Душанбе – 2023

МУНДАРИЧА

Ихтисораҳо	3
Муқаддима.....	4
БОБИ I. МАСОИЛИ НАЗАРИЯВИИ МУРОДИФОТИ ИБОРА ВА	
ЧУМЛАҲОИ СОДА ДАР ЗАБОНШИНОСИ	12-40
1.1. Матолиби муқаддамотӣ	12
1.2. Баррасии муродифоти наҳвӣ дар забоншиносии тоҷик	15
1.3. Таҳқиқи муродифоти наҳвӣ дар забоншиносии рус	35
1.4. Таҳқиқи ибора, ҷумла ва муродифшавии онҳо дар адабиёти шевашиносӣ	40
БОБИ II. ҚОЛИБҲОИ ИБОРАҲОИ НОМИИ ҲАММАЪНО ДАР	
«ЧОР ДАРВЕШ»	45-99
2.1. Муродифоти қолибҳои ибораҳои исмии изофӣ	49
2.1.1. Ибораҳои исмии изофии қолиби «исм+бандаки изофӣ+исм»	50
2.1.2. Ибораҳои изофии қолиби «исм+бандаки изофӣ+сифат»	52
2.2. Муродифоти ибораҳои изофӣ бо навъҳои дигари ибора	81
2.3. Муродифоти ибораҳои сифатӣ, ҷонишинӣ ва шуморавӣ дар «Чор дарвеш»	85
2.4. Муродифоти ибора бо калимаҳои мураккаб ва баръакс	90
БОБИ III. МУРОДИФОТИ ЧУМЛАҲОИ СОДА ДАР «ЧОР	
ДАРВЕШ»	100-146
3.1. Муродифоти хелҳои коммуникативии ҷумлаҳои сода	107
3.1.1. Муродифоти ҷумлаҳои содаи тасдиқӣ ва инкорӣ	108
3.1.2. Ифодаи маънои инкор дар «Чор дарвеш»	113
3.2. Муродифоти қолибҳои аслиӣ ва ҳосила	125
3.3. Муродифоти хелҳои ҷумлаи сода аз ҷиҳати сохтори наҳвӣ	136
Хулоса	147
Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқот	153
Феҳристи адабиёт	154
Мундарича ва натиҷаҳои асосии диссертатсионӣ, ки дар интишороти мазкур ба таъби расидаанд	174

Ихтисораҳо

ВАО – Вазоити ахбори омма

ВФ – Воҳидҳои фразеологӣ

ФР – Федератсияи Россия

ГЗАҲ – Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик

Ёдд – Ёддоштҳо

ЗАҲТ. – Забони адабии ҳозираи тоҷик

Кул – Куллиёт

КОА – Комиссияи олии аттестатсионӣ

Қ. – қисм

ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь

Ҷ. – ҷилд

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Муродифоти грамматикӣ бо ҷараёни инкишоф ва рушди сохтори грамматикии забон робитаи зич дорад. Таҳқиқи ҳамаҷонибаи он имкон медиҳад, ки имконоти семантикиву функционалии қолибҳои наҳвӣ ба таври васеъ ва амиқ ошкор карда шавад. Азбаски талабот ба маданияти нутқ ва истеъмоли воҳидҳои ҳаммаъноии забон меафзояд, ошкор ва таҳқиқ кардани қолибҳои гуногуни ифода барои баён кардани маъноии матлуб амали саривақтӣ маҳсуб меёбад.

Интиҳоб ва истифодаи дурусти қолибҳои гуногуни наҳвӣ, хусусан, ибора ва ҷумла барои саҳеҳ, пурра ва дақиқ ифода кардани фикр мусоидат мекунад. Омӯзиши воҳидҳои ҳаммаъноии наҳвӣ дар асоси маводи яке аз шоҳасарҳои халқӣ – «Чор дарвеш» имконият фароҳам меоварад, ки муродифоти ибораҳои гуногун ва имконоти услубии онҳо ошкор карда шавад. Мубрамии мавзуи диссертатсияи мазкур низ дар он зоҳир мегардад, ки бори аввал муродифоти ибораю ҷумлаҳои сода ва қолибҳои ҳаммаъноии имконпазири онҳо дар забон дар заминаи маводи як асари бадеӣ таҳқиқ карда мешавад. Дар чунин шоҳасарҳои халқӣ тамоми зебӣ ва нафосати воҳидҳои забон инъикос мегардад. Ба ибораи дигар, асолати забон дар чунин асарҳо ҳифз гардидааст.

Азбаски муродифоти ибора ва ҷумлаҳои сода дар «Чор дарвеш» мавзуи таҳқиқнашуда дар забоншиносии тоҷик ба ҳисоб меравад, муҳимияти интиҳоби мавзӯ низ ба ин ҷанба асос меёбад. Ба истисноии як ишораи забоншинос А. Мирзоев дар бобати имконоти ҳаммаъношавии воҳидҳои наҳвӣ дар насри бадеии даврони классикӣ, боигариву ғановати он ягон кори ҷиддие анҷом дода нашудааст. Доир ба муродифоти грамматикии ибора ва ҷумла як қатор мақолаву рисолаҳои илмӣ рӯи кор омада бошанд ҳам, маводи яке аз шоҳасарҳои даврони классикӣ – «Чор дарвеш» ба риштаи таҳқиқ қашида нашудааст. Сабаби интиҳоби мавзуи таҳқиқот низ ба ин ҷиҳат вобаста аст.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Аз сарчашмаҳои илмӣ маълум мегардад, ки андешаҳои аввалин дар бораи муродифшавии тарзҳои гуногуни ифода бо ҳамдигар ҳанӯз дар китобҳои дарсии охири асри XIX баён шудаанд [46, с. 5]. Бори нахуст солҳои 20-уми асри XX истилоҳи «муродифоти грамматикӣ» аз ҷониби А. М. Пешковский ба забонишносии рус ворид гардид ва диққати забоншиносро ба он ҷалб кард. Забоншинос Б. Камолиддинов масъалаи омӯзиши ҳаммаъноии грамматикиро дар ин солҳо мавриди таҳлил қарор дода, навишта буд, ки: «... барои давраи аввали омӯзиши муродифоти грамматикӣ (солҳои 20-40-уми асри XX) мавҷуд набудани муқаррароти мушаххаси мафҳуми муродифоти грамматикӣ ва тафовути он аз муродифоти луғавӣ характернок аст, тавачҷуҳи асосӣ ба ҷанбаи услубии проблема нигаронида шуда буд» [46, с. 14].

Бояд зикр кард, ки масъалаи ҳаммаъноии грамматикӣ дар забонишносии рус ва умумӣ ба таври густурда ба таҳқиқ қашида шудааст. Дар осори муҳаққиқони рус А. М. Пешковский [77], А. Н. Гвоздев [19], И. И. Ковтунова [49], Е. И. Шенделс [187], В. П. Сухотин [99], В. И. Ярсева [117], З. П. Петрова [200], Г. А. Золотова [147], Ю. Н. Власова [134], М. М. Игнатева [149], Ю. Д. Апресян [5], Л. Ю. Максимов [166] ва дигарон паҳлуҳои мухталифи ин масъала баррасӣ гардидааст. Ҳарчанд, нуқтаи назари муҳаққиқон гуногун аст, дар равшан кардани ҷузъиёти мавзӯ ҳамаҷун замина хизмат мекунад.

Дар таълифоти муҳаққиқони мазкур доир ба мафҳуми муродифоти грамматикӣ, асоси ташаккули он, тафовути он аз қолибҳои мувозӣ, дублет ва вариантҳо, ҷудо кардани ҳудуди муродифоти луғавӣ ва грамматикӣ, ошкор намудани табиати муродифоти грамматикӣ, вазифаҳои онҳо, роҳи воситаҳои ифодаи ин муносибатҳо ва масъалаҳои марбути ин мавзӯ нуқтаҳои назари ҷолиб баён шудааст. Аз ҷумла, масъалаи қобили тавачҷуҳ он аст, ки дар байни вариант, дублет ва муродифоти грамматикӣ фарқ гузошта шавад ҳам, дар ҳолати акс омехтагӣ ва қачфаҳмӣ ба миён меояд. Ба ин масъала бештар В. П. Сухотин [99], З. П. Петрова [200] рӯй овардаанд.

Ҳамчунин, дар раванди омӯзиши муродифоти грамматикӣ диққати муҳаққиқонро аломатҳои асосии воҳидҳои ҳаммаъноӣ грамматикӣ ҷалб кардааст. Дар байни муҳаққиқон чунин нуктаи назар, аз қабилӣ аломати асосӣ ва муҳим будани сохтор, маъно ва вазифаи нахвӣ [146], мундариҷаи луғавӣ ва маъноӣ грамматикӣ [134] таносуби семантикӣ (маъноӣ) [134] низ вучуд дорад. Воқеан ҳам, мундариҷаи маъноии воҳиди нахвӣ ба дастҷамъи маъноҳои ҷузъҳои луғавӣ ва муносибатҳои грамматикӣ миёни онҳо вобастагӣ дорад.

Муҳаққиқи соҳаи лексика – А. А. Брагина дар монографияаш – «Синонимы в литературном языке» [15, с. 3-127] масъалаҳои асосии марбут ба синонимҳоро дар асоси маводи осори бадеӣ ва рӯзномаҳо кушода дода, дар қатори дигар масъалаҳои марбути мавзӯ ба мафҳуми тобиши маъно низ тавачҷуҳ менамояд. Ё ба нуктаи назари А. А. Потебня, А. А. Шахматов, Л. В. Шерба, Л. П. Якубинский, В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, Б. А. Ларин таъя карда, маъноӣ луғавӣи калима ва тобишҳои маъноии онҳоро шарҳ медиҳад ва муҳим будани онҳоро дар муқаррар кардани дараҷаи ҳаммаъноӣ, махсусан, зикр мекунад. Маъноӣ луғавӣ мафҳуми тавассути воситаҳои лексикӣ ифодаёфта, инъикоси предмет ва ё воқеият мебошад, ки дар тафаккури мо ғунҷоиш меёбад ва дар як қиёфаи овозӣ яке аз воҳидҳои забон мегардад. Тобиши маъно маъноӣ иловагии калима, яке аз аломатҳои мафҳумиест, ки ғӯянда ё нависанда онро ҷудо менамояд [15, с. 7]

Дар бобати муқаррароти синонимҳо дар забоншиносии рус ду нуктаи назар вучуд дорад: ғурӯҳи аввал чунин менигоранд, ки мафҳуми тобиши маъно илмӣ нест. Ғурӯҳи дуюм бар он назаранд, ки тобиши маъно яке аз хусусиятҳои хоси забонҳои муосири инкишофёфта аст ва маҳз он табиати синонимҳо ва сервазифагии ин воҳиди забонро муайян менамояд. Маълум мешавад, ки муҳаққиқони соҳа дар мавриди тобиши маъно ба як хулосаи амиқ наомадаанд. Ба ин масъала забоншинос Б. Камолиддинов низ тавачҷуҳ карда, чунин андеша дорад, ки: «Истилоҳи «тобиши маъно» дар таҳқиқотҳои ғуногун оид ба муродифоти луғавӣ ва грамматикӣ ба таври мушаххас муайян

карда нашудааст. Бинобар ин, як қатор муҳаққиқон, ки ба масъалаи муродифот, сермаъноӣ ва ҳодисаҳои дигари семантикӣ машғуланд, кӯшиш мекунанд, ки аз қорбасти он худдорӣ кунанд» . [46, с. 20]

Дар забоншиносии тоҷик доир ба мавзуи ибора ва ҷумлаҳои сода, роҳу воситаҳои сохта шудани онҳо асару мақолаҳои зиёд таълиф гардидааст, ки баъзе қайдҳои ишораҳои ҷолибро оид ба масъалаи ҳаммаъноӣ дар онҳо ҳам мушоҳида кардан мумкин аст. Дар ин қатор қорҳои забоншиносони тоҷик аз қабилҳои рисолаи муҳаққиқ Д. Т. Тоҷиев [102] доир ба воситаҳои алоқии муайянкунанда бо муайяншаванда, А. Халилов дар бораи вазифаҳои грамматикӣ бандаки изофӣ [107], рисолаи М. Ф. Исмаилов дар мавзуи ҳол ва ҳелҳои он [37], таҳқиқоти А. Мирзоев [61] доир ба ибораҳои феълӣ, С. Абдурахимов [1], М. Ақрамов [3] дар хусуси ибораҳои номӣ ва рисолаҳои илмӣ ба ҷумлаҳои пайрав бахшидашудаи Х. Ҳусейновро [185] номбар кардан мумкин аст. Ҳамчунин, рисолаҳои илмӣ А. Шафой [205], Ю. А. Рубинчик [86] (муҳаққиқони забони форсӣ) аз қабилҳои аввалин таҳқиқот дар ин самт ба шумор мераванд. Дар забоншиносии тоҷик Х. Ҳусейнов [185] ва М. Н. Қосимова [50] ҳелҳои ҷудоғонаи ҷумлаҳои пайрави ҳолро таҳқиқ намуда, ба масъалаи ҳаммаъноии ҷумлаҳои пайрав ва ибораҳои феълӣ мулоҳиза баён намудаанд.

Дар солҳои охир таҳқиқоти ба масъалаи муродифоти грамматикӣ, хосса муродифоти наҳвӣ бахшидашудаи як силсила рисолаву мақолаҳои олимони аз ҷумла, М. С. Серғалиев [201], Б. Камолиддинов [41], Е. А. Шутова [189], А. В. Шишкова [206], Н. В. Трубочев [203], Д. Хоҷаев [111], Ҳ. Мачидов [168], М. Ҷ. Мирзоева [58], Ш. Исмоиловро [151] номбар кардан мумкин аст, ки ба масъалаҳои муҳталифи муродифоти грамматикӣ бахшида шудаанд.

Бо вучуди мавҷуд будани як қатор таҳқиқот муродифоти ибора ва ҷумлаҳои содаи насри классикӣ тоҷик мавриди таваҷҷуҳи муҳаққиқон қарор нагирифтааст.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо (лоихаҳо) ва ё мавзӯҳои илмӣ.
Масъалаҳои таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои таҳқиқи илмӣ робитаи зич

дорад. Хулоса ва натиҷаҳои пажӯҳиши мазкур дар тақмили таҳияи барномаҳои таълимӣ мусоидат карда метавонанд. Мавзуи мавриди таҳқиқ як ҷузъи қорҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи назария ва амалияи забоншиносӣ ба шумор меравад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ:

Мақсади таҳқиқ. Мақсад аз таҳқиқи мавзӯ ошкор кардани имконоти ҳаммаъношавии навъҳои гуногуни ибора ва ҷумлаҳои сода дар забони тоҷикӣ дар мисоли «Чор дарвеш», муайян кардани махсусиятҳои муродифоти ибораҳо, шартҳои ҷойивазкунии онҳо дар матнҳои муайян, муқаррар намудани умумият ва тафовути ҳар як қолиби нахвӣ аз ҳамдигар ба ҳисоб меравад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Ҳадафи гузошташуда баррасии вазифаҳои зеринро дар назар дорад:

- ба низом даровардани қолибҳои ибораҳои номии ҳаммаъно;
- ошкор кардани меъёри муродифшавии ибораҳо;
- муайян кардани роҳу усулҳои ташаккули муродифоти ибораҳои номӣ;
- таснифоти муродифоти қолибҳои гуногуни ибораҳои номӣ;
- аз ҷиҳати илмӣ асоснок намудани хусусиятҳои семантикӣ ва вазифаҳои услубии қолибҳои муродифӣ;
- муайян кардани дараҷаи ҳаммаъноии калимаҳои мураккаби аз ибораҳои номӣ бавучудомада.

Объекти таҳқиқ. Ба сифати объекти таҳқиқ муносибатҳои муродифии ибораҳои номӣ ва ҷумлаҳои сода, роҳу воситаҳои ташаккули онҳо, қолибҳои имконпазири ифодаи як маъно дар асоси маводи ғании насри классикӣ, дар мисоли «Чор дарвеш» интиҳоб гардидааст.

Предмети таҳқиқ. Предмети таҳқиқро баррасии муродифоти ибораҳои номӣ ва ҷумлаҳои сода дар «Чор дарвеш» ташкил додааст.

Асосҳои назариявии таҳқиқ. Асосҳои назариявӣ методологии таҳқиқро тадқиқоти бунёдии ба грамматика ва услубшиносӣ бахшидашудаи

муҳаққиқони варзида, аз қабили Н. Маъсумӣ, Д. Т. Тоҷиев, Ю. Д. Апресян, И. С. Бузакова, Ю. Н. Власова, А. Н. Гвоздев, М. С. Сергалиев, В. П. Сухотин, Е. П. Шенделс, В. Н. Ярсева, Б. Камолиддинов, А. Мирзоев, Д. Хоҷаев, Ҳ. Мачидов, Л. С. Пейсиков, Ю. А. Рубинчик, М. Ҷ. Мирзоева, М. Кенҷаева ва дигарон, ки ба масъалаи муродифоти наҳвӣ бахшида шудаанд, ташкил медиҳад.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Ба таҳқиқи илмии забоншиносии муосир така карда, дар рисола аз усулҳои маъмули таҳқиқи илми забоншиносӣ – таҳлил, тафсири, муқоисавӣ-таърихӣ, тарзи таъвизшавӣ (трансформатсия), инчунин, усули чандомад истифода карда шудаанд.

Сарчашмаи таҳқиқ. Маводи асосии таҳқиқро матни тоҷикии «Чор дарвеш» (Душанбе, 2009, 208 саҳифа) ташкил додааст.

Навгониҳои илмии таҳқиқ. Навгонии илмии таҳқиқ дар он ифода меёбад, ки бори аввал қолибҳои ҳаммаъноии маводи насри классикӣ бо як низоми муайян омӯхта шуда, муродифоти наҳвӣ (ибораҳо ва ҷумлаҳои сода) тасниф мегарданд. Ҳамчунин, умумият ва тафовути қолибҳои муродиф дар ифодаи ин ё он маъно муқаррар карда шуда, муродифоти ибораҳои номӣ ва ҷумлаҳои сода дар заминаи қолибҳои муродифшавандаи имконпазир, ки ба умумияти маъно далолат менамоянд, нишон дода мешаванд. Теъдоди 444 ибора ва ҷумла бо қолибҳои таъвизпазир (ивазшаванда) мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд, ки имконоти услубии онҳо зикр гардидааст.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Асосҳои назарии муродифоти наҳвӣ: меъёри муқаррар ва интиҳоб намудани қолибҳои имконпазирӣ ҳаммаъно; тафовути онҳо аз дублет, вариант ва қолибҳои мувозӣ; дараҷаи омӯхта шудани мавзӯ дар забоншиносии тоҷик аз масоили муҳимми илмӣ мебошанд.

2. Муродифоти ибораҳои исмии изофӣ бо ҳамроҳӣ, вобастагии пешояндиву пасояндӣ ва баръакс, ки домони имконоти фикрро васеъ мегардонанд ва дар «Чор дарвеш» ниҳоят фаровонанд, ба риштаи таҳқиқ қашида шудаанд.

3. Муайян карда шуд, ки муродифоти ибораҳои сифатӣ, ҷонишинӣ, шуморавӣ нисбат ба ибораҳои исмӣ каммаҳсултаранд ва имкони муродифшавиашон низ дар асар ниҳоят маҳдуд аст.

4. Собит гардид, ки дар «Чор дарвеш» миқдори зиёди калимаҳои мураккаб дучор шуданд, ки аз ибораҳо ҳосил гардидаанд ва дар радифи ибораҳои наҳвӣ ба хотири пуробурангӣ ва худдорӣ аз такрор истифода шудаанд.

5. Ҷумлаҳои содаи асар низ муносибатҳои гуногуни маъноиро дар қолибҳои мухталиф ифода кардаанд: хелҳои коммуникативии ҷумлаҳои сода; ҳаммаъноии ҷумлаҳои содаи тасдиқӣ ва инкорӣ; ифодаи маъноии инкор дар «Чор дарвеш»; муродифоти қолибҳои аслӣ ва ҳосила; муродифоти хелҳои ҷумлаи сода аз ҷиҳати таркиб, аз ҷумлаи онҳост.

Аҳамияти назариявии таҳқиқ. Аҳамияти назариявии таҳқиқ дар он зоҳир мегардад, ки хулосаҳои илмӣ таҳқиқи қолибҳои ҳаммаъноии наҳвиरो дар таҳқиқи минбаъдаи масъалаҳои муродифоти наҳвии забони тоҷикӣ зимни муайян намудани қолибҳои наҳвӣ истифода бурдан мумкин аст. Таҳқиқоти мазкур дар омӯзиш ва таҳлили минбаъдаи масъалаҳои муносибатҳои маъноию грамматикӣ дар ибора ва ҷумла, ҷараёни инкишофи минбаъдаи наҳвии забони тоҷикӣ аҳамияти калони назариявӣ дорад.

Аҳамияти амалии таҳқиқ. Натиҷаҳо ва нуктаҳои муҳимтарини диссертатсия дар ҷараёни таълими услубшиносӣ, наҳв, курси махсуси муродифоти грамматикӣ дар факултетҳои филология ва журналистикаи муассисаҳои олӣ хизмат хоҳанд кард. Истифодаи таҳқиқи мазкур дар таълими дарсҳои амалии асосҳои маданияти нутқ ва услубшиносӣ дар муассисаҳои таҳсилоти умумӣ, дар фаъолияти устодони каломии бадеъ, кормандони матбуот, радио, телевизион, ҳамчунин, тарҷумонҳо судманд хоҳад буд. Маводи диссертатсия дар интихоби калима, ибора, қолибҳои наҳвӣ ва ифодаи тобишҳои нозуки маъно кумак мекунад.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзӯи «Муродифоти ибораҳои номӣ ва ҷумлаҳои сода дар

«Чор дарвеш»» барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология бо шиносномаи ихтисоси илмии 10.02.01. – Забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии докталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Муаллифи диссертатсия дар ҳама марҳалаҳои таҳқиқ, аз ҷамъоварии маводи амалӣ, омӯзиши адабиёти илмӣ то ба танзим даровардану гурӯҳбандии қисматҳои қор, ғаболна иштирок намудааст. Мавзуи мазкур бори аввал дар забоншиносии тоҷик мавриди таҳқиқ қарор гирифта, муносибати байни категорияҳо ва хусусиятҳои синтаксисӣ (наҳвӣ)-и забони тоҷикӣ дар ин давраи таърихӣ дар заминаи маводи «Чор дарвеш» равшан гардидааст.

Тасвир ва амалисозии натиҷаҳои таҳқиқи диссертатсия. Натиҷаҳои таҳқиқ дар конференсияҳои забоншиносие, ки дар Донишгоҳи миллии Тоҷикистон ва Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айнӣ баргузор гардидаанд (солҳои 2020-2022), дар шакли маърузаю гузоришҳои илмӣ қироат шудаанд. Мазмуну мундариҷаи рисола қисман дар 9 мақола, ки 6-тои онҳо дар нашрияҳои феҳристи КОА-и ФР ва ҚТ бақайдгирифташуда нашр шудаанд, инъикос гардидаанд. Натиҷаҳои ҷудогонаи таҳқиқ ҳангоми таълими фанҳои «Услубшиносӣ», «Забони муосири тоҷикӣ», «Курси амалии услубшиносӣ» ва «Муродифоти грамматикӣ дар забони тоҷикӣ» истифода мешаванд.

Қорқард ва татбиқи натиҷаҳои таҳқиқ. Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (суратҷаласаи №11 аз 28.06.2022) ва шурои олимони факултети филологияи тоҷики Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (суратҷаласаи №4 аз 29.11.2022) муҳокима гардида, ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Соҳтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, ҳулоса, тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ, рӯйхати адабиёт ва наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия иборат аст, ки дар умум 175 саҳифаи ҷопи компютери ро ташкил медиҳад.

БОБИ I. МАСОИЛИ НАЗАРИЯВИИ МУРОДИФОТИ ИБОРА ВА ҚУМЛАҲОИ СОДА ДАР ЗАБОНШИНОСӢ

1.1. Матолиби муқаддамотӣ

Яке аз ҷолибтарин ва муҳимтарин мавзӯҳои илми забоншиносӣ, алалхусус услубшиносӣ, муродифот ба ҳисоб меравад, зеро он имкон медиҳад, ки барои ифодаи маъноӣ матлуб аз миёни воҳидҳои ҳаммаъноӣ забон саҳеҳ ва беҳтаринаш интиҳоб ва истифода гардад. Қайд кардан лозим аст, ки мавзӯи муродифот дар ҳамаи сатҳҳои забон мушоҳида мешавад, яъне он бо як қисмат (луғатшиносӣ) маҳдуд намегардад. Воҳидҳои луғавӣ, фразеологӣ, морфологӣ (унсурҳои шаклсозу калимасоз) ва синтаксисӣ байни ҳамдигар муносибати муродифӣ зоҳир намуда, ба ҳосил шудани қолибҳои мухталифи ифодаи фикр замина фароҳам меоваранд. Дар яке аз мақолаҳои «Ҳасоҳати суҳан ва санъати интиҳоби маъноӣ дақиқ» ба ин нуқта Ҳ. Мачидов ишора карда мегӯяд: «Меъри ҳасоҳати суҳан бо системаи маъноӣ забон, ҳосатан категорияҳои сермаъноӣ, муродифот ва мутаҷодоти он алоқамандии бевосита дорад. Дар назар бояд дошт, ки ин категорияҳо, ҳарчанд ки дар сатҳҳои мухталифи забон зоҳир шуда метавонанд, яъне на фақат воҳидҳои луғавӣ сермаъноӣ гардида, муродиф ва мутаҷодҳо доранд, ҳамчунин воҳидҳои фразеологӣ, калимасоз, морфологӣ ва синтаксисӣ низ ин категорияҳоро дошта метавонанд, лекин амали онҳо дар ҳамаи ин воҳидҳову сатҳҳои онҳо якранг нест» [168, с. 104].

Дар забоншиносии тоҷик муродифоти луғавӣ, фразеологӣ ва синтаксисӣ як андоза омӯхта шудаанд, аммо масъалаҳои низ вучуд доранд, ки таҳқиқи онҳо паҳлуҳои омӯхтанашудаи забонро ба таври мукамал равшан хоҳад кард. Яке аз чунин масъалаҳо муродифоти ибораҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик дар мисоли шоҳасари халқӣ – «Ҷор дарвеш» мебошад.

Робитаи забони зиндаи гуфтугӯӣ ба забони адабии хаттӣ ва забони халқ дар осори насри ривоятӣ мавқеи махсус дорад, ки забони шоҳасари «Ҷор

дарвеш» аз ҳамин гунаанд. Насри ривоятии «Чор дарвеш» тамоми зебой ва нозукии забони халқро дар худ нигоҳ доштааст.

Асарҳои «Чор дарвеш» ва «Ҳафт сайри Ҳотами Той», ки дар адабиёти классикӣ ду шабчароғи насри ривоятии асрҳои XVII ва XIX буда, бо забонҳои гуногуни дунё тарҷума шудаанд, аз ҷиҳати табақабандӣ, забон ва услуби таҳрир, хусусияти ҳангомаписандӣ дар пояи баланди бадеӣ қарор гирифтаанд. Мазмуну муҳтавои ин шоҳасарро воқеаву ҳодисаҳои шавқангез ташкил намуда, завқи хонандаро дар асоси забони ширини тоҷикӣ ва тасвиrotи зебои он тарбият менамояд.

Ба қалами Хусрави Деҳлавӣ нисбат надоштани ин асар ва хусусиятҳои ғоявии онро устод С. Айнӣ дар баргардон ва бандубасти асар батафсил баён кардааст. Масъалаи мавқеи «Чор дарвеш» дар тақомули насри ривоятӣ мавзӯи мақолаи И. С. Брагинский гардидааст. Муқаддимаи асарро С. Айнӣ таҳия намуда, охиросуханаш аз тарафи И. С. Брагинский навишта шудааст. Насри ривоятии «Чор дарвеш» аввалин маротиба ба забони форсӣ-тоҷикӣ таҳрир ва тарҷума шуда, баъд ба забони урду тарҷума гардидааст. Ин нуктаро мутарҷими ин асар ба забони урду Мир Умон қайд менамояд. Шоири урдузабони асри XVIII Муҳаммад Хусайни Таҳсин «Чор дарвеш»-ро ба риштаи назм кашид. «Мир Умон боғу баҳор» дар асри XIX ин асарро бо забони узбекӣ ду маротиба тарҷума кардааст. Дар ҳамин давра, яъне асри XIX, «Чор дарвеш»-ро ба забонҳои қазоқӣ, тоторӣ ва русӣ тарҷума намудаанд.

Дар хусуси замони таълифи «Чор дарвеш» устод С. Айнӣ чунин навишта буд: ин китоб «яке аз шоҳасарҳои бисёр дилчаспи халқӣ аст, ки аз замонҳои бисёр пеш сар шуда, бо пайдо шудани ҳодисаҳои нав дар дунё то вақти навишта шуданаш пурра ва мукамал шуда омадааст... Ин китоб як хазинаи пуққимати забони адабии классикии сода аст» [194, с. 4].

Як хусусияти ҳикоят ва қиссаҳои ривоятӣ нақл шудани воқеаҳо аз забони иҷрокунандаи амал аст. Ин тарзи ҳикоябандӣ табиатан саргузашти аҷибу ғарибро тақозо менамояд. Қиссапардозони гузашта барои якчанд

хикояро ба ҳам пайвастан ду роҳро пеш мегирифтанд. Яке – қисса дар қисса, дигаре – ба воситаи тасодуфан вохӯрдани чанд нафар ҷаҳондида ё ҳаётозмуда, ки шоҳасари насрии «Чор дарвеш» бо сабк ва услуби дуом (яъне ба таври тасодуфан) бандубаст шудааст [95, с. 110-112].

Забони маҷмуаҳо қиссаю ҳикоятҳо дорои сохтори синтаксисӣ ва шаклҳои морфологии забони давраҳои гуногун аст. Аз он таркибҳои ёфтани мумкин аст, ки хоси забони асри IX-X буда, дар асрҳои XVIII-XIX на танҳо дар нутқи шифоҳӣ, балки дар забони адабии хаттӣ низ кор фармуда намешуд. Баробари ин забони зиндаи гуфтугӯии замони зиндагии қиссанавис асоси забони асарро ташкил додааст. Баъзе ровиён ва қиссагӯён кӯшиш намудаанд, ки забон ва тарзи баёни онҳо аз забони табақаҳои поёнии ҷамъият адабитар бошад. Аз ин рӯ, калимаву ибораҳои норавшани китобӣ бо муродифоташон, ки унсури сабки эҷодкарда мебошанд, ба қиссаю ривоёт роҳ ёфт.

Омӯзиши хусусиятҳои мазкур ба забони нақлу ривоёт як таровати бадеии ба худ хос мебахшанд. Забони «Чор дарвеш» аз ҳар ду услуби зикршуда фарқ дорад. Сабку услуби ривоётии «Чор дарвеш»-ро шартан сабки «маснуъ»-и забони адабии гуфтугӯӣ номиданд. Ба порчаи зерини асар тавачҷух намоед: Дар миёни қабристон чортоқе ба назараш расид, ки дар он чароғе месӯхт... Чун ба атрофи чортоқ расид, чор нафар дарвешро дид, ки хирқаҳои фано дар бар ва дар чор рукни он чортоқ нишастаанд... Аз қазо дар ҳамон вақт яке аз дарвешон атса зад... Яке аз дарвешон ба рафиқон гуфт: - «Бародарон, имшаб, ки мо чор фалакзада... ба якдигар расидем. Намедонем, боз аз гардиши фалак ба сари мо, бечорагон, чӣ хок бехта хоҳад шуд! Чаро ба дами ғафлат фурӯ рафтаем?! Ҳамон бех, ки аз саргузашти якдигар шунавем...» [194, с. 16-17].

Ин китоб як хазинаи пурқимати забони адабии классикии сода аст, ки ҷавонон метавонанд, ба қадри ҳиммат ва хоҳиши худ аз ин хазина баҳраҳо бардоранд.

1.2. Баррасии муродифоти нахвӣ дар забоншиносии тоҷик

Мавзуи ибора, сохту таркиб ва хелҳои он ниҳоят доманадор аст. Дар мавриди сарҳади ибораву ҷумла, навҳои ибора, хелҳои алоқа дар он, нақши воситаҳои грамматикӣ дар ташаккули ибора дар забоншиносии тоҷик нуқтаи назари гуногун вучуд дорад. Ин гуногунандешӣ кори омӯзандагони забонро мушкил мегардонад. Ба қавли забоншинос Б. Камолиддинов «Аслан дар илми нахвиносии пурсишҳо камтар бошанд, беҳтар аст, зеро таълими забон дар мактабҳо осонтар мешавад. Мутаассифона, дар забоншиносии мо нуқтаҳои норавшану масъалаҳои баҳсноки ҳалталаб кам нестанд. Вақте ки як мафҳуми илмиро бо ду ном ёд мекунем, маълум мешавад, ки он мафҳум баҳснок аст ва таҳқиқгарон дар бораи он ақидаҳои гуногун доранд» [41, с. 6].

Таҳқиқи илмии сохти грамматикии забони тоҷикӣ асосан баъди Инқилоби Октябрии соли 1917 шуруъ гардидааст. Дар ин давра дастурҳои таълимӣ тартиб дода шуданд, аммо маълумоти ин китобҳои дарсӣ як андоза номукамал, сатҳӣ ва ноқис буданд. Бо вучуди ин, дар ин дастурҳо чунин қайду ишораҳои ҷой доштанд, ки барои омӯзиши минбаъдаи ҷиҳатҳои гуногуни ҳаммаъноии грамматикӣ мусоидат менамоянд. Муаллифони ин китобҳо дар ҷараёни баёни мавзӯи муродифшавии қолибҳои гуногуни ифодаи фикрро равшан баён накарда бошанд ҳам, аз таҳлили маводи амалӣ маълум мешавад, ки онҳо низ вучуд доштани тарзҳои гуногун баён кардани матлабро дар забони тоҷикӣ эътироф кардаанд. Ҳамчунин ба воситаи шаклҳои гуногун ифода ёфтани як маъноии грамматикиро зикр намудаанд. Аз ҷумла, Абдурауфи Фитрат дар «Қоидаҳои забони тоҷикӣ» [104, с. 129], Беленитский А. М., Ҳочизода Б. дар «Наҳви забони тоҷикӣ» [13], Ҳ. Бақозода ва Ҳ. Каримов дар «Забони тоҷикӣ» [12], С.Д.Арзуманов, С. Нестеренко дар «Zaboni tojikī» [7], А. Мирзоев, Ш. Ниёзӣ ва М. Ғафуров дар «Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис» [60], ба масъалаи ҳаммаъноии грамматикӣ қайдҳои муҳим доранд.

Бо вучуди ин, муҳаққиқон зикр мекунанд, ки омӯзиши ибора ҳамчун объекти таҳқиқ аз солҳои 60-ум шуруъ шудааст. Дар китобу дастурамалҳои

дар соҳаи синтаксис нашршуда муносибати хелҳои чудоғонаи ҷумлаҳои пайрав бо ибораҳои сифати феълӣ ва масдарӣ ошкор карда мешаванд.

Солҳои минбаъда (50-70) таҳқиқи ин масъала дар алоқамандӣ бо алоқаи калимаҳо дар ҷумла, хусусиятҳои услубии асарҳои бадеӣ, тарзу воситаҳои ибора ва ҷумласозӣ, муайян ва ошкор кардани қоидаҳои назарӣ дар дастурҳои таълимии мактабҳои миёна ва олий, омӯзиши бевоситаи ин мавзӯ дар асарҳои илмӣ ва монографияҳо амалӣ мешуд.

Яке аз онҳо монографияи Д. Т. Тоҷиев «Тарзҳои алоқаи муайянкунанда бо муайяншаванда» (Способы связи определения с определяемым) [103] мебошад, ки дар атрофи хелҳои семантикию грамматикӣ ибораҳои изофӣ (бо муайянкунанда) баҳс мекунад. Муаллиф бо овардани намунаи ибораҳои изофӣ тасдиқ менамояд, ки чунин ибораҳо танҳо ба воситаи алоқаи тобеъ сохта мешаванд. Дар рисолаи забоншинос ибораҳои изофии муайянкунандагӣ ва ибораҳои муайянкунандагии ҳамроҳӣ мавриди таҳлил қарор мегиранд [103]. Мо дар чараёни таҳлили маводи амалимон аз ин рисола истифода хоҳем кард.

Яке аз мушкилоти чараёни эҷоди асари бадеӣ воситаҳои баёни фикр, тарзу усулҳои тасвири ҳодисаю воқеаҳо, донишҷӯи роҳҳои мухталифи иборасозию ҷумлабандӣ, интихоби қолиби мувофиқ ва матлуб аз силсилаи муродифҳо ва дар мақоми муносиб ва шином кор фармуда тавонистани он тарзи адои писандида ба шумор меравад. Таҳқиқи забон ва услуби асари бадеӣ ё, умуман, осори адабии ягон нависанда услубшиносон ба ин масъала эътибори зиёд додаанд.

Муҳаққиқи маъруфи тоҷик, услубшиноси варзида Носирҷон Маъсумӣ дар чараёни таҳқиқи забон ва услуби яке аз беҳтарин асарҳои устод Айнӣ ба ҷанбаи синтаксисии он низ фасли махсусро бахшида, дар бобати ҷумлаҳои сода ва тарзҳои ифодаи аъзои синтаксисӣ, сараъзо ва аъзои пайрави ҷумла, ҷумлаҳои мураккаби пайвасту тобеъ ва ҷудо кардани таркиби онҳо дар асар маълумот додааст. Забоншинос дар як фасли рисола ибораҳои сифати феълӣ ва масдариро ба риштаи таҳқиқ кашидааст.

Носирҷон Маъсумӣ усули хосаи ибораороио ҷумлабандии нависандаро дар асар ҳамаҷониба таҳлил намуда, доир ба роҳҳои гуногуни ифодаи фикр, воҳидҳои ҳаммаъноии нахвӣ андешаи худро ба таври зайл баён карда, менависад: «Дар забони аксарияти асарҳои С. Айнӣ барои шарҳи ҳолат, муносибат нисбат ва ҷигунагии муносибати бо ҳодисаҳои дигари зиндагӣ доштаи яке аз предметҳои ҷумла ё ин ки яке аз аъзои пайрав бисёр истифода бурдани сохти ҷумлаҳои мураккаби тобеи муайянкунандадор характернок аст. Дар забони «Марги судхӯр» ин гуна муносибатҳои мазмунӣ ва грамматикӣ бо се роҳ ифода меёбанд: а) ба воситаи баёнҳои истисноӣ (аъзоҳои истисноии ҷумла); б) ба воситаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ; в) ба воситаи ибораҳои сифати феълӣ ва масдарӣ» [57, с. 373].

Ҳангоми баррасии ибораҳои сифати феълӣ ва масдарӣ Н. Маъсумӣ хусусиятҳои забонӣ ва услуби фардии нависандаро, махсусан, қайд менамояд. Аз қайдҳои муҳаққиқ дар бобати ибораҳои сифати феълӣ чунин хулоса кардан мумкин аст, ки онҳо бо ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда муродифанд: «Ибораи сифати феълӣ дар ифодаи мазмун моҳиятан худ он вазифаро адо мекунад, ки ба зиммаи ҷумлаи мураккаби тобеи пайрави муайянкунандадор гузошта шудааст» [57, с. 356]. (Муқоиса: *Қорӣ-Ишқамбае, ки дирӯз дар дӯкони сартарош дидам... // Қорӣ-Ишқамбаи дирӯз дар дӯкони сартарош дидагиам*). Ибораҳои сифати феълие, ки устод Айнӣ дар «Марги судхӯр» истифода кардааст, бо ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда муносибати муродифӣ доранд. Чи тавре ки забоншинос зикр мекунад, «...мазмунҳои баёнӣ ва муайянкунанда бо ибораи сифати феълӣ ҳам ифода меёбанд. Дар ин сурат дар баробари тағйир ёфтани шакли грамматикӣ ифода характери баёнӣ ва тасвирии он ҳам як андоза дигар мешавад, ки вай, пеш аз ҳама, ба сифати феълӣ ва вазифаҳои грамматикӣ он дар ҷумла дахл дорад» [57, с. 357].

Аз таълифоти муҳаққиқ маълум мегардад, ки чунин муносибати ҳаммаъноии ибораву ҷумлаи пайрав дар ибораҳои масдариву ҷумлаҳои пайрави пуркунанда, ҳоли замон, сабаб, мақсад низ зоҳир мешудааст [57, с.

361-363]. Ҳамчунин, муаллифи рисола ба ҳодисаи инверсия (ҷойивазкунӣ) дар ибора тавачҷуҳ намудааст: «Тарзи дигари иборасозӣ, ки низ ба ибораҳои сифати феълӣ алоқаманд аст, ба тарзи инверсия вобаста ба тағйироти вазифа ва мавқеи грамматикӣ сифати феълӣ воқеъ мегардад: ояндагони аз тарафи Когон;... он роҳи омади аз Когон ояндагон буд» [57, с. 378].

Муаллиф бо ҷумлаҳои пайрави хабар, пуркунанда, замон, сабаб ва мақсад алоқаманд будани ибораҳои масдариро мухтасар баён намуда, аз забони нависанда далелҳо меорад. Қайдҳои синтаксисии Н. Маъсумӣ дар рушду нумуи илми забоншиносӣ тоҷик, алалхусус услубшиносӣ, аҳаммияти хосса доранд, зеро ҳамчун маълумоти бунёдӣ барои таълифоти минбаъда хизмат карда истодаанд.

Забоншинос А. Халилов дар таълифоташ – «Ибораҳои изофӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [106] ба сохт ва хелҳои ибора, баёнҳои изофӣ, ибораҳои изофии мухотаб ва туфайлӣ, байни муайяншавандаю муайянкунандаи изофӣ омадани дигар аъзоҳои ҷумла тавачҷуҳ карда, чунин мепиндорад, ки дар забони тоҷикӣ ба воситаи изофат на танҳо алоқаи тобеъ, балки пайваст низ ифода меёбад. Дар ин маврид бандаки изофӣ бо пайвандакҳои пайвасткунанда ҳамвазифа мегардад [106, с. 6]. Дар ин таълифот забоншинос зикр мекунад, ки дар иборасозӣ ва ибораорӣ забони тоҷикӣ алоқаи пайваст низ иштирок мекунад. Ё ин ки, ба андешаи муҳаққиқ, дар натиҷаи алоқаи пуркунандаю хабар (китобро хон, таҷриба омӯз), ҳолшарҳкунандаю хабар (хуб хон, барвақт хез) ибора ҳосил мешавад [106, с. 5]. Ба назари мо, дар иборасозӣ шаклҳои ғайритасрифӣ феъл иштирок мекунад (муқ: китобро хондан, таҷриба омӯхтан, хуб хондан, барвақт хестан).

А. Халилов дар боби сеюми монографияи илмиаш «Вазифаҳои грамматикӣ бандаки изофӣ (-и) дар забони адабии ҳозираи тоҷик» бо унвони «Хусусиятҳои синонимии бандаки изофӣ» фасле ҷудо карда, дар ибораҳои «*нӯстани қимате*» ва «*як нӯстани қимат*» «ҳиссаҷа»-и категорияи номуайянии «-е»-ро бо бандаки изофӣ муродиф мешуморад [107, с. 69]. Ё қайд мекунад, ки дар ибораҳои «*ҳар кадом аз шумо*» ва «*ҳар кадоми шумо*»,

«*Ҳайратро қувваи ҳофиза*» ва «*қувваи ҳофизаи Ҳайрат*» пешоянду пасоянд ба чойи изофат омадааст [107, с. 71].

Дар монографияи забоншинос Р. Гаффоров «Забон ва услуби Раҳим Чалил» доир ба муносибати ибораҳои масдарию сифати феълӣ бо ҷумлаҳои пайрави мухталиф ба ҷуз баъзе қайдӯ ишораҳои мухтасар маълумот ба назар намерасад. Шояд сабаб дар ин бошад, ки «Раҳим Чалил дар баёни тарзи иҷрои амал, шарҳу эзоҳи он бо роҳи нисбат додан ба предмет ва ҳодисаҳо, асосан, хелҳои ҳолро интиҳоб кардааст. Аз ҳамин сабаб, ҷумлаи пайрави тарзи амали монандӣ-ташбеҳӣ, дар тарзи баёни ӯ нисбат ба ҳоли ҷумлаи сода ҳиссаи ниҳоят камро ташкил менамояд» [140, с. 188].

Муҳаққиқ Б. Камолиддинов қайд мекунад, ки дар дастурҳои таълимии грамматикаи забони тоҷикӣ, ки то солҳои 70-ум нашр шуда буд, боби «Ибора» вучуд надошт. Ҳангоми наشري дуҷуми китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» барои донишҷӯёни факултаҳои филологияи мактабҳои олии фасли махсус бо номи «Ибора», ки аз ҷониби забоншинос Р. Гаффоров навишта шудааст, ворид карда шуд. Ӯ дар асари худ роҷеъ ба ин масъала андешаашро чунин баён кардааст: Хусусиятҳои асосии ибора, муносибати ибора бо калима ва ҷумла, муносибати синтаксисии ҷузъҳои ибора, хелҳои алоқаи синтаксисӣ ва тарзи ифодаи онҳо дар ибора, қоидаи ташкили ибора, хелҳои ибора, сохти ибора [31, с. 11-55].

Ҳангоми баррасии муносибати синтаксисии ҷузъҳои ибора дар асари мазкур ин муносибатҳоро ба се гурӯҳ ҷудо кардаанд: а) муносибати муайянкунандагӣ; б) муносибати пуркунандагӣ; в) муносибати ҳоли ва як миқдор ибораҳоро мисол овардааст [31, с. 17-18]. Ба қавли муаллифи ЗАҲТ, муносибати маъноии ибораҳоро на танҳо ба мансубияти онҳо, балки ба маънои луғавии ҷузъи тобеи онҳо вобаста аст. Сарфи назар аз ҷузъи умумӣ доштан (бо падар *гап задан*, бо шавқ *гап задан*) онҳо муносибатҳои гуногунро ифода карда метавонанд. Бинобар ин, баъзе ибораҳо ҳарчанд гуногуннавъанд ва ҷузъҳои асосиву тобеашон ба ҳиссаҳои мухталифи нутқ мансубанд, метавонанд маънои умумӣ дошта бошанд: *падарро дидан* –

дидани падар, бо рафиқон вохӯрдан – вохӯрӣ бо рафиқон [31, с.18]. Ин ҷо муҳаққиқ ба ҳаммаъноии қолибҳои мухталифи ибораҳо тавачҷуҳ кардааст. Маълум мешавад, ки баъзе ибораҳо, ки муносибати муайянқунандагӣ ва пурқунандагиро ифода мекунанд, метавонанд муносибатҳои муродифӣ зоҳир намоянд.

Баъзе қайдҳои ишораҳои қолибро оид ба масъалаи ҳаммаъноӣ дар як қатор таҳқиқоти илмӣ, ки ба муносибатҳои маъноӣ грамматикӣ аъзоӣ ҷумла, тарзу воситаҳои ифодаи онҳо, ибора ва хелҳои вай бахшида шудааст, мушоҳида кардан мумкин аст. Аз ҷумла, рисолаи номзадӣ муҳаққиқ Д. Т. Тоҷиев [102] доир ба воситаҳои алоқии муайянқунанда бо муайяншаванда, А. Халилов дар бораи вазифаҳои грамматикӣ банди изофӣ [107], рисолаи докторӣ М. Ф. Исмаилов дар мавзӯи ҳол ва хелҳои он [37], таҳқиқоти А. Мирзоев [61] доир ба ибораҳои феълӣ, С. Абдурахимов [1], М.Акрамов [3] дар хусуси ибораҳои номӣ, А. Гаффаров [26] доир ба ибораҳои феълӣ бо пешояндҳои асли баҳс мекунанд.

Дар ин давра, ҳамчунин, дар забоншиносӣ доир ба забони тоҷикӣ-форсӣ рисолаҳои илмӣ ба ҷумлаҳои пайрав бахшидашуда ба миён омад. Рисолаи номзадӣ Х. Ҳусейнов [185] (доир ба забони тоҷикӣ), рисолаҳои илмӣ А. Шафой [205], таҳқиқоти Ю. А. Рубинчик [86] (доир ба забони форсӣ) аз қабилӣ аввалин дастовардҳо дар ин самт ба шумор мераванд. Дар забоншиносии тоҷик Х. Ҳусейнов [185], М. Н. Қосимова [50], Ш. Рустамов [93] хелҳои ҷудоғонаи ҷумлаҳои пайравро таҳқиқ намуда, ба масъалаи ҳаммаъноии ҷумлаҳои пайрав ва ибораҳои феълӣ мулоҳизаҳо баён намудаанд.

Дар таҳқиқоти М. Ф. Исмаилов, ки дар солҳои ҳафтодум ба анҷом расида, ба мавзӯи ҳол ва навъҳои он бахшида шудааст, ба масъалаҳои мухталифи муродифоти сарфию наҳвӣ низ тавачҷуҳ мегардад. Ҳангоми омӯзиши роҳи воситаҳои ифодаи ҳар навъи ҳол муҳаққиқ умумияти тарзҳои мухталифи ифода мавриди баррасӣ қарор мегирад. Муаллиф умумият ва тафовути онҳоро омӯхта, тавассути усули баргардониш (трансформатсия)

ҳосил шудани қолибҳои наҳвӣ ва ба миён омадани масъалаи ҳаммаъноӣ ва вариантнокиро таъкид намудааст.

Забоншинос ҳангоми омӯзиши ҳамаи ҳелҳои ҳол роҳҳои гуногуни ифодаи айни як муносибати семантикию грамматикиро мушоҳида карда, ҳаммаъноӣ зоҳир намудани онҳоро зикр кардааст. Ба ақидаи М. Ф. Исматуллоев, воҳидҳои зерини наҳвӣ ҳаммаъно мешаванд:

1. Ибораи исмӣ бо масдарӣ. Муаллиф дар рисола ҳангоми шарҳи роҳҳои ифодаи шарт менависад: «Ибораи изофии ба сифати ҳоли шарт истеъмолшаванда, асосан, муродифи ибораи масдарӣ буда, бо иштироки исмҳои ҳаракати ризо, розигӣ, иҷозат, рухсат ва ғайра ва исмҳои мафҳуми шахсдошта, ҷонишинҳои шахсӣ, ки бо ёрии изофа ба исмҳои зикршуда тобеъ шуда, ҳамчун субъекти изофӣ ба шумор мераванд, таркиб меёбанд» (37, 8).

2. Ибораҳои феълӣ (масдарию сифати феълӣ) бо ҷумлаи пайрав. Муаллиф доир ба омилҳои гуногуни ифодаи хилоф менависад: «Пешоянди **бе** дар сурат ёфтани ҳоли хилоф воситаи грамматикии сермаҳсул истифода мешавад. Ҷунончи: *Салим бе иҷозати падараш хонданро тарк кардааст.* Муқоиса намоед, фикри болоро ба тарзи зер низ баён кардан мумкин аст: *Салим аз падараш иҷозат нагирифта хонданро тарк кардааст. Салим, бо вуҷуди он ки аз падараш иҷозат нагирифтааст (ё розигии падарашро нагирифтааст), хонданро тарк кардааст»* (37, 11).

Аз иқтибосҳои фавқ маълум мешавад, ки муҳаққиқ дар як маврид ҳаммаъноии воҳидҳои гуногунро қайд менамояд (1) ва дар мавриди дигар ба ин муносибат ишорат намекунад (2). Ҷ роҳҳои гуногуни ифодаро ба тариқи мувозӣ оварда, аз як тараф, умумияти маъноӣ вазифа, аз тарафи дигар, чун далели тасдиқи нуқтаи назари худ ин воситаи забонро истифода бурдааст.

Забоншинос С. В. Хушенова дар монографияаш – «Изафетные фразеологические единицы таджикского языка» ҷаслери бо номи «Ҷарқи воҳидҳои фразеологии изофӣ аз ибораҳои (изофии) озоди синтаксисӣ» ба ибораҳои изофӣ бахшида, чор ҷарқи онҳоро номбар ва илман асоснок

менамояд. Ибораҳои изофии озод аз воҳидҳои фразеологӣ (ВФ) бо чунин хусусияташон фарқ мекунад:

1. Ибораҳои озоди нахвӣ дар таркиби худ ду калимаи маънодор доранд, ки ду мафҳумро ифода мекунад: *дасти рост, дастӣ чап* ва ғайраҳо.

2. Ҷузъҳои ибораҳои озоди нахвӣ дар алоҳидагӣ воҳиди луғавии мустақил ва маънодор мебошанд.

3. Дар иборати озоди изофӣ бандаки изофӣ вазифаи аслии худро иҷро мекунад, аммо дар калимаи мураккаб он аҳаммиятнок нест.

4. Дар ибораи чанд ҷузъи маънодори луғавӣ бошад, ҳамон қадар зада қабул мекунад, аммо дар калимаҳои мураккаб зада яктост [204, с. 41-44].

Соли 1972 муҳаққиқ А. Мирзоев асареро бо номи «Ибораҳои феълии замони дар забони адабии ҳозираи тоҷик» навиштааст, ки дар ҳафт боби он ибораҳои феълии замони аз рӯйи сохту маънои комили таҳқиқ гардидаанд. Дар боби аввал, маълумоти назарӣ доир ба ибораи ҷой дошта, дар боби дувум, ибораҳои феълии бо пешояндҳои асли, дар боби сеум, ибораҳои феълии бо пешояндҳои таркибии номии замони, дар боби чаҳорум, ибораҳои феълии замони бо пешояндҳои таркибии номии ғайризамони, дар боби панҷум, ибораҳои феълии бо пешояндҳои содаи номии изофӣ, дар боби шашум, ибораҳои феълии бо пасоянд ва бо пешоянду пасоянд, дар боби ҳафтум, ибораҳои феълии алоқаи ҳамроҳӣ ба риштаи таҳқиқи кашида шудааст. Муҳаққиқ дар рисолааш дар бобати масъалаҳои назарии ибора, сохтору маънои синтаксисӣ ва гурӯҳҳои луғавию грамматикӣ ибораҳои синтаксисии забони адабии тоҷик маълумоти нисбатан пурра додааст [61, 134].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (қисми 2) қисмати аз ҳама калонро фасли «Ибора» ташкил медиҳад, ки ба қалами забоншинос А. Мирзоев тааллуқ дорад. Муаллиф доир ба ибораҳо, воҳидҳои алоқа дар онҳо, хелҳои онҳо маълумоти муфассал додааст. Хусусан, дар таълифоти ӯ ибораҳои феълӣ мақоми махсус дорад. Муаллиф дар бобати ибораҳои феълӣ маълумоти зиёд дода, намунаҳои фаровонро мисол меорад. Муҳаққиқ А. Мирзоев ибораҳои феълӣро ба ибораҳои масдарӣ, сифати феълӣ, феълӣҳоӣ

чудо накарда, онҳоро аз рӯи воситаҳои алоқа ба ибораҳои феълии пешояндӣ, пасояндӣ, ҳамроҳӣ ва аз рӯи ҷузъи тобеъ (ибораҳои феълӣ бо зарф, исм, сифат, шумора, нумератив, ҷонишин, сифати феълӣ, феъли ҳол, таркибҳои гуногун, калимаҳои тақлидӣ) чудо кардааст. Дар баробари таҳқиқи алоқаи синтаксисӣ дар ибора, навъҳои муносибатҳои синтаксисии байни ҷузъҳои онро низ дида баромадааст [23, с 77-198].

Ба назари мо, баъзе мисолҳои ҳамчун ибора ишора кардаи муаллиф баҳсноканд. Масалан, дар ҷумлаи содаи «Аз ин суҳбат як моҳ гузашт» ду ибора ҳаст: *ин суҳбат, як моҳ*. Муаллиф таркиби иборави феълӣро ба таври дигар муқаррар кардааст: *Аз ин суҳбат ...гузашт*. Чунин мисолҳо дар таҳлили хелҳои дигари ибора низ ба назар мерасанд [23, с. 91].

Муҳаққиқи дигари наҳв Салом Абдурахимов мебошад, ки ибораҳои исмии забони адабии ҳозираи тоҷикро таҳқиқ намудааст. Забоншинос адабиёти ба мавзӯ марбутро омӯхта, дар се боби таълифоташ ба ибораҳои исмии изофӣ, ибораҳои исмии алоқаи ҳамроҳӣ ва ибораҳои исмии пешоянду пасояндӣ тавачҷуҳ карда, онҳоро вобаста ба ҷузъи тобеъ дида мебарояд. Аломатҳои асосии ибора, фарқи он аз калима ва таркиб, сохти он (сода ва мураккаб), навъҳои он вобаста ба мансубияти ҳиссаинутқии калимаи асосӣ, хелҳои ибора вобаста ба ҷузъи тобеъ, муносибатҳои маъноии ҷузъҳои ибора мавриди таҳлили муҳаққиқ қарор гирифтаанд. Агар Р. Ғаффоров муносибати байни ҷузъҳои ибораро ба се навъ чудо карда бошад, пас, С. Абдурахимов онро чор навъ меҳисобад: муайянкунандагӣ (атрибутивӣ), ҳолӣ (детерминативӣ), объектӣ, субъектӣ [1, с. 21].

Дар боби сеюми рисола «Ибораҳои исмии пешоянду пасояндӣ» муҳаққиқ ибораҳои навъи «як қисм аз шахр, қисме аз баҳр»-ро мисол оварда менигорад: «Баъзе аз ибораҳои мазкур бо ибораҳои исмии изофӣ, ки тобиши ҷудоиро ифода мекунанд, аз ҷиҳати маъно синоним мебошанд, чунончи, ду иборави аз як асар гирифташударо муқоиса менамоем:

Аммо як қисм аз шарикдарсонаш... ба ин гуна суханон гӯш намедоданд ва масхара медоштанд (С. Айнӣ, Ёдд., к. 4, сах. 249); Як қисми одамон... бо киморбозӣ ё бо ягон базми дигар шабро мегузарониданд» [1, с. 264].

Дар ибораҳои мазкур алоқаи синтаксисӣ тағйир дода шавад, мафҳуми ибора дигар намешавад ва аз ин сабаб як мафҳумро бо ду тарзи алоқаи синтаксисӣ баён намудан мумкин аст» [1, с. 140]. Дар идомаи ин гуфтаҳо муҳаққиқ ба забоншинос Л. С. Пейсиков пайравӣ мекунад, ки нигошта буд: «...дар ибораҳои исмии пешояндӣ тобиши ҷудой нисбат ба ибораҳои изофӣ равшантар ҳис карда мешавад» [1, с. 140]. Аммо забоншинос ҳосилаҳои ибораҳои болоро нишон намедихад. Ба назари мо, иборай *як қисм аз шарикдарсонаш* ба иборай *як қисми шарикдарсонаш*, *як қисми одамон* ба *қисме // як қисм аз одамон* бадал мешавад.

С. Абдурахимов дар ҷойи дигар қаробати ибораҳои исмиро ба ибораҳои феълӣ қайд мекунад: «Ибораҳои исмии ифодакунандаи муносибати объектӣ ҳам аз ҷиҳати сохт, ҳам аз ҷиҳати маъно / ба истиснои тағйири ҷойи ҷузъҳо / ба ибораҳои феълӣ хеле наздиканд ва аз ин сабаб калимаҳои асосии ин ибораҳо бо чунин исмҳои ифода меёбанд, ки номи амалу ҳолат ва протсессро мефаҳмонанд: *нигаҳдорӣ аз вайрониҳо – аз вайрониҳо нигаҳдорӣ кардан; воқиф аз ҳамаи маккорию найрангҳо – аз ҳамаи маккорию найрангҳо воқиф шудан; аз калонон дуогирӣ – аз калонон дуо гирифтани*» [1, с. 142]. Дар поварақ муҳаққиқ меафзояд, ки: «Ҷузъҳои ин ибораҳо ба ғайр аз пешоянди аз ба воситаи пешояндҳои ба ва дар низ алоқаи синтаксисӣ мебанданд, ки мисоли поён иддаои моро собит менамояд: Нафрат аз таъна, ...нафрат аз хушомадгӯӣ ва маддоҳӣ, ... нафрат аз зулм, дилсӯзӣ дар ҳаққи мазлумон, нафрат ба ғурур ва чоҳпарастӣ – инҳо ҳислатҳоианд... (С. Айнӣ, Кулл., ҷ. 11, 69)» [1, с. 142]. Дар саҳифаҳои дигари рисола (143, с. 146) низ чунин мисолҳоро дучор омадан мумкин аст. Аз таҳқиқот чунин бармеояд, ки муаллиф дар мавридҳои муайян ба масъалаи муродифшавии ибораҳо низ тавачҷуҳ кардааст.

Муҳаққиқи дигари наҳви забони тоҷикӣ С. Атобуллоев ҳангоми таҳқиқи ҷумлаҳои пайрав дар бобати ҳаммаъноӣ ва ба якдигар бадал шуда тавонистани ҷумлаи пайраву ибораҳои феълӣ менависад: «Ба ибораи масдарӣ баргашта, вазифаи мубтадои ҷумлаи содаро адо намудани ҷумлаҳои пайрави мазкур санги маҳакест, ки ба гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави мубтадо дохил шудан ё нашудани ин ё он ҷумлаи пайравро тасдиқ ва ё рад мекунад» [9]. Аз гуфтаҳои забоншинос маълум мегардад, ки ӯ ин муносибатро яке аз омилҳои асосии муайян намудани хелҳои ҷумлаи пайрав ҳисоб мекунад.

Дар рисолаи муҳаққиқ Ф. Зикриёев «Ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ дар забони ҳозираи тоҷик» дар фасли «Синонимикаи ҷумлаҳои пайрави тарзи амал» дар бобати муродиф шудани ҷумлаҳои пайрави тарзи амал бо ибораҳои масдарӣ ва феълӣ ҳолӣ маълумоти мухтасар ҷой дода шудааст. Муаллиф дар ибтидо қайд мекунад, ки дар таҳқиқи ҳаммаъноии воҳидҳои наҳвӣ ӯ роҳи дигарро пеш гирифтааст. Ба мисли таҳқиқгарони дигар ҷумлаи мураккаби тобеъро мисол оварда, ҷумлаи пайрави онро ба ибораҳои феълӣ табдил надода, ҷумлаи мураккаби тобеъро бо ҷумлаи сода ба тариқи мувозӣ меоварад. Дар ҳар ду ҷумла тарзи амал бо ҷумлаи пайраву ибораҳои феълӣ ифода ёфтааст [35].

Кори илмии дигар, ки ба қалами муҳаққиқ М. Акрамов мансуб аст, «Ибораҳои сифатии забони ҳозираи тоҷик» [3] буда, муаллиф дар он дар хусуси тарзи сохташавии ибораҳои сифатӣ дар забони тоҷикӣ баҳс мекунад. Забоншинос дар панҷ боби рисолааш ба масъалаҳои зерин эътибор додааст: ибораҳои сифатии бо пешояндҳои аслий, ибораҳои сифатии бо пешояндҳои номӣ, ибораҳои сифатии пешояндӣ, пешоянду пасояндӣ, изофию пешояндӣ, изофию пасояндӣ, ибораҳои сифатии алоқаи ҳамроҳӣ ва изофӣ. Дар чараёни таҳлили маводи амалӣ муҳаққиқ ба таъвири ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба ибораҳои сифатӣ ва сифати феълӣ, ҳамчунин ҷо-ҷо ба муродифшавии ҷузъи тобеи ибораҳои сифатӣ бо калимаҳои мураккаб, ҳаммаъноии ибораҳои сифатии қолиби пешояндӣ бо ибораҳои сифатии изофӣ [3, с. 24-36] вариантҳои ибораҳои сифатӣ ва амсоли инҳоро қайд менамояд. Аз ҷумла, ӯ

менигород: «Ибораҳои муносибати объект бо тобиши маҳрумият, ки бо пешоянди **аз** сурат ёфтаанд, аз ҷиҳати маъно бо ибораҳои сифатии изофӣ муродифанд, чунончи: (парандаи) **аз бол маҳрум**, (парандаи) **маҳруми бол** ва ғ. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ибораҳои ҳар ду қолиб (ҳам пешоянд ва ҳам изофат) ба таври мувозӣ дар мавридҳои зарурӣ истифода мешаванд» [3, с. 36].

Дар таълифоти забоншинос ибораҳои ташбеҳии қолиби пешояндӣ низ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. М. Акрамов муродифоти пешояндҳои «монанди», «мисли», «чун»-ро қайд карда, ҳаммаъноии ибораҳои вобастагиро бо ин пешояндҳо ва пасоянди «барин» чунин зикр менамояд: «...ибораҳои сифатие, ки бо пешояндҳои монанди, мисли сурат мегиранд, аз ҷиҳати маъно бо иборасое, ки бо пешояндҳои ҳамчун (ҳамчу, чун, чу), пасоянди барин ва изофӣ сохта шудаанд, муродиф шуда метавонанд, муқоиса: монанди асал ширин – ҳамчун (ҳамчу, чун, чу) асал ширин – асал барин ширин – ширини асал» [3, с. 79]. Ба назари мо, қолиби охирин (ширини асал) маъноро чандон табиӣ ифода накардааст, зеро аз он тобиши монандӣ намеояд. Қолибҳои боқимонда ба забони тоҷикӣ хос аст, хусусан, қолиби пасояндӣ серистеъмол мебошад. Ҳамчунин, тобиши маъноии шабоҳатро дар ибораҳои сифатии бо пешояндҳои таркибии *ба мисли*, *ба мисоли* мушоҳида кардан мумкин аст [3, с. 86].

Дар мавридҳои дигар низ забоншинос дар ҷараёни таҳлили мавод ба муродифоти ибораҳои сифатӣ [3, с. 147-155] таваҷҷуҳ намудааст.

Соли 1979 рисолаи Салом Абдурахимов бо номи «Ибораҳои ҷонишинӣ» аз ҷоп баромад. Муҳаққиқ дар се боби рисола ибораҳои ҷонишинии забони тоҷикиро вобаста ба навъҳои алоқа – изофӣ, пешояндӣ ва ҳамроҳӣ ба риштаи таҳқиқ кашидааст. Дар фаслҳои ҳар як боб ибораҳои ҷонишиниро вобаста ба ҷузъи тобеъ таҳлил намудааст. Аз таҳқиқоти забоншинос маълум мегардад, ки ҷонишинҳо метавонанд ҳам ҷузъи асосӣ ва ҳам тобеъ бошанд. Ҷонишинҳои шахсӣ, таъйинӣ, номуайянӣ, манфӣ, нафсӣ-таъкидӣ, саволӣ, ишоратӣ ба андозаи гуногун дар иборасозӣ иштирок мекунанд. Аз ин навъҳо

чонишинҳои номуайяни нисбат ба дигар гурӯҳҳои фаълтаранд. Дар ин рисола муаллиф дар бораи муродифоти ибора баҳс намекунад, зеро мисолҳои овардаи муаллифро дар қолиби дигар ифода кардан ғайриимкон аст.

Боби охири рисолаи номзади забоншинос Д. Хоҷаев низ ба масъалаи муродифоти ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда бо ибораҳои сифати феълӣ ва ибораҳои сифатӣ бахшида шудааст [110]. Ҳамчунин, муҳаққиқ ин масъаларо дар мақолаҳои баррасӣ намудааст. Ҳаммаъноии ибораҳои сифати феълӣ ва калимаҳои алоҳида бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда мавзӯи баҳси мақолаи Д. Хоҷаев мебошад. Муҳаққиқ дар мақолааш «Муродифоти як навъи ҷумлаи пайрав» [111] муродифоти воҳидҳои мазкурро баррасӣ карда менависад: «Агар ҷумлаи пайрави муайянкунанда... дар ҳаёти ҷумлаи мураккаби тобеъ омада, ба исми (он исм одатан ба вазифаи сараъзо ва аъзоҳои пайрав меояд) таркиби сарҷумла муносибат пайдо намояд, сифат ва сифати феълӣ дар дохили ибораҳои мураккаби исмӣ, аз як тараф, хусусияти тобеъкунандагӣ пайдо намуда, калимаҳои дигарро бо тарзҳои гуногуни алоқаи нахвӣ ба худ вобаста намуда, ибораҳои сифатӣю сифати феълӣро ташкил диҳанд, аз тарафи дигар, ба исми асосии ибораи мураккаб муносибати дастурӣ пайдо менамоянд. Ҳамин тариқ, ин воҳидҳои гуногуни нахвӣ – ибораҳои сифатӣю сифати феълӣ ва ҷумлаи пайрави муайянкунанда, ҳам аз ҷиҳати алоқабандиашон бо исми тавзеҳшаванда ва ҳам аз бобати ифодаи мазмунҳои тавзеҳӣ муродифӣ ҳамдигаранд» [111, с. 129].

Аз таълифоти Давлатбек Хоҷаев маълум мешавад, ки ибораи сифати феълӣ, муайянкунандаҳои сода, аъзои истисноии ҷумла бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда муносибати муродифӣ пайдо мекардаанд. Баъд аз таҳлили мавод забоншинос ба хулосае меояд, ки: «Муродифоти нахвӣ, алалхусус, ҳаммаъноии ҷумлаи пайраву ибораҳои гуногун – аъзои ҷумла, барои истифодаи тарзу воситаҳои сахҳу равшани ифодаи фикр, пуртаъсиру қозибанок баён намудани матлаб сахми калон дорад» [111, с. 132].

Ибораҳои номии пешояндии забони тоҷикиро муҳаққиқ А. Солиев мавриди баррасӣ қарор додааст [179; 180]. Забоншинос дар панҷ боби қор

ибораҳои номии пешоянди ро вобаста ба ҷузъҳои асосӣ (исм, сифат, шумора, нумератив, ҷонишин) дар асоси маводи насри бадеии устод Айнӣ ба риштаи таҳқиқ кашидааст. Ҳарчанд дар рисола ба масъалаи муродифоти ибора, махсусан таваҷҷуҳ зоҳир нагардидааст, мисолҳои овардаи муаллиф дар қолибҳои дигар муродиф дошта метавонанд. Чунончи: *шикояти аз амир // аз амир шикоят кардан, шикояти аз замон // аз замон шикоят кардан, норозигии аз дарбор // аз дарбор норозӣ шудан*. Агар дар ибораҳои аввал воситаи грамматикӣ алоқа изофат ва пешоянди номӣ бошад, дар қолиби дуум муносибати субъектӣ ба воситаи алоқаи вобастагии пешояндӣ ифода ёфтааст. Албатта, муҳаққиқ асосан сохтори ибораҳои номии пешоянди ро омӯхта, ба роҳҳои ифодаи онҳо таваҷҷуҳ зоҳир менамояд.

А. Гаффаров дар рисолаи номзадиаш «Ибораҳои феълӣ бо пешояндҳои асли» (дар асоси маводи «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ) ибораҳои феълии пешоянддорро (бо пешояндҳои асли) аз назар гузаронида, онҳоро пурра ва ҳаматарафа таҳлил намудааст [26, с.]. Дар ҳар боби рисола муҳаққиқ ҳам гурӯҳҳои лексикӣ семантикӣ ва ҳам ҷузъи тобеи ибораҳоро таҳлил намуда, ҳар як пешоянди аслиро ҳам аз ҷиҳати дараҷаи оӯзиш, ҳам аз ҷиҳати маъно ва вазифаҳои грамматикӣ бо мисолҳои фаровон мавриди таҳқиқ қарор додааст.

Муҳаққиқ, З. А. Назарова дар кори илмиаш – «Муродифоти луғавӣ ва грамматикӣ феъл дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ» масъалаи муродифоти грамматикӣ, алалхусус, муродифоти морфологиро баррасӣ намуда, дар қисмати охири рисола маводи амалии асари Саъдии Шерозӣ «Гулистон»-ро ҷой додааст, ки дар радифи дигар навъҳои муродифот қолибҳои ибораҳои ҳаммаъноро овардааст. Дар монография доир ба назарияи муродифоти наҳвӣ маълумот дода нашуда бошад ҳам, маводи амалиаш гувоҳи он аст, ки гарчи назарияи илман асоснокшудаи муродифоти грамматикӣ дертар пайдо шудааст, дар забони тоҷикӣ қолибҳои гуногуни ифодаи фикр таърихи хеле қадима доштааст [66, с. 134-140].

Забоншинос Баҳриддин Камолиддинов, ки қисмати асосии таълифоташ ба муродифоти қабатҳои гуногуни забон, хусусан муродифоти луғавию грамматикӣ, умуман, муродифоти гуногунсоҳа (межаспектная синонимия) бахшида шудааст, аҳаммияти мавзӯи муродифотро, ки барои ифодаи матлаб имконоти фарох фароҳам меоварад, махсусан зикр менамояд. Аз ҷумла, дар асараш «Муродифоти синтаксисӣ ва ҳусни баён» [41] чунин қайд мекунад: «Санҷидани вазъи суҳангустарӣ аз эҳтиёҷи ҷамъият ба такмили олоти мубодила, ҷустуҷӯ ва дарёфти омилҳои осон, муъҷаз ва саҳеҳ баён кардани фикр ба миён меояд. Дар ин роҳ соҳибони забон, ки офаридгору ягона ғамхори онанд, кам заҳмат нақашаанд. Самараи ҳамон ҷустуҷӯҳост, ки ҳоло дар забон барои адои як матлаб чанд қолиб истифода мешавад» [41, с. 5].

Б. Камолиддинов омӯзиши мавзӯро дар забоншиносии рус баррасӣ карда, нуқтаи назари муҳаққиқон – А. Н. Гвоздев, И. И. Ковтунова, Е. И. Шенделс, Н.Власова, Г. А. Золотоваро доир ба меъёри муродифоти синтаксисӣ ҷамъбаст менамояд [41, с. 5-9]. Ҳамчунин дар ин таълифот ба ҳудуди муродифоти синтаксисӣ (яъне, кадом воҳидҳои синтаксис муродиф шуда метавонанд ва меъёр кадом аст) таваҷҷуҳ зоҳир шудааст. Табиист, ки на ҳамаи ибораҳо ва ё на ҳама гуна ҷумлаҳо муносибати муродифӣ зоҳир карда метавонанд. Ба қавли ин донишманд, «... зимни муродифоти синтаксисӣ чунин воҳидҳои том (ибораҳо, ҷумлаҳои сода, ҷумлаҳои мураккаб) дар назар дошта мешаванд, ки бо вучуди гуногунии шаклу созмонашон як маънои умумии грамматикиро ифода намуда, бо тобишҳои маъно ва хусусияти услубиашон фарқ мекунанд. Маънои грамматикии воҳидҳои синтаксисӣ аз муносибати маъноию грамматикии калимаҳо (шаклҳои калима), ибораҳо ва ҷумлаҳои содаю мураккаб, ки ба воситаҳои гуногун ифода ёфтаанд, падидор мегардад» [41, с. 9]. Таҳқиқоти ин муҳаққиқ гувоҳи он аст, ки муродифоти синтаксисӣ ҳамсатҳ (ҳамзина) ё гуногунсатҳ (гуногунзина) мешаванд. Навъи аввал муродифоти ибораҳо, муродифоти ҷумлаҳои сода, муродифоти ҷумлаҳои мураккабро дар бар мегирад. Ба навъи дуюм ҳаммаъноии ҷумлаҳои

сода бо ҷумлаи мураккаби тобеъ, ҳаммаъноии воҳидҳои томи синтаксисӣ бо ҷумлаҳои мураккаб ва сода мансуб аст [41, с. 9-10].

Ба масъалаи муродифоти воҳидҳои наҳвӣ Б. Камолиддинов ҳанӯз дар таълифи рисолаи номзодиаш «Забон ва услуби Ҳаким Карим» [39] эътибор дода буд. Дар боби сеюми рисола, ки ба хусусиятҳои синтаксисии забони ҳикояҳои Ҳаким Карим бахшида шудааст, як фасло ба ибораҳои номӣ, масдарӣ ва сифати феълӣ ҷудо кардааст. Маълум мешавад, ки нависанда бештар қолибҳои начандон тафсилёфтаи ибораҳоро кор фармудааст. «Ҳаким Карим ба ҷойи ҷумлаҳои пайрав бештар аз ин гуна ибораҳои кутуху муъҷаз, аз моделҳои иборасозии забони зиндаи гуфтугӯӣ ғоида бурдааст» [39, с. 122]. Ҳангоми таҳлили ибораҳои сифати феълӣ забоншинос қайд мекунад, ки «чунин ибораҳо (*дар он шавҳараиш кор мекардагӣ*, муҳлати доктор таъйинкарда, роҳҳои мо нишондода, ҷойҳои мо фиристода – И. Г.) таърихан бо ҷумлаҳои пайрав алоқаманд буда, ба осонӣ ба ҷумлаҳои пайрав бармегарданд» [39, с. 119]. Дар ин бобат Б. Камолиддинов ба забоншинос Д. Т. Тоҷиев таъя кардааст.

Соли 2012 аз ҷониби Б. Камолиддинов асари пурқимати бунёди зерини «Муродифоти наҳвӣ дар забони адабии муосири тоҷикӣ» (муродифоти ибораҳои исмӣ ва ҷумлаҳои сода) ба таъри расид, ки дар илми забоншиносии тоҷик падидаи тозае ба ҳисоб меравад, зеро забоншинос бори аввал доир ба масъалаҳои назарии муродифоти синтаксисӣ: меъёрҳои муқаррар намудани муродифоти синтаксисӣ, муносибатҳои сохториву маъноии онҳо, муродифоти ибораҳои исмии изофӣ, беизофат (ҳамроҳӣ) ва пешояндӣ, муродифоти навъҳои сохторӣ ва маъмули ҷумлаҳои содаи забони адабии тоҷикӣ маълумоти мукамал дода, қонуниятҳои ташаккули ин навъи муродифотро ошкор намудааст. Се боби рисолаи илмӣ забоншинос чунин масъалаҳоро дар бар мегирад: масъалаҳои назарии муродифоти синтаксисӣ – хусусиятҳои сохториву маъноӣ, меъёри муқаррар намудани муродифот, муносибатҳои маъноии байни онҳо, сермаъноӣ ва муродифот, муносибати муродифот ба қолибҳои мувозӣ, вариантҳо ва дублетҳо, воҳидҳои ҳаммаъноӣ

синтаксис, инкишофи грамматикии забон, омилҳои асосии ба интихоби муродифоти синтаксисӣ таъсиррасонанда, усулҳои таҳқиқи муродифоти синтаксисӣ, ҳаммаъноии ибораҳои исмӣ ва муродифоти ҷумлаҳои сода (ва навъҳои мухталифи он) [46, с. 13-284]. Муаллиф ба бисёр масъалаҳои мушкили муродифоти грамматикӣ, хосса синтаксисӣ, равшанӣ андохтааст, ки барои муҳаққиқони минбаъда роҳнамои воқеист. Дар ҷараёни таълифи диссертатсия мо низ ин асари арзишмандро ҳамчун заминаи илмии асосӣ ва муҳим истифода намудем.

На танҳо муҳаққиқ Б. Камолиддинов, балки як зумра шогирдони забоншинос низ паҳлуҳои мухталифи муродифотро дар забони тоҷикӣ мавриди баррасӣ қарор додаанд. М. Ҷ. Мирзоева дар хусуси муродифоти муносибатҳои ҳоли дар забони муосири тоҷикӣ [59] М. М. Мирзоева муродифоти луғавӣ ва фразеологӣ насри бадеии С. Айниро [59] таҳқиқ намуданд. Ин раванд айни замон низ идома дорад ва муродифоти сатҳҳои гуногуни забон дар ҷараёни омӯзиш қарор доранд.

Дар таълифи М. Ҷ. Мирзоева «Муродифоти муносибатҳои ҳоли дар забони муосири тоҷикӣ» муҳаққиқ баъд аз баррасии масъалаҳои назарӣ муродифшавии навъҳои мухталифи ҷумлаҳои пайрави ҳол (замон, сабаб, мақсад, шарт ва ҳилоф), қолибҳои нахвӣ ифодаи онҳо, нақши воситаҳои грамматикӣ алоқа дар ташаккули муродифоти муносибатҳои ҳоли, тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави ҳол, ҳаммаъноии ҷумлаҳои мураккаби пайваст бо тобеъ, муродифоти ҷумлаҳои мураккаб бо матнро ба риштаи таҳқиқ кашида, нуқтаи назарашро бо мисолҳои фаровон қувват бахшидааст [59, с. 4-316].

М. Ҷ. Мирзоева дараҷаи омӯзиши масъалаи муродифотро ба ду давра ҷудо кардааст: давраи якум аз солҳои 20-30-юм то солҳои 50-умро дар бар мегирад. Давраи дуюм аз солҳои 50-ум шуруъ шуда, то имрӯз идома дорад. Дар давраи аввали омӯзиш масъалаи муродифот дар дастурҳои таълимии ба забони тоҷикӣ бахшидашуда таҳқиқ шудааст. Забоншинос нуқтаи назари муаллифони ин дастурҳоро дақиқ омӯхта, онҳоро хеле ҷиддӣ мавриди таҳлил

қарор додааст. Аз хулосаи муҳаққиқ маълум мешавад, ки дар ин дастурҳои таълимӣ ҳарчанд фаслҳои махсус ҷудо карда шудаанд, дар онҳо маълумот ниҳоят кам аст. Дар мавридҳои гуногун доир ба ҳамин мавзӯ қайду ишора ва далелҳои парокандаро дучор шудан мумкин аст, ки барои равшан кардани бисёр хусусиятҳои ҳаммаъноии воҳидҳои наҳвӣ ва ҳам дар бобати роҳҳои гуногуни ифодаи фикр кумак мерасонанд [58, с. 11-34]. Давраи дуум аз солҳои 50-ум, аз таълифи китобҳои наҳв барои мактабҳои миёнаву олӣ шуруъ гардид, ки дар онҳо маълумоти дастурҳои қаблӣ қисман ва бо андаке таҳрир оварда мешавад. Дар машқҳои китоб мисолҳои оварда шудаанд, ки дар онҳо таъдил додани ҷумлаи пайрав ба ибора супориш дода мешавад. Хусусияти ин машқҳо аз он шаҳодат медиҳад, ки қолибҳои гуногуни ифодаи як фикр таваҷҷуҳи забоншиносро ҷалб карда будааст [59, с. 34-75].

Дар баррасии масъалаи муродифоти грамматикӣ аз солҳои панҷоҳум шуруъ карда, дар матбуоти даврӣ ва маҷмуаҳои илмӣ як силсила мақолаҳо ба таъби расиданд. Мақолаҳои илмии Х. Ҳусейнов [185] ва С. Аслиддинов [118] аз ҳамин қабиланд, ки дар як қисми онҳо бевосита ба масъалаи муносибати ҷумлаҳои пайрав бо ибораҳои феълӣ дахл карда бошанд, дар қисми дигар алоқамандона ба таълими ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар мактаб масъалаи ҳаммаъноии воҳидҳои наҳвӣ баррасӣ гардидаанд. Ин муҳаққиқон дар мақолаҳои худ муносибати ҷумлаҳои пайравро бо ибораҳои феълӣ зикр кардаанд.

Асари илмие, ки оид ба синонимҳо маълумоти муфассал медиҳад, ба қалами М. Муҳаммадиев тааллуқ дорад. [63]. Муаллиф дар ин асари тадқиқотии худ, ки аз ёздаҳ боб иборат аст, ки дар бораи синонимҳо, омилҳои пайдоиш ва инкишофи онҳо дар бобҳои I ва II изҳори ақида намуда, синонимҳоро аз ҷиҳати сохт, таркиб ва ҳелҳои аз назар гузаронидааст. Дар бобҳои III-VI-и асари зикршуда, калимаҳои синонимиро аз ҷиҳати ба категорияҳои нутқ мансуб буданашон баррасӣ намуда, асосан доир ба муродифоти ҳиссаҳои номии нутқ: исм, сифат, шумора ва ҷонишин таваққуф намудааст. Ин ягона асарест, ки дар хусуси синоними ҳиссаҳои номии нутқ

маълумоти ҳаматарафа медихад, аммо доир ба муродифоти синтаксисӣ чизе намегӯяд.

Муҳаққиқ С. Аслиддинов дар мақолааш – «Мулоҳизаҳо оид ба алокаи вобастагӣ» доир ба ин навъи алоқа маълумоти мухтасар дода, аз эҷодиёти адибони тоҷик намунаҳо меорад [118, с. 123-127].

Ҳамчунин, таҳқиқотчи З. А. Назарова дар бобати ибораҳои феълии забони ҳозираи тоҷик мақолае бо номи «Ибораҳои феълӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» таълиф намуда, дар он мисолҳои фаровонро таҳлил кардааст. Муаллиф ибораҳои феълиро аз ҷиҳати сохт ба: сода ва мураккаб ҷудо мекунад. Ба қавли ӯ: «Ибораҳои феълии сода аз ду калимаи мустақилмаъно иборат буда, баъзан калимаҳои мустақилмаъноӣ он бо калимаҳои ёридиҳанда ҳам омада метавонад. Масалан: дирӯз + омадан, тез + рафтан, бо ҳавас + хондан» [66, с. 128]. Аввал ин, ки ҷузъҳои ин ибораҳо маъноӣ мустақил доранд. Сониян, феълҳои таркибии номиро калимаҳои мураккаб ҳисобидеаст, ки саҳеҳ нест. Чунончи: *дӯстҳоро хурсанд кардан, Мирзочӯдро обод кардан, ба зану духтарҳо ғамхорӣ кардан*. Ибораи охир ба шартӣ ибораи феълии сода ҷавоб гуфта наметавонад, зеро аз ду зиёда калимаи мустақил таркиб ёфтааст. Муҳаққиқ ибораҳои феълии мураккабро чунин тавсиф менамояд: «Ибораҳои феълии мураккаб зиёда аз ду калимаи мустақилмаъно иборат буда, баъзан калимаҳои мустақилмаъноӣ он бо калимаҳои ёридиҳанда ҳам омада метавонад». Масалан: *як маротиба задан, се маротиба хондан, китоби дирӯз хондагӣ* ва ғ. Ду ибораи аввал аз ҷиҳати шакл ба ибораҳои сода монанданд, ибораи сеюм бошад, исми аст, зеро ҷузъи асосиаш (китоб) исм мебошад. Умуман, муаллифи мақола ҳудуди ибораҳои феълиро саҳеҳ муқаррар карда натавонистааст, зеро ибораҳои феълӣ се хел мешаванд: *масдарӣ, сифати феълӣ ва феълиҳолӣ*. Аз ин рӯ, дақиқ овардан ва номгузорӣ кардани ибораҳо хеле муҳим буд. Ғайр аз ин, Л. Назарова *тоза карданро* ибора гуфтааст, ҳол он ки таркиби феълист ва маъноӣ асосӣ дар калимаи *тоза* ниҳон аст, *кардан* феъли ёридиҳанда ба ҳисоб меравад. Инчунин, дар муқаррар намудани навъи ибораҳо вобаста ба хелҳои алоқа

камбудихо ба назар мерасанд. Ба андешаи ӯ, иборай *Раҳими Қандро кӯфтан* иборай изофӣ ё ҳамроҳист [66, с. 129], ҳол он ки он тавассути алоқайи вобастагии пасояндӣ шакл гирифтааст.

Ш. Рустамов дар асараш – «Мушкилоти синтаксис» доир ба муродифоти ҷумлаи пайрави муайянкунанда бо ибораҳои масдарӣ маълумот дода, тобеъ шудани масдарро ба исм, муносибати ҷумлаи пайрави муайянкунандаро бо исм ва дигар масъалаҳои ба инҳо шомилшавандаро баррасӣ намудааст [93].

Дар китоби дарсии «Забони адабии ҳозираи тоҷик» барои факултаҳои омӯзгории донишқадаҳои олии, ки ба М. Набиев тааллуқ дорад, мавзуи ибора низ таҳқиқ шудааст. Муаллиф афзалияти феълро дар сохтани ин воҳиди синтаксис махсус қайд карда, фарқи ибораро аз унсурҳои дигари грамматикӣ, коидай ташкил, навъҳои алоқа, хелҳои онро бо мисолҳо мавриди таҳлил қарор додааст [64, с. 17-32].

М. Набиев навъҳои гуногуни ибораро баррасӣ намуда, ибораҳои феълӣ ва масдариро аз ҳам ҷудо таҳқиқ намуда, барои мисол дар ҳар ду гурӯҳ танҳо ибораҳои масдариро меорад [64, с. 29]. Ба андешаи мо, ин он қадар дуруст нест, зеро шаклҳои шахсии феъл дар сохтани хабари ҷумлаҳо фаъоланд ва ҳангоми дар таркиби ибора овардан он ба масдар баргардонида мешавад.

Забоншинос М. Норматов дар таҳқиқоти худ – «Ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик» доир ба ибора, алоқайи калимаҳо дар он, хелҳои ибора маълумоти мухтасар, аммо дақиқ медиҳад. Мувофиқи нуқтаи назари ӯ, дар сохтани ибораҳои масдарӣ пешоянду пасоянд, бандакӣ изофӣ ва тартиби калима нақши хеле муҳим доранд. Аз ин чунин бармеояд, ки ин навъи ибораҳо бо алоқайи тобеии вобастагӣ, изофӣ ва ҳамроҳӣ сохта мешаванд. Муаллиф менависад: «Ибораҳои феълӣ он ибораҳоеанд, ки ба сифати ҷузъи асосӣ феълҳои ғайритасрифӣ омадаанд. Аз ин рӯ, ибораҳои феълӣ масдарӣ, сифати феълӣ ва феълӣҳоли мешаванд» [73, с. 19].

Забоншинос афзалияти бандакӣ изофӣ ва пешоянду пасояндҳоро дар сохтани ибораҳои масдарӣ бо мисолҳои фаровоне таъкид кардааст [73, с. 20].

Муҳаққиқ Х. Камолов таҳқиқоти худро ба яке аз навъҳои сермаҳсули ибора – ибораҳои изофӣ дар «Таърихи Табарӣ» бахшида, тарзи ифодаи онҳоро дар асар ошкор намудааст. Инчунин муҳаққиқ дар яке аз мақолаҳои – «Нақши матн дар ифодаи маъноии ибора» тобишҳои гуногуни маъноиро ифода кардани ибораҳои изофии асар бо мисолҳои қолиб собит намудааст [48, с. 132-136].

Омӯзиши масъалаи муродифоти грамматикӣ, хусусан дар сатҳи наҳв, идома дорад. Дар саҳифаҳои маҷаллаи илмии «Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон» мақолаҳои муҳаққиқ Ш. Исмоилова ба таърифи расидаанд, ки дар хусуси муродифоти ибораҳои исмӣ бо пешоянди *барои* ва муродифоти ибораҳои исмӣ бо пешояндҳои таркибӣ баҳс мекунанд. Ш. Исмоилова дар мақолаҳои зикр мекунанд, ки муродифоти қолибҳои наҳвӣ бо роҳҳои тағйири бунёди ибора, тағйири воситаҳои грамматикӣ алоқаи ҷузъҳои ибора, бо тағйир ёфтани бунёди қолиби наҳвӣ сурат гирифтааст. Ҳамчунин дар мақолаҳо ба саҳми ҳиссаҳои нутқ дар ташаккули ибора ва тобишҳои маъноии онҳо таваҷҷуҳ карда шудааст [150; 151].

Маълум мешавад, ки доир ба ибора ва ҷумлаҳои сода дар таҳқиқоти олимони забоншиносии тоҷик ақидаҳои гуногун вучуд дорад. Мусаллам аст, ки оид ба ибора ва ҷумлаҳои сода дар забоншиносии тоҷик дар шакли мақола ва рисолаҳои ҷудоғона аз тарафи олимони забоншинос кор карда шудааст, ки таҳлил ва баррасии асару мақолаҳо дар ҳар боби рисола ба мо ҳамчун маводи назарӣ хизмат хоҳанд кард. Бо вучуди ин баъзе ҷиҳатҳои омӯхтанашудаи ибора ва ҷумлаҳои сода низ ба таҳқиқ ниёз доранд.

1.3. Таҳқиқи муродифоти наҳвӣ дар забоншиносии рус

Дар забоншиносии рус масъалаи муродифоти грамматикӣ ҳанӯз солҳои 20-30-юми асри гузашта шуруъ шудааст. Минбаъд дар қорҳои олимони рус А. М. Пешковский [77], А. Н. Гвоздев [19], И. И. Ковтунова [160], Е. И. Шенделс [187], В. П. Сухотин [99], Г. А. Золотова [147], Ю. Н. Власова [134] паҳлуҳои муҳталифи ин масъала инъикос ёфтааст.

Доир ба ибора, сохт ва навъҳои алоқаи калимаҳо дар он, воҳиди синтаксис будану набудани он дар миёни олимони рус ягонагӣ вучуд надорад. Мувофиқи ақидаи Ф. Ф. Фортунатов ва пайравонаш А. М. Пешковский, М. Н. Петерсон маҷмуи калимаҳои мустақилмаъно, ки ба воситаи нишондиҳандаҳои грамматикӣ ва маъноӣ, сарфи назар аз шаклу таъйиноташон дар нутқ, ба вучуд омадаанд, ибора мебошад. Дар ин маврид ҷумла низ ҳамчун воҳиди том ба қатори ибора мебарояд ва синтаксис илм дар бораи ибора эътироф мегардад. Ин забоншиносон ибораро бо як ҷумла (ҳатто зиёдтар) баробар мекунад [183]. Дар ин ҳолат воҳиди синтаксис будани ибора сарфи назар карда мешавад, ки ин нодуруст аст.

Аз нигоҳи А. А. Шахматов ибора гуфта чунин тарзи алоқаи калимаҳоро меноманд, ки ягонагии грамматикиро ба миён оварда, вобастагии яке аз калимаҳоро ба дигар аъзои ҷумла дар назар дорад [116]. Дар ин маврид муносибати аъзои ҷумла ба ҳамдигар ва ба сараъзоҳои ҷумла дида баромада мешавад, яъне ҷумларо оред ин ҷумла низ ба қатори иборайи том (пурра, тафсилӣ) дохил карда мешавад. Мувофиқи ақидаи А. А. Шахматов ва В. П. Сухотин, ҷумлаи содаи дутаркиба низ ибора аст.

Аз ин андешаҳо чунин бармеояд, ки аз нигоҳи маъно ва вазифа дар байни ибора ва ҷумла тафовут нест, яъне онҳо дар алоҳидагӣ ҳамчун воҳиди мустақили синтаксис шуморида намешаванд.

Бар хилофи ин ақидаҳо, нуқтаи назари забоншинос В. В. Виноградов ҷолиб аст. Ӯ байни ҷумла ва ибора тафриқа гузошта, ҷумларо воҳиди коммуникативӣ (ахборӣ), ибораро воҳиди номинативӣ (номбаркунӣ) меҳисобад. Забоншинос менависад: «Ибора ва ҷумла мафҳумҳои гуногуни семантикӣ ва мутааллиқи қабатҳои мухталифи услубист. Онҳо ба шаклҳои гуногуни фикр мутобиқат мекунад. Ҷумла яке аз навъҳои ибора нест, зеро калима – ҷумлаҳо низ вучуд доранд. Аз рӯйи моҳияти худ ибора ягон аломатҳои грамматикиро, ки ба тамомшавии ахбор ишора кунад, доро нест. Ибора танҳо дар таркиби ҷумла ва тавассути он ба системаи коммуникативии категорияҳои нутқ, воситаҳои ахбор (хабаррасон) ворид мегардад. Вай ба

мисли калима ба соҳаи воситаҳои номинативии забон, воситаҳои ифода тааллуқ дорад. Он низ ба монанди калима масолеҳи забониест, ки дар чараёни нутқ истифода мешавад. Чумла бошад, аз ин масолеҳ сохта шуда, хабарро доир ба ҳақиқат (воқеият) дар бар мегирад. Ин нуктаи назар ба фаҳмиши имрӯзаи ибораю чумла замина гузошт [132, с. 315-316].

Ҳангоми таҳлили маводи амалии забони русӣ забоншинос Г. А. Золотова андешаҳои В. В. Виноградовро тақвият дода, ба хулосае меояд, ки «Шаклҳои падежӣ ва пешояндию падежӣ, ки ҷузъи тобеи ибора ҳисобида мешуд, дар асл ба калимаи асосӣ тобеъ нашуда, дорои имконоти хосси сохторию маъноист» [147, с. 5].

Дар забоншиносии рус чунин ақидае низ мавҷуд аст, ки ибора воҳиди синтаксис нест, яъне пурра воҳиди наҳв будани он инкор карда мешавад [97].

Ҳамаи андешаҳо ва назарияҳои мавҷударо омӯхта, таҳлил карда забоншинос Н. С. Валгина дар монографияаш – «Синтаксис современного русского языка» нуктаи назари худро доир ба ибора баён кардааст. Ба андешаи ӯ, ибора – ягонагии маъноию грамматикӣ ду ва зиёда калимаҳои мустақил мебошад, ки хусусияти тобеъшавиро зоҳир мекунад: *цивилизованное общество, полёт ракеты, читать вслух ва ғайраҳо*. Н. С. Валгина аз ду ҷузъ: асосӣ ва тобеъ (муайяншаванда ва муайянкунанда) ташкил шудани ибораро зикр карда, аз ҷиҳати маъно ба калима баробар будани онро таъкид менамояд: *столовая комната – столовая, шампанское вино – шампанское, выходной день – выходной ва ғайраҳо*. Ӯ аз рӯйи ба кадом ҳиссаи нутқ тааллуқ доштани калимаи асосӣ ибораро ба феълӣ, номӣ ва зарфӣ ҷудо мекунад. Ибораҳои феълӣро аз рӯйи ҷузъи тобеъ ба ибораҳои феълӣ бо исм, ҷонишин, масдар, феъли ҳол дида мебарояд. Дар ташаккули ибора 1) шакли калима, 2) пешояндҳо, 3) тартиби калима, 4) интонатсия (оҳанг) иштирок мекунанд. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки алоқаҳои иборасоз дар забони русӣ сетоянд: согласование (мувофиқат), управление (вобастагӣ), примыкание (ҳамроҳӣ) [18, с. 21-59].

Мафҳуми «муродифоти грамматикӣ»-ро бори нахуст А. М. Пешковский пешниҳод кардааст. Муҳаққиқ зимни ин мафҳум воҳидҳои грамматикӣро

дар назар дорад, ки аз нигоҳи маъноӣ грамматикӣ ба ҳам наздиканд. Диққати ўро қолибҳои мухталифи грамматикӣ ба худ ҷалб кардааст, ки дар чорҷӯбаи онҳо айна як маъноӣ грамматикӣро ифода кардан имконпазир аст. Бинобар ин, забоншинос муродифоти грамматикӣро ба ду гурӯҳ: а) морфологӣ; б) синтаксисӣ ҷудо кардааст. Ў таркибҳои «от стыда» ва «со стыда»-ро далел оварда, онҳоро муродифоти пешояндҳо меҳисобад [77, с. 54]. Ин муродифоти морфологӣ мебошад, аммо пешояндҳо дар пайвастигии ду ва зиёда калимаҳои бо алоқаи тобеъ шаклгирифта кодиранд, ки ибора созанд ва ба ягон маъно далолат кунанд.

Ҳамчунин, А. М. Пешковский қайд менамояд, ки имконоти услубии воҳидҳои нахвӣ нисбат ба воҳидҳои сарф зиёдтар буда, тавассути онҳо маъноӣ грамматикӣро чанд тариқа баён кардан имконпазир мегардад. Ба воҳидҳои нахвӣ муродифшаванда муҳаққиқ навъҳои сохтори ҷумла, пешоянду пайвандаҳо, ки дар ифодаи шаклҳои грамматикӣ ба ҳам наздиканд, дохил менамояд. Ҳамчунин, имкони муродифшавии исмҳо бо ҷонишин қайд мекунад [77, с. 67-80]. Маълум мешавад, ки муҳаққиқ сарҳади муродифоти нахвӣ ва луғавиро чандон сахт муқаррар накардааст, зеро дар воҳидҳои номбаршуда омехтагӣ ба назар мерасад.

Тибқи нуктаи назари А. Н. Гвоздев, муродифоти нахвӣ «қолибҳои мувозии (баробар) нутқ мебошанд, ки бо тобишҳои нозуки маъноӣ фарқ мекунанд, бинобар ин, дар бисёр ҳолатҳо яке дигарро иваз карда метавонад» [19, с. 259]. Чунин фаҳмиш, ба назари мо, дар миёни қолибҳои мувозӣ ва муродифоти нахвӣ тафовутро аз байн мебарад. Ин ду мафҳум бо ҳам алоқаманданд, аммо айна як чиз нестанд (доир ба ин масъала муфассалтар дар боби дуюм сухан хоҳем гуфт).

Забоншиносони дигар, аз қабилӣ Н. А. Кока, В. П. Сухотин, А. Л. Шумилина, И. И. Ковтунова, Г. А. Золотова ва дигарон дар мавриди муродифоти грамматикӣ нуктаи назарашонро баён карда, барои инкишофи назарияи он саҳми муайян гузоштаанд. Аз ҷумла, А. Л. Шумилина менависад: «Агар дар сатҳи морфологӣ маъноӣ грамматикӣ бо ёрии шаклҳои

як калима ифода ёбад, дар синтаксис ҳолати дигар дида мешавад. Ҳама гуна маънои синтаксисӣ ифодаи муносибати дар назар дорад ва барои ифодаи он мавҷуд будани на кам аз ду ҷузъи маънодор ҳатмист» [188, с. 282].

Дар забоншиносии умумӣ дар хусуси муқаррар кардани моҳияти муродифот ҷиҳатҳои зерин ба назар гирифта мешавад:

1) баробармаъноӣ ё наздикмаъноии мазмуни ифодашаванда (содержательный критерий);

2) дар матни муайян истифода шудан (меъёри шаклӣ);

3) дар ягонагии семантика ва қолибҳои мувофиқ (комплексный подход).

Забоншинос Б. Камолиддинов нуқтаи назари олимони тоҷику русро дар хусуси меъёри ҳаммаъношавии воҳидҳои наҳвӣ омӯхта, ба чунин хулоса омадааст, ки «меъёрҳои ҳаммаъношавии қолибҳои наҳвӣ дар сатҳи парадигматикӣ аз аломатҳои зерин иборатанд:

1. Мавҷудияти мутобиқати маъно дар сохтори маъноии қолибҳои мувозӣ;

2. Валентнокии умумии наҳвӣ ва мавқеъҳои грамматикӣ;

3. Тафовут дар шакл ва сохтори воҳидҳои ҳамнисбат;

4. Дар қолибҳои мухталиф ифода ёфтани (взаимотрансформируемость)» [46, с. 26].

Забоншинос меъёри ҳаммаъношавии қолибҳои муайяни наҳвиро дар сатҳи синтагматика чунин муқаррар кардааст:

1. Умумияти мазмун ва маънои грамматикӣ;

2. Таркиби луғавии якхела доштани қолибҳои ҳаммаъно;

3. Умумияти таносуби семантикиву синтаксисӣ ва вазифаҳои грамматикӣ;

4. Тафовут дар шакли грамматикӣ ва сохтори муродифҳо;

5. Қисман ба ҷойи ҳамдигар истифода шудан [46, с. 26].

Пас маълум мешавад, ки «барои муқаррар кардани муродифоти наҳвӣ як қатор аломатҳоро ба назар гирифтани лозим аст. Ҳамон қолибҳои наҳвӣ муродиф мешаванд, ки ҷузъҳои гуногун ба якдигар алоқаманд

шуда, муносибати муштраки семантикиву грамматикиро ифода кунанд; дар шакл ва сохтори воҳидҳои қиёсшаванда тафовут вуҷуд дошта бошад; умумияти валентнокии семантикӣ ва грамматикӣ, вазифаҳои умумии грамматикӣ ва имкони дар шароити мувофиқ ба ҷойи ҳамдигар истифода шудан ба онҳо хос бошад» [46, с. 26].

Тарзҳои мухталифи як ифода аз рӯи эҳтиёҷи ифодаи муносибати одамон ба миён меояд, зеро онҳо ҳамеша ба дақиқ ифода кардани маъно майл менамоянд. Ғайр аз ин, навъҳои мухталифи ибора дар забони тоҷикӣ ба ин мақсад имконияти фарох ба вуҷуд меоваранд. Ба сифати ҷузъи асосӣ ҳиссаҳои гуногуни нутқ омада, ба воситаи алоқаҳои тобеии изофию ҳамроҳӣ ё изофию вобастагии пешояндию пасояндӣ дар ташаккули ибора ва воҳидҳои ҳаммаъно хизмат мекунанд.

Ибораю ҷумла воҳидҳои гуногуни наҳв буда, тафовути маъною вазифа ва хусусиятҳои сохторӣ ба муродифоти онҳо низ таъсир мерасонад. Агар ҷумла воҳиди коммуникативӣ бошад, пас, ибора воҳиди номинативии забон аст, ки дар натиҷаи алоқаи семантикии ҷузъи асосӣ (муайяншаванда) бо тобеъ (муайянкунанда) ба вуҷуд меояд.

Ҳамин тариқ, дар масъалаи ибора ва ҷумлаҳои сода дар забоншиносии рус нуқтаи назари олимони гуногун аст. Ба назари мо, андешаҳои олим В. В. Виноградов ва пайравони ӯ дар атрофи ибора саҳеҳ ва қобили қабул аст. Бинобар ин аксари забоншиносон аз ҳамин таълифот баҳра бурдаанд.

1.4. Таҳқиқи ибора, ҷумла ва муродифшавии онҳо дар адабиёти шевашиносӣ

Агар ба «Феҳристи адабиёти шевашиносӣ» [56] назар карда шавад, муқаррар кардан мумкин аст, ки то солҳои 80-уми асри гузашта ба масъалаи хусусиятҳои наҳвии шеваҳо чандон тавачҷуҳ нагардидааст, ҳол он ки «Аҳаммияти синтаксис дар байни қисматҳои дигари забоншиносӣ хеле калон аст: на овозҳо, на калимаҳо, ки аз маҷмуи овозҳо ташкил меёбанд, на тағйир ёфтани калимаҳо дар заминаи қоидаҳои морфологӣ, ҳарчанд аз унсурҳои

асосии забон ба шумор раванд ҳам, наметавонанд, ба сари худ фикреро ифода намуда, чун воситаи коммуникативӣ барои мубодилаи афкор истифода шаванд. Онҳо ин вазифаро дар дохили ҷумла, ба туфайли синтаксис адо мекунанд. Барои ҳамин ҳам забоншиносони бузург синтаксисро «маркази ташкилдихандаи грамматика», «системаи оӣ», «ҷони грамматика» номидаанд» [25, с. 3].

Аз таҳқиқоти муҳаққиқони соҳа маълум мешавад, ки бо вучуди пешрав будани забоншиносии рус дар ибтидо чанбаи наҳвии шеваҳои забони русӣ низ чандон мавриди тавачҷуҳи олимони қарор нагирифта будааст.

Соли 1949 забоншинос Р. И. Аванесов дар китобаш «Очерки русской диалектологии» чунин навишта буд: «Таълифи очерки синтаксис ва лексика боз ҳам душвор буд, зеро ин қисматҳо ханӯз ҳам аз доираи таҳқиқ берун мемонанд» [6, с. 15].

Муаллифи китоби дарсии «Русская диалектология» П. С. Кузнетсов пас аз даҳ сол ба ҳамин нукта ишора карда қайд намудааст: «Синтаксиси шеваҳои забони русӣ нисбат ба фонетика ва морфология камтар омӯхта шудааст» [158, с. 20-29].

Ба масъалаи нокифоягии таҳқиқи наҳви шеваҳо муаллифони китоби «Русская диалектология» низ ишора кардаанд [1973, 208], ҳарчанд дар ин самт шевашиносони рус пажӯҳишҳо анҷом додаанд. Ба ин гуна таҳқиқот таълифоти Ф. П. Филин «Из наблюдений над синтаксисом северо-западных говоров» [217], П. С. Кузнетсов «К вопросу о сказуемости употреблении причастий и деепричастий в русских говорах» [158], О. Н. Шулена «Синтаксис русского говора Зарасайского района Литовской ССР (простое предложение)» [96], В. И. Собинникова «Проблемы диалектного и исторического синтаксиса, (на материале воронежских говоров и памятников письменности)» [181] ва амсоли инҳоро дохил кардан мумкин аст.

Дар шевашиносии тоҷик низ то таълифи асари «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ, ҷ. 3» [25] як силсила мақолот ба таъб расидаанд. Муаллифони ин нигоштаҳо Р. Гаффаров, М. Маҳадов, Н. А. Мелех, Е. К. Молчанова, В. С.

Расторгуева, Д. И. Эделман баъзе қолибҳои нахвии шеваҳои забони тоҷикиро мавриди баррасӣ қарор додаанд (ниг. ба феҳрасти адабиёт). Дар ин чода хизмати В. С. Расторгуева (таҳқиқи шеваҳои шимол) ва Р. Гаффаров (омӯзиши нахви шеваҳои ҷануб) ниҳоят назаррас аст. Азбаски дар баъзе мақолаҳо танҳо қайдҳои мухтасар мавҷуд буданд, муаллифи силсилаочерки «Очерки по таджикской диалектологии» [78; 79; 82] В. С. Расторгуева чунин қайд кардааст: «Доир ба синтаксиси шеваҳои тоҷикӣ дар ихтиёри мо танҳо маълумотҳои алоҳида ва нопурра мавҷуданд, зеро муҳаққиқон ҳангоми аз маҳалҳо ҷамъ кардани материал ба он назар ба фонетика ва морфология камтар эътибор додаанд» [85, с. 143].

В. С. Расторгуева бо таълифи «Очеркҳо оид ба диалектологияи тоҷик» [78, 84] дар ин самт тағйироти ҷиддӣ ворид кард. Ё ба масъалаи нахв, вазифаҳои нахвии ҳиссаҳои нутқ тавачҷуҳ намуда, баъзе падидаҳои нахвиرو аз назар гузаронидааст. Ҳамчунин, ба ин қисмати грамматика боби алоҳида кушода, ҷандин унсурҳои онро ба риштаи таҳқиқ кашидааст. Дар қисмати ҷумлаи сода В. С. Расторгуева ба ташкили ибораҳои содаву мураккаб, вазифаи онҳо дар сохти ҷумла, ифодаи аъзоҳои ҷумла бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ, тартиби калима, аъзоҳои ҷидаи ҷумла, сохти ҷумла, навъҳои семантикии баъзеи онҳо ва монанди инҳо эътибор додааст.

Муҳаққиқ А. Л. Хромов дар таълифоташ «Говоры таджиков Матчинского района» [109] вазифаҳои нахвии воситаҳои грамматикиро сарфи назар намуда, танҳо баъзе ҷиҳатҳоро дар қисмати нахви шеваҳои Мастҷоҳ ҳамчун падидаи нахвӣ таҳқиқ намудааст.

Муҳаққиқон Р. Л. Неменова дар «Кулябские говоры таджикского языка» [68, с. 59] ва С. Е. Крючков дар Современный русский язык [52, с. 160] ба таври мухтасар бошад ҳам, доир ба нахв мулоҳизаронӣ кардаанд. Онҳо дар фасли махсус, ки «Сохти ҷумла» ном дорад ба ду ҷиҳат тавачҷуҳ кардаанд: ҷойи аъзоҳои ҷумла ва ифодаи аъзоҳои ҷида. Ҳангоми баррасии умумияти шеваҳои мавриди таҳқиқ (Кӯлобу Роғ) ҳар ду ба як хулоса омадаанд, ки хабарҳои ҷидаи феълӣ дар ин лаҳҷаҳо дар қолиби шакли тасрифии феъл ифода мегарданд.

Дар таҳқиқоти О. Чалолов «Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвон» [113, с. 24-26; с. 81-109] қисмати наҳв ба мисли асарҳои боло хеле мухтасар тавзеҳ гардидааст. Муҳаққиқ Қ. Мурватов низ дар мавриди баъзе хусусиятҳои наҳвии шеваи ҷанубӣ чанд қайдҳои муҳим баён кардааст. Аз ҷумла, дар мавриди пешоянду пасояндҳо, таркибҳои пешояндиву пасояндӣ, ҳолатҳои ҷудоғонаи пурқунанда ва ҳол ишораҳои ҷолиб ҷой дорад [62, с. 98-109; с. 112-121].

Масъалаи ҳаммаъноии қолибҳои наҳвӣ дар асарҳои шевашиносон мавриди таҳқиқи алоҳида ва ҷиддӣ қарор нагирифта бошад ҳам, ҷо-ҷо баъзе ишораҳоро мушоҳида кардан мумкин аст. Муҳаққиқ Р. Ғаффоров дар монографияаш – «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» (ҷилди 3) ба таври кофӣ омӯхта нашудани қолибҳои наҳвии шеваҳои ҷанубии забони тоҷикиро қайд карда, дар бобати самти таҳқиқот аз ҷумла чунин зикр кардааст: «Дар таҳлили фактҳо барои нишон додани тараққиӣ шева, амали якҷояи ҳодисаҳои синонимӣ, вариант ва параллелҳои забонӣ баробари омили дохилӣ омилҳои ... хоричӣ низ ба ҳисоб гирифта шудаанд...» [25, с. 12].

Р. Ғаффоров ба масъалаи қолибҳои ибора, аъзоҳои ҷумла, воҳидҳои тӯфайлӣ, аъзоҳои ҷидаи ҷумла тавачҷуҳ намуда, ҷиҳатҳои фарқкунанда ва умумии онҳоро дар қиёс бо забони адабӣ нишон додааст. Чунончи, муҳаққиқ навъи махсуси ибораҳои исмиро зикр карда дар атрофи он мулоҳизаҳои ҷолиб баён намудааст. Ин ибораҳои типӣ *духтар-ро дил*, *духтар дил-аш*, *духтар-а дилаш* мебошад: «Дар забони мо мисли *духтар-ро дил*, *духтар дил-аш*, *духтар-а дилаш* ибораҳои номие ба кор бурда мешаванд, ки аз ҷиҳати ифодаи грамматикӣ дар се шакл зуҳур ёфта, моҳиятан маънои ягонро мефаҳмонанд. Дар хели якуми ибораҳои мазкур, чунон ки аён аст, аз воситаҳои грамматикӣ танҳо пасоянди–ро истифода шудааст. Дар шакли дуюм вазифаи алоқаманд кардани ду исмиро бандакҷонишини шахсӣ–соҳибии–аш ба уҳда гирифтааст. Навъи сеюм ҳар дуи ин воситаро дорост. Ҳамаи ин ибораҳо дар кадом шакле, ки ифода шаванд, асосан, як маъно – мансубиятро далолат мекунанд. Ба ин вачҳ воситаҳои мухталифи грамматикӣ

дар онҳо хосияти сирф муродифӣ дошта, иваз карданашон бо ҳам ба мундариҷаи ибора осебе намерасонад» [25, с. 24]. Ҳамин тариқ, аз таълифоти муҳаққиқ маълум мегардад, ки пайдоиши ин ё он муродиф тасодуфӣ набуда, ба инкишофи таърихии забон вобастагии зич доштааст.

Омӯзиши нуқтаи назари муҳаққиқони тоҷику рус моро ба чунин хулосаҳо овард:

1. Маълум мешавад, ки аввалин намунаҳои муродифоти грамматикиро дар китобҳои дарсӣ, инчунин васоиту дастурҳои таълим мушоҳида кардан мумкин аст. Ҳарчанд доир ба назарияи муродифот ягон ишорае ба чашм намерасад, маводи амалии дар машқҳо овардашуда далели он аст, ки қолибҳои гуногуни ифодаи фикр ханӯз дар солҳои 30-40-ум диққати забоншиносонро низ ҷалб карда будааст.

2. Аз таҳқиқоти забоншиносони тоҷику рус маълум мешавад, ки дар тадқиқи масъалаи муродифот ибора ва ҷумларо дар алоқамандӣ ба ҳамдигар мавриди баррасӣ қарор додаанд, яъне ҳангоми таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаб бо ҷумлаҳои сода ва ибора ифода гардидани як матлабро аксари забоншиносон қайд кардаанд. Маълум мешавад, ки матлаби ҷумлаи пайрави муайянкунандаро дар қолиби ибораҳои сифати феълӣ ва феълиҳолӣ низ ифода кардан мумкин аст.

3. Ба масъалаи муродифшавии ибора бо ибора на ҳама муҳаққиқон сари қор гирифтаанд. Онҳо дар мавридҳои муайян ҳангоми таҳқиқи масъалаҳои дигар ба ин масъала тавачҷуҳ зоҳир кардаанд. Агар таҳқиқоти махсус дар ин масъала ба вучуд наояд, пас, ин мавзӯ низ ниёз ба омӯзиш дорад.

4. Дар адабиёти оид ба шевашиносӣ ба масъалаи наҳви шеваҳои ҷудогона тавачҷуҳ шуда бошад ҳам, ҳаммаъноии воҳидҳои забон мавриди омӯзиши ҷиддӣ қарор нагирифтааст. Бо вучуди ин маълумоти ин манбаъҳо низ дар омӯзиши баъзе масъалаҳои забони адабӣ аз манфиат ҳолӣ нест.

БОБИ П. ҚОЛИБҲОИ ИБОРАҲОИ НОМИИ ИЗОФИИ ҲАММАЪНО ДАР «ЧОР ДАРВЕШ»

Зимни мафҳуми *муродифоти грамматикӣ* баробармаъноии функционалии қолибҳои грамматикӣ ҳаммаъно фаҳмида мешавад. Чӣ қадаре ки ҷиҳатҳои умумии воҳидҳои муродифшаванда зиёдтар бошад, ҳамон қадар дараҷаи ҳаммаъноии онҳо меафзояд. Дар хусуси муродифоти грамматикӣ, хосса муродифоти нахвӣ, як қатор забоншиносони рус, аз қабили А. М. Пешковский, Н. А. Кока, В. П. Сухотин, В. А. Звезгинцев, Н. Ю. Шведова, И. И. Ковтунова, Е. И. Шенделс, Н. С. Власова, Г. А. Золотова, А. Н. Гвоздев, Н. А. Метлина, Л. Ю. Максимова, В. Н. Ярсева ва дигарон таҳқиқот бурдаанд. Онҳо ба масъалаҳои мухталифи муродифоти нахвӣ, аз ҷумла, шарҳи мафҳуми муродифоти нахвӣ, ҷудо намудани ҳудуд ва меъёри муайян кардани онҳо, воҳидҳои ҳаммаъношаванда ва муносибати маъноии байни онҳо, сермаъноӣ ва муродифот, муносибати муродифоти нахвӣ бо қолибҳои мувозӣ, вариант (қарина), дублет ва амсоли ин рӯй оварда, нуқтаи назарашонро баён кардаанд. Табиист, ки афкори муҳаққиқон дар роҳи ҳалли масъала яқранг нест. Чунончи, муҳаққиқ В. Н. Ярсева дар хусуси ба вучуд омадани муродифот чунин менависад: «Падид омадани муродифоти грамматикӣ дар ҳолати қаробати функционалии ду қолиби грамматикӣ, ки маънои мухталифи грамматикӣ доранд ва дар ҳолати ниҳой дорой умумияти маъно ва шакли ягонаи истифода гардида, ба як соҳаи грамматика (морфология ё синтаксис) мансуб мешаванд, ба вуқӯ мепаивандад» [117, с. 5].

Чи тавре ки дар боби гузашта зикр намудем, дар забоншиносии тоҷик таҳқиқи мавзуи ибора бо номи як қатор муҳаққиқон, аз ҷумла, Д. Т. Тоҷиев, Н. Маъсумӣ, А. Халилов, Р. Ғаффоров, А. Мирзоев, С. Абдурахимов, М. Акрамов, Ф. Зикриёев, А. Ғаффоров, Х. Камолов ва дигарон иртибот дорад. Ин муҳаққиқон ба масъалаи муродифоти қолибҳои мухталифи ибора махсус тавачҷуҳ накарда бошанд ҳам, ҷо-ҷо дар хусуси бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда ва ибораҳои сифати феълӣ ифода кардани айни як

муносибати маъноию грамматикӣ нуқтаи назарашонро баён кардаанд. Таълифоти нисбатан наву тоза ва боэътимод ба қалами муҳаққиқ Б. Камолиддинов мансуб аст. Таҳқиқи масъалаҳои назарии муродифоти наҳвӣ ва муродифоти ибораҳои исмӣ дар забоншиносии тоҷик натиҷаи заҳматҳои чандинсолаи муҳаққиқанд, ки дар монографияи арзишманди номбурда – «Муродифоти синтаксисӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик» [46] ҷамъбаст шудаанд. Бунёди назарии рисолаи моро низ ин таҳқиқот ташкил хоҳад кард. Дар ҷараёни таҳлили маводи амалӣ ҳам мо ба ин рисола таъя менамоем.

Дар асари мазкур Б. Камолиддинов қолибҳои зерини ибораҳои исмиро ба риштаи таҳлил кашидааст:

- (1) бачаи чашмаш сиёҳ;
- (2) ҳуҷумкунандагони боргоҳи амир;
- (3) сабзаҳои лаби кишт;
- (4) марде қоматбаланд;
- (5) ангуштони дароз-дарози мардона [46, с. 68-146].

Ҳангоми таҳлили мавод забоншинос ба навъи алоқаи ҷузъҳои асосӣ ва тобеъ таъя карда, онҳоро ба се гурӯҳ тасниф намудааст:

- ибораҳои исмии изофӣ;
- ибораҳои исмии ҳамроҳӣ;
- ибораҳои исмии вобастагӣ [46, с. 68].

Азбаски предмети таҳқиқи диссертатсияи мо муродифоти ибораҳои номӣ дар яке аз шоҳасарҳои насри классикӣ «Чор дарвеш» мебошад, маводи амалиамонро вобаста ба навъи алоқаи ҷузъҳо ва мансубияти ҷузъи асосии онҳо мавриди таҳлил қарор хоҳем дод. Ибораҳои номии «Чор дарвеш»-ро ба чунин гурӯҳҳо ҷудо намудем:

- ибораҳои исмии изофӣ;
- ибораҳои исмии ҳамроҳӣ;
- ибораҳои исмии қолиби пешояндиву пасояндӣ;
- муродифоти ибораҳои сифатӣ;
- муродифоти ибораҳои шуморагӣ;

- муродифоти ибораҳои чонишинӣ.

Тибқи нуқтаи назари муҳаққиқон, дар мавриди интиҳоби муродифот се махсусиятро ба назар гирифта лозим аст:

- 1) айният ва ё наздикии мазмуни ифодабанда (меъёри мазмун ё маъно);
- 2) қобилияти дар як матн қорбаст гардидан (меъёре, ки ба айнияти таносуби маъно асос ёфтааст);
- 3) ягонагии маъно (семантика) ва қобилияти васлшавӣ доштан.

«Дар муродифоти грамматикӣ ду навъ тафовутро мушоҳида кардан мумкин аст: шаклӣ ва маъноӣ. Фарқи маъноӣ дар натиҷаи тағйироте, ки дар шакли грамматикӣ муродифҳо ба вучуд меояд, падида мегардад» [41, с. 8].

Пас маълум мешавад, ки ба мисли муродифоти луғавӣ муродифоти грамматикӣ низ ҷиҳатҳои фарқкунанда дорад, ба мисли созмони ибораҳо, имконоти синтаксисӣ, хусусиятҳои услубӣ ва амсоли инҳо. Аз нигоҳи созмон ибораҳои изофӣ аз вобастагӣ ё ҳамроҳӣ фарқ мекунад. Дарачаи истеъмоли онҳо ва ё мансубияти услубиашон низ гуногун аст. Ҳамчунин, муродифоти нахвино аз қолибҳои мувозӣ (параллелизм), вариант ва дублет фарқ кардан лозим аст.

Қолибҳои мувозӣ, ба назари мо, ҳамон як қолиби аз нигоҳи сохтор якхела, аммо аз ҷиҳати ифодаи мақсад (мазмун) гуногун мебошад. Чунончи: *Магар ҳамон шахсе, ки туро аз зулму ҷабри хӯҷаинат халос кард, ман набудам. Магар ҳамон шахсе, ки туро ба завод бурда, ба қор монд, ман набудам.*

Вариант аз вожаи латинии *varians / variantis* – тағйирёбанда буда, 1) тасаввурот дар бораи тарзҳои гуногуни ифодаи ягон падидаи забонӣ ҳамчун тағйирёбанда ва навъҳои гуногуни он; 2) истилоҳе, ки василаи мавҷудият ва ё амалқарди воҳидҳои забон ва дар маҷмӯъ системаи забонро дар назар дорад [208, с. 80]. Зери ин мафҳум шаклҳои гуногуни ҳамон як падида фаҳмида мешавад, ки дар ҳамаи шаклҳои тағйирёфта қолиби асосӣ боқӣ мемонад. Бояд гуфт, ки вариантнокӣ ба мисли муродифот дар ҳама қисматҳои забон мушоҳида мешавад. Забоншинос Б. Камолиддинов вобаста ба шакл ва

сохтор, таркиб, хусусиятҳои семантикиву услубӣ чунин навъҳои вариантҳои нахвиरो чудо кардааст:

1. Вариантҳои ибора, ҷумлаҳои сода ва мураккаб, ки тафовути шакливу сохтори казoi надоранд. Чунончи:

Пинҳонӣ аз ходимонаш [с. 131]¹ – аз ходимонаш пинҳонӣ, бисёрии одамон [с. 140] – одамони бисёр, ду нафари онҳо [с. 141] – ду нафарашон, бисёрии мардум [с. 167] – мардуми бисёр, боқимондаи умр [с. 182] – умри боқимонда // муродиф – умре, ки боқӣ монд.

2. Вариантҳои қолибҳои нахвӣ, ки бо аломатҳои интонатсия фарк мекунанд.

3. Вариантҳои нахвӣ, ки дар натиҷаи тағйирёбии таркиби луғавии ибораҳо ва ҷумлаҳо ба вучуд меоянд: *Ислоҳи ман [с. 168] – ислоҳ шудани ман; ... ман онҳоро дӯсти ҷонӣ гумон кардам [с. 16] – ман гумон кардам, ки онҳо дӯсти ҷониянд.*

4. Вариантҳои нахвӣ дар натиҷаи фуруғузур шудани ҷузъҳои ёрирасон ва ё калимаҳои мустақилмаънои қолибҳои нахвӣ пайдо мешаванд [46, с. 45-46]: *баъд аз се рӯз [с. 11] – се рӯз баъд; ба кӯча баромадан [с. 21] – кӯча баромадан.*

Аз мисолҳои овардашуда маълум мешавад, ки вариантнокӣ бештар ба забони гуфтугӯӣ хос аст, чунки тарзҳои ифодаи баъдӣ ба меъёри забони адабӣ хос нест. Вариантҳои камистеъмоланд, хусусияти тару тозагӣ доранд, мансуби забони адабии китобианд.

Дублет дар натиҷаи ба меъёри забон мувофиқат накардани ифодаҳои бавучудода ба миён меояд. Масалан: ба Бухоро рафтан – Бухороба рафтан; китобро хондан лозим – китоба хондан лозим (даркор); Рустамро писар // писари Рустам – Рустама писараш. Доираи истеъмоли дублетҳо бо мурури забон маҳдуд мегардад ва ё онҳо ҳамчун унсури барзиёд аз истифода мебароянд. Ба қавли профессор Б. Камолиддинов, «Яке аз сабабҳои ба вучуд

¹ «Чор дарвеш». – Душанбе: Адиб, 2009, саҳ.131. Минбаъд саҳифаҳои ин китоб баъд аз мисолҳо дар қавсайни мураббаъ дода мешаванд.

омадани дублетҳо нусхабардорӣ (калкирование) дар шароити дузабонӣ мебошад» [46, с. 48]. Бо таъсири забонҳои мухталиф дар забонҳо на танҳо калимаҳо, балки ифодаҳои мухталиф, ибораҳои рехта ва то ҳатто қолибҳои иборасозиву чумлабандӣ низ пайдо мешаванд. Агар ин воҳидҳо ба табиати забони дигар мутобиқ оянд, пас, забон онро қабул мекунад, агар созгор наояд, нуқсон шуморида мешавад (чи тавре ки дар забони васоити ахбори омма мушоҳида мешавад [47, с. 46] ва доираи истеъмолаш маҳдуд мегардад (ё аз истеъмол мебарояд). Дублетҳо ба мисли вариантҳо аз нигоҳи мазмун тафовут надоранд. Онҳо дар натиҷаи мубодилаи афкори соҳибзабонон ба миён меояд, зеро тарзи гуфтори намояндагони маҳалҳои гуногун мухталиф аст. Ҳамчунин, ин падидаҳо бо марҳилаҳои инкишофи забон ва ба вучуд омадани меъёри забон алоқаманд аст. Таҳқиқи ин масъала вобаста ба табиати ҳар як забон сураат мегирад.

2.1. Муродифоти қолибҳои ибораҳои исмии изофӣ

Яке аз навъҳои ибора, ки на танҳо дар «Чор дарвеш», балки дар забони тоҷикӣ низ мавқеи устувор дорад ва ниҳоят серистеъмол аст, ибораҳои изофӣ мебошад. Ибораҳои изофӣ яке аз навъҳои серистеъмол ва маъмули ибора дар забони адабии тоҷикӣ ба ҳисоб меравад, ки тавассути алоқаи тобеии изофӣ шакл мегиранд. Нишондиҳандаи грамматикӣ ин навъи алоқа бандаки изофӣ (-и) мебошад, ки ба калимаи асосӣ – муайяншаванда пайваст шуда, муайянкунандаро ба он тобеъ мекунад. Истилоҳи *изофат* ҳанӯз дар фарҳангу луғатҳои классикӣ дучор меояд. Пас, маълум мешавад, ки таърихи омӯзиши баъзе масъалаҳои ибора ва истилоҳсозӣ ба даврони классикӣ рост меомадааст. Чунончи, дар «Ғиёс-ул-луғот» омадааст: «...изофат ба истилоҳи наҳвиён нисбатест, ки миёни ду исм воқеъ шавад бар вачҳи тақйид. Исми аввалро музоф ва сониро музофунилайҳ гӯянд» [209, с. 67]. Муаллифи луғат Муҳаммад Ғиёсиддин ибни Ҷалолӣ ибораҳои изофиро вобаста ба хусусиятҳои луғавию грамматикӣ чузъҳои он ба даҳ гурӯҳ чудо кардааст: изофати тамликӣ (ҳақиқӣ), изофати таҳсисӣ, изофати тавзеҳӣ, изофати

табйинӣ, изофати ташбеҳӣ (маҷозӣ), изофати тавсифӣ, изофати маҷозӣ, изофати зарфӣ, изофати иқтиронӣ, изофати бааднии мулобасат [209, с. 67-68].

Чи тавре ки муҳаққиқон зикр менамоянд, дар дастурҳои таълимии солҳои 30-40-уми асри гузашта низ ба масъалаи вазифаҳои грамматикӣ бандаки изофӣ дар забони тоҷикӣ тавачҷуҳ намуда, бо роҳҳои гуногун ифода ёфтани як муносибат – соҳибиятро қайд кардаанд. Соҳибият ба воситаи ҷонишинҳои шахсӣ ва ё бандакҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ ба воситаи бандаки изофӣ ифода меёбад. Дар матн ҷонишинҳо ва бандакҷонишинҳоро барои ифодаи ин муносибат ба хоҳири худдорӣ аз такрор баробар қор фармудан мумкин аст. Чунончи: – *Эй фалонӣ, агар дар даъвии муҳаббат содиқ бошӣ, аз гуфтаи ман набаро* [с. 24] // ... аз гуфтаам набаро; *Ман ба фармудаи ӯ амал намуда, асбоби дарвешонаро... бардошта, ба хонаи навхаридамон рафтем* [с. 25-26] // ... ба хонаи навхаридаи мо (худамон) рафтем.

Дар мисоли аввал маънои соҳибият ҳам бо ҷонишин ва ҳам бо бандакҷонишин табиӣ ифода ёфтааст. Дар мисоли дувум ин маъно ҳам бо ҷонишини шахси яқуми ҷамъ – *мо*, ҳамчунин ҷонишини нафсӣ-таъкидии худ ва бандакҷонишин баён гардидааст.

Назар ба дигар ҳиссаҳои нутқ исм дар сохтани ибораҳои изофӣ сермаҳсул аст. Мо ибораҳои исмии изофии «Чор дарвеш»-ро вобаста ба мансубияти ҳиссаинутқии ҷузъи асосӣ ва тобеъ гурӯҳбандӣ намуда, ба риштаи таҳлил кашидем. Ибораҳои исмии изофӣ дар асари мазкур чунин ҳиссаҳои нутқро ба худ тобеъ кардааст: исм, сифат, шумора, ҷонишин, сифати феълӣ ва зарф.

2.1.1. Ибораҳои исмии изофии қолиби «исм+бандаки изофӣ+исм»

Бо ин қолиби ибораҳои изофӣ дар «Чор дарвеш» 7 ибора ба назар расид: *талаби кӯкнор* [с. 39], *ҷойи гузаргоҳе* [с. 45], *марди тоҷир* [с. 85, 87, 95], *димоғи ёрон* [с. 90], *амри подшоҳ* [с. 103], *ҷойи амн* [с. 130], *марди мизбон* [с. 145, 20]:

Хоҷасарой ба талаби кӯкнор рафта, бо як калбачаи 8-9-сола бозгаиш [с. 39]; *Шумо ба ҷойи он ки ҳамон марди тоҷирро ҷез зада, аҳволи ӯро фаҳмед, бо шунидани ҳарфе аз шахсе...ӯро ба куштан амр кардед...* [с. 95]; *Баъд аз он ки димоғи ёрон чоқ мешавад, таом меоранд* [с. 90]; *Пеш аз он ки касе туро дар ин ҷо бинад, худро ба ҷойи амне бирасон ва ҷони худатро аз ин бало бираҳон* [с. 130], *Он марди мизбон бо ман дар сари хон нишаст* [с. 145].

Ҷузъҳои тобеи ибораҳои мазкурро исмҳои *шахс* (тоҷир, ёрон, мизбон), *моддӣ* (кӯкнор) ва *маънӣ* (амн) ташкил медиҳанд. Ҳарчанд мансубияти морфологии ҷузъҳои тобеи ин ибораҳо ба як гурӯҳи лексикиву грамматикӣ (исм) мансуб аст, на ҳамаи онҳо якранг таъвиз мешаванд. Ҷунончи, муқоиса намоед:

1. **талаби кӯкнор** [с. 39] – талаби кӯкнор кардан // кӯкнор талаб кардан;
2. **ҷойи гузаргоҳе** [с. 45] – гузаргоҳ ҷое // ҷое, ки гузаргоҳ аст;
3. **марди тоҷир** [с. 85, 87, 95] – тоҷир мард // марде, ки тоҷир аст // бо тичорат машғул аст;
4. **димоғи ёрон** [с. 90] – ёронро димоғ;
5. **амри подшоҳ** [с. 103] – подшоҳро амр // амре, ки подшоҳ додааст;
6. **ҷойи амн** [с. 130] – амн ҷой // ҷое, ки амн аст;
7. **марди мизбон** [с. 145, 2] – мизбон мард // марде, ки мизбон аст.

Чи тавре мебинем, ибораҳои исмии боло, ки муносибатҳои объектӣ [1, 2, 6], субъективу муайянкунандагиро [3, 4, 5, 7] ифода кардаанд, як хел таъвиз нашудаанд. Дар мисолҳои боло [1, 2, 3, 6, 7] ибораҳои исмии изофӣ бо ибораҳои ҳамроҳӣ ҳаммаъно шудаанд. Муносибатҳои семантикиву грамматикӣ байни ҷузъҳо бо бандаки изофӣ ва тартиби калима ифода ёфтаанд. Маънои ибораҳои исмии 4-ум ва 5-умро дар қолиби ибораҳои вобастагии пасояндӣ (*ёронро димоғ, подшоҳро амр*) баён кардан мумкин аст. Муносибатҳои объектӣ, субъектӣ ва муайянкунандагӣ тавассути ибораҳои изофӣ равшантар ифода меёбад. Қолибҳои пасояндиву ҳамроҳӣ бештар дар нутқи хаттӣ кор фармуда мешаванд. Мазмуни як қисм ибораҳои болоро [2, 3, 5, 6, 7] дар қолиби ҷумлаи пайрави муайянкунанда ҳам ифода кардан мумкин аст. Дар ин қолиб мафҳуми дар ибора баёнгардида нисбатан пурра ифода меёбад.

Ибораҳои боло аз нигоҳи созмон фарқ мекунанд. Қолиби ибтидоӣ «**исм+бандаки изофӣ (-и)+исм**», яъне «**чӯзӣ асосӣ+бандаки изофӣ+чӯзӣ тобеъ**» мебошад. Ибораҳои ҳаммаъноӣ ибораҳои изофӣ дар қолиби «**исм+исм**» [1, 2, 6, 7] ба воситаи тартиби калима шакл гирифтаанд. Ибораҳои ҳаммаъноӣ 5,6 дар қолиби «**исм+пасоянд+исм**» сохта шудаанд. Дар ибораҳои боло байни чӯзҳои асосии онҳо тарзу воситаҳои гуногуни алоқа ва дар байни унсурҳои дохилии ибора алоқаҳои гуногуни нахвӣ мавҷуд аст.

Чи тавре ки Б. Камолиддинов қайд мекунанд, «тафовут дар имконияти синтаксисӣ ва хусусияти услубӣ ҳам дида мешавад» [41, с. 8]. Дар қолибҳои муродифии боло ибораҳои изофӣ умумиистеъмоланд. Қолиби ибораҳои ҳамроҳию пасояндӣ обуранги адабии китобӣ дорад.

Аз нигоҳи ифодаи маъно низ ибораҳо гуногунанд. Онҳо муносибатҳои (*объектӣ*) **талаби кӯкнор** [с. 39], (*субъектӣ*) **ҷойи гузаргоҳе** [с. 45], **ҷойи амн** [с. 130], (*муайянкунандагиро*) **марди тоҷир** [с. 85, 87, 95], **димоғи ёрон** [с. 90], **амри подшоҳ** [с. 103], **марди мизбон** [с. 145, 2] ифода мекунанд.

2.1.2. Ибораҳои изофии қолиби «**исм+бандаки изофӣ+сифат**»

Қисмати асосии ибораҳои изофии «Чор дарвеш» дар қолиби «**исм+бандаки изофӣ+сифат**» шакл гирифтаанд. Ин гуна ибораҳо дар асар зиёда аз 300-тоянд. Ба ҳайси чӯзӣ тобеъ сифатҳои аз нигоҳи маъно ва сохт гуногун истифода шудаанд. Чӣ тавре ки қаблан зикр намудем, қолиби аввалине, ки Б. Камолиддинов мавриди таҳлил қарор додаанд, **бачаи чашмаи сиёҳ** мебошад. Муродифоти ин қолиб: *бачае чашмаи сиёҳ, бачаи сиёҳчаши, бачае сиёҳчаши, бачаи бо чашми сиёҳ, бачае бо чашми сиёҳ, бача(е), ки чашмаи сиёҳ аст, бача(е), ки чашми сиёҳ дорад*. Муҳаққиқ ҳамчунин, қаринаҳои ин ибораҳоро нишон медиҳанд [46, с. 69].

Дар «Чор дарвеш» танҳо се ибораро дар ин қолиб дучор омадем: **хокаш монанди сурма сиёҳ** [с. 128], **хонаи имораташ ботакаллуф** [с. 131], **хонаи анҷому асбобаш бузургона** [с. 131]:

Ногоҳ ба тале расидам, ки хокаш монанди сурма сиёҳ буд [с. 128]; Хонаи вай бисёр зебо ва хушнамуд буд. Имораташ ботакаллуф, асбобу анҷомаш бузургона, ходим ва хизматгорҳои бисёре дошт [с. 131].

Чи тавре ки аз матн бармеояд, чузъҳои асосӣ (тал, хона) дар ҷумлаҳои аввал, калимаҳои ба онҳо тобеъ дар ҷумлаҳои баъдӣ омадааст. Ин ибораҳоро чунин таъвиз кардан мумкин аст:

(тали) хокаш монанди сурма сиёҳ

Муродифҳо: (1) хоки сурмавор сиёҳ;

(2) хоке, ки сурма барин сиёҳ аст;

(хонаи) имораташ ботакаллуф;

Муродифҳо: (1) хонае имораташ ботакаллуф;

(2) хонае бо иморати ботакаллуф;

(3) хонае, ки имораташ ботакаллуф аст;

(4) хонае, ки иморати ботакаллуф дорад;

(5) хонаи иморати ботакаллуфдошта.

(хонаи) асбобу анҷомаш бузургона

Муродифҳо: (1) хонае асбобу анҷомаш бузургона;

(2) хонае бо асбобу анҷоми бузургона;

(3) хонае, ки асбобу анҷомаш бузургона аст;

(4) хонае, ки асбобу анҷоми бузургона дорад;

(5) хонаи асбобу анҷоми бузургонадошта.

Аз қолибҳои ҳаммаъноии мазкур бармеояд, ки чузъҳои асосӣ вожаҳои ***тал, хона*** ва чузъҳои тобеъ ***хокаш монанди сурма сиёҳ, имораташ ботакаллуф, асбобу анҷомаш бузургона*** мебошад, ки дар байни онҳо муносибати муайянкунандагӣ вучуд дорад. Муносибати семантикиву грамматикӣ байни онҳо бо ёрии бандаки изофӣ ва бандакҷонишини ***-аш*** ифода ёфтааст. Азбаски ифодаҳои ***хокаш монанди сурма сиёҳ, имораташ ботакаллуф, асбобу анҷомаш бузургона*** ҳамчун, ифодаҳои яклухт ва бутун як андоза ба аломат далолат мекунанд, дар ҷумла на танҳо ба вазифаи муайянкунанда ва ҳоли монандӣ, балки ҳиссаи номии хабар низ меояд. Дар

ибораи *хокаш монанди сурма сиёҳ* аломати ашё (**хок**) дар муқоиса (**шабоҳат**) ба аломати ашёи дигар (**сурма**) ифода ёфтааст. Аломати ташбеҳкунандаро чанд тариқа ифода кардан мумкин аст: *монанди сурма сиёҳ* // *сурмавор сиёҳ* // *сурмасон сиёҳ* // *чун (мисли) сурма сиёҳ*.

Ифодаҳои *хокаш монанди сурма сиёҳ*, *имораташ ботакаллуф*, *асбобу анҷомаш бузургона* аз соҳиби аломат – **хок**, **иморат**, **асбобу анҷом ва аломати он** – **сиёҳ**, **ботакаллуф**, **бузургона** иборат аст. Дар алоқои грамматикӣ байни ин чузъҳо бандакҷонишини *-аш* ягон вазифаро адо намекунад. Он танҳо муносибати яклухти аломатро ба соҳиби он (хона) ифода менамояд. Агар ифодаи *чаишаш сиёҳ* аз рӯи вазифаи номинативии худ ба сифати мураккаби *чаишсиёҳ* (*сиёҳчаиш*) қаробат пайдо кунад, инро дар мисолҳои дар ихтиёрдоштамон (*сурмасонхок*, *ботакаллуфиморат*, *бузургонаасбоб*, *бузургонаанҷом*) мушоҳида карда наметавонем. Аммо аз нигоҳи сохтор ин ифодаҳо ба воҳиди коммуникативӣ – **ҷумлаи пайрави муайянкунанда наздик мешаванд**.

Аз таҳлили мисолҳо маълум мешавад, ки чунин тарзи истеъмоли чузъи асосии ибораҳо бо мақсади гурез аз такрори он (муайяншаванда) мебошад. Айнан чунин ҳолатро дар мисоли зерин мушоҳида кардан мумкин аст:

Дар он сӯй сиёҳии шахре ба назарам намуд, ки шарафа ва кунгураи айвони ӯ бо қасри кайвон даъвии ҳамсарӣ мекард. Бурчу борааш маъмур ва ораста ва ҳаддаш ба дарё пайваста [с. 128].

Агар онро дар қолиби ибораи изофӣ яклухт ифода намоем, он чунин шакл дорад: **шаҳри бурчу борааш маъмур ва ораста; шаҳри ҳаддаш ба дарё пайваста**. Мазмуни ин ибораро чанд тариқа баён кардан мумкин аст:

(1) **шаҳре бурчу борааш маъмур ва ораста; шаҳре ҳаддаш ба дарё пайваста;**

(2) **шаҳре бо бурчу бораи маъмур ва ораста; шаҳре бо ҳадди ба дарё пайваста;**

(3) **шаҳре, ки бурчу борааш маъмур ва ораста аст; шаҳре, ки ҳаддаш ба дарё пайваста аст;**

(4) шаҳре, ки бурчу бораи маъмур ва ороста дорад; шаҳре, ки ҳадди ба дарё пайваста дорад;

(5) шаҳри бурчу борааш маъмур ва ороста; шаҳри ҳаддаш ба дарё пайваста.

Ба мисли ибораҳои боло маънои муайянкунандагии ин воҳиди нахвӣ дар қолиби ибораҳои изофӣ (1,5), вобастагии пешояндӣ (2), ҷумлаи пайрави муайянкунанда (3,4) ифода гардидааст.

Қолиби *бачаи чаимсиёҳ (сиёҳчаим)* ба мисли ибораи *бачаи чаимаш сиёҳ* дар забони тоҷикӣ ниҳоят маъмул аст. Чунин қолиби ибораҳо дар «Чор дарвеш» зиёда аз 30-торо ташкил медиҳанд: *марди мӯйсафед ва соҳибнасаб [с. 20], ғуломони зарринкамар [с. 26], мутрибони хушовоз [с. 28], ғуломбачаи озодалибос [с. 32], навозандагони хушсимо [с. 33], пешхизматони хушлибос [с. 33], ошхонаҳои серодам [с. 33], роҳнамои ваҳшихӯ [с. 48], моҳи зухраҷабин [с. 51], наққошони мониқалам [с. 52], пири дилсиёҳ [с. 52], ҷавони тундхӯ [с. 52], рӯймоли зарторӣ [с. 57, 58, 70], ҷавони шерсавлате [с. 58], вазири дилсиёҳ [с. 62], ҷавони нурсавлате [с. 66], мурғони хушилҳон [с. 74], гарданбанди қиматбаҳо [с. 88], ёкути қиматбаҳо [с. 109], шаҳзоди шаккарлаб [с. 114], пиразоли хушҳол [с. 122], марди сафедриш [с. 130], духтарони хуршедсимо [с. 132], писарони юсуфлиқо [с. 132], подшоҳи зарринсинар [с. 142], марди хушсару либос [с. 144], мардуми сиёҳпӯш [с. 150], ҷазираи хушобу ҳаво [с. 163], иморати чорсуфа [с. 164], китоби ҷилдмурассаъ [с. 167], фақири шикастаҳол [с. 170], тахти нурзебу зинат [с. 179].*

Ҷузъи тобеи мисолҳои боло сифатҳои сохтаву мураккабанд, ки аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ ҳосил шудаанд. Муродифоти қолибҳои мазкур бо ҳосияти калимасозии забони тоҷикӣ зич алоқаманд аст. Маълум аст, ки сифатҳои аслии дараҷа қабул карда, зоҳиршавии аломати ашёро дар се дараҷа ифода мекунанд. Сифатҳои мураккаб ва сифатҳои нисбӣ чунин имконият надоранд. Онҳо на танҳо шакл, сохтор ва хусусиятҳои грамматикашонро

нигаҳ медоранд, балки бо калимаҳои дигар тавзеҳ меёбанд ва бо ин ба ҷумлаҳои пайрав наздик мешаванд.

Чи тавре ки маълум аст, дар забони тоҷикӣ воситае, ки бо алоқаи мувофиқат мутобиқати дақиқи ҷумлаи пайрави муайянкунандаро бо калимаи муайяншаванда ба вучуд оварад, мавҷуд нест. Ин вазифаро бандакчонишинҳо иҷро мекунанд.

Азбаски муродифи дар қолиби ҷумлаи пайрави муайянкунанда шаклгирифта (*хонае, ки имораташ ботакаллуф аст; хонае, ки иморати ботакаллуф дорад; хонае, ки асбобу анҷомаш бузургона аст; хонае, ки асбобу анҷоми бузургона дорад*) матлабро нисбатан пурратар ифода мекунанд, доираи истеъмолаш низ васеъ аст. Дар муқоиса бо ибора, ки мафҳуми мураккабро ифода менамояд, ҷумлаи пайрав ба сарҷумла тобеъ буда, онро (ё яке аз аъзоҳояшро) аз ягон ҷиҳат шарҳу эзоҳ медиҳад. Бинобар ин, муносибати атрибутивиро (муайянкунандагиро) ба воситаи ҷумлаи пайрав ифода кардан муносибтар аст.

Маълум аст, ки дар ибораҳои изофӣ муайянкунанда бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ ифода мегардад. Ҳангоми таҳлили мавод қаблан ибораҳои исмии изофии ҷузъи тобеашон исмро («исм+бандаки изофӣ+исм») баррасӣ карда будем. «Ба ҳайси муайянкунанда одатан исмҳои ифодакунандаи шахс, узвҳои бадан, макон, ашёҳо истифода мешаванд; хусусиятҳои гуногуни ин муайянкунандаҳо бо ёрии қолибҳои энклитикӣ ифода меёбад» [46, с. 72]. Ҷузъи тобеи ибораҳои исмии «Чор дарвеш»-ро исмҳои шахс, моддӣ ва маънӣ ташкил додаанд.

«Ба ҳайси муайяншаванда исмҳо дар шумораи танҳову ҷамъ, исмҳои ҷомеъ омада метавонанд; онҳо бо шумора ва зарфҳои миқдор тавзеҳ ёфта, инчунин дар шакли аъзоҳои ҷида истифода мегарданд» [46, с. 72].

Ҷузъи тобеи ибораҳои қолиби «исм+бандаки изофӣ+сифат»-ро сифатҳои гуногун ташкил дода бошанд ҳам, онҳо асосан аломати муайяншавандаро ифода кардаанд. Ин сифатҳоро ба чунин гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст:

а) сифатҳои асли: *хаёлҳои аҷиб* [с. 11] – аҷиб хаёлҳо // хаёлҳои, ки аҷибанд, *либоси чанда* [с. 15] – чанда либос // либосҳои, ки чандаанд, *либоси тоза* [с. 17] – тоза либос // либосҳои, ки тозаанд, *айёми собиқ* [с. 17] – собиқ айём, *шаҳрҳои дигар* [с. 17] – дигар шаҳрҳо, *тани нозанин* [с. 20] – нозанин тан, *сурати ғариб* [с. 20] – ғариб сурат, *хӯроки лазиз* [с. 23] – лазиз хӯрок, *духтари нозанин* [с. 24] – нозанин духтар // духтаре, ки нозанин аст // нозаниндухтар, *баҳонаи дурӯғ* [с. 27] – дурӯғ баҳонае // баҳонае, ки дурӯғ аст, *ҳаракати ношоиста* [с. 30] – ношоиста ҳаракат // ҳаракате, ки шоиста нест, *нуқуши ғариб* [с. 33] – ғариб нуқуш, *нақшунигори аҷиб* [с. 33] – аҷиб нақшунигор, *девори баланд* [с. 34] – баланд девор // деворе, ки баланд аст, *ҷавони ғариб* [с. 37] – ғариб ҷавон // ҷавоне, ки ғариб аст, *воқеаҳои аҷиб* [с. 37] – аҷиб воқеаҳо // воқеаҳои, ки аҷибанд, *ҷони тозае* [с. 38] – тоза ҷоне, *либосҳои мардона* [с. 45] – мардона либос, *наҳри бузург* [с. 45] – бузург наҳр // наҳре бузург // наҳре, ки бузург аст ва ғ.

Аксари ибораҳои изофии мазкур мафҳумро бо ду роҳи дигар – дар қолиби ибораҳои ҳамроҳӣ ва ҷумлаи пайрави муайянкунанда ифода карда метавонанд. Ҳосилаҳои дар қолиби ибораҳои ҳамроҳӣ бавучудомада аз ҷиҳати истемол чандон серистифода нестанд ва маъноро як андоза таъкид менамоянд. Ҳосилаи дуҷум маъноро пурратар ва равшан ифода мекунад. Бинобар ин, нисбат ба ҳосилаи аввал серистемоланд. Аз баъзе ибораҳои боло ба ҷуз ҳосилаҳои номбаршуда калимаҳои мураккаб низ ҳосил мешаванд: *духтари нозанин* [с. 24] – нозанин духтар // духтаре, ки нозанин аст // нозаниндухтар: *Духтари нозанин ба ман таом фармуд* [с. 24]. Ба назари мо, ин гуна ҳолат бо майли кӯтоҳбаёнӣ (эҷоз) ба миён меояд. Маълум аст, ки як омили инкишофи дохилии забонҳо қонуни сарфаи нерӯ ба ҳисоб меравад. Калимаҳои мураккаби тобеъ низ маҳз дар асоси ин қонун ба вучуд омадаанд. Дар «Чор дарвеш» калимаи *нозанин* субстантиватсия шудааст: *Нозанин таом хӯрда шуда... гуфт* [с. 24]. *Нозанин нақшаи онро маъқул донист* [с. 25]. Ин вожа ҳамчун исм дар асар ниҳоят серистемол аст.

Қайд кардан бамаврид аст, ки ҳосилаҳои навъи *ғариб ҷавон, тоза ҷоне, нозанин духтар, бузург нахр, дурӯғ баҳонае, ношоиста ҳаракат* ва амсоли инҳо тасодуфӣ нестанд, зеро дар давраи аввали инкишофи забони адабӣ инҳо мавриди истеъмол қарор доштаанд ва имрӯз ин қолиб дар забони зиндаи мардумӣ, хусусан шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ истифода мешавад. Дар ин бобат муҳаққиқ Р. Ғаффоров чунин қайд мекунад: «Чунин ибораҳо одатан ҳангоми таъкид – эмфаза истифода мешаванд. Ин ҳодиса, ки дар ибораҳои навъи *нек мард, накӯ бародар, сара хоб, хуррам боғ, далер мард, дуруст сухан, бадхӯй ҷавон, ноширин гуфтор, шӯҳ духтар, фарох замин, бешарм зан, қавӣ мардумон* ва мисли инҳо дар забони адабии пешина (хусусан давраи аввали инкишофи он) серистеъмол буд, гоҳо ҳамчун давоми анъана дар шеваи ҷанубӣ дар ибораҳои амсоли *хуб мардак, хуб бузбала, золим одам, нағз дору, босавод одам* ва мисли инҳо мушоҳида мешавад: *хуб бузбала шудааст* (Роғ, Хӯчағалтон); *у бисйор золим одам* (в-қ., Тавилдара); *нағз дору ба мо-ам мейойа; босавод одам бъсйор хуб-ай* (ш-қ., Ховалинг)» [25, с. 15-16].

Пас маълум мешавад, ки қолибҳои ҳосила низ тасодуфан ба миён наомадаанд. Онҳо дар давраҳои мухталифи инкишофи забони адабӣ зуҳур карда, ё дар забони адабии муосир ва ё шеваи муайян имрӯз низ амал мекунанд. Далели ин ибораҳои ҳосилшудаи *хайлҳое аҷиб, либосҳое ҷанда, шаҳрҳое дигар, хӯроке лазиз, духтаре нозанин, баҳонае дурӯғ, ҳаракате ношоиста, нақшунигоре аҷиб, деворе баланд, ҷавоне ғариб, нахре бузург* ва амсоли инҳо мебошад.

б) сифатҳои нисбӣ: *рухсорани аргувонӣ* [с. 20] – *аргувонӣ рухсора, ҳавлии фурӯшӣ* [с. 25] – *фурӯшӣ ҳавлӣ* // *ҳавлие, ки ба фурӯш гузошта шудааст, либосҳои шоҳона* [с. 26] – *шоҳона либос, либосҳои заррин* [с. 26] – *заррин либосҳо, ҷомҳои булӯрин* [с. 32] – *булӯрин ҷом* // *ҷоме, ки аз булӯр (сохта шуда) аст, кулоҳи намадӣ* [с. 40] – *намадин кулоҳ* // *кулоҳе аз намад* // *кулоҳе, ки аз намад (дӯхта шудааст), хизмати бемузд* [с. 56] – *бемузд хизмат* // *бемузд хизмат кардан, кори хатарнок* [с. 56] – *хатарнок коре* //

коре, ки хатар дорад, **кисаи панҷсадтуманӣ** [с. 57] – панҷсадтуманӣ киса // кисае, ки панҷсад туман дорад // кисае, ки дар он панҷсад туман ҳаст, **рӯймоли зарторӣ** [с. 57, 58, 70] – зарторӣ рӯймол // рӯймоли тораи аз зар // рӯймоле, ки тори зар дорад, **қафаси нӯлодӣ** [с. 58] – нӯлодӣ қафас // қафаси аз нӯлод // қафасе, ки аз нӯлод сохта шудааст ва ғ.:

Аммо либоси куҳна ва **кулоҳи намадии** вай ҳеҷ дигар нашуд [с. 40]; Аммо навъе ҳаракат кунӣ, ки касе хабардор нашавад, зеро ки ин **кори хатарнок аст** [с. 56]; Ман чун миёни боғ расидам, дар зери дарахти беде **қафаси нӯлодие** дидам, ки ба даруни он ҷавоне дар **синни бистсолагӣ** ... чун **мурғи болбаста** нишаста, сар ба зери зонуи тафаккур гузоштааст [с. 58].

Агар дар чунин ибораҳо сифати нисбӣ бо исми ҳос ифода ёфта бошад, дар баробари қолибҳои зикргардида онро бо алоқаи вобастагии пешояндӣ низ ифода кардан имконпазир аст. Чунончи, ибораи изофии **марди аҷамӣ** чунин таъвиз шуда метавонад: **марди аҷамӣ** [с. 123, 134] – аҷамӣ мард // марде, ки аз Аҷам аст // марди зодаи Аҷам // марде аз Аҷам.

Имконпазирии таъвизи ибораро дар матни пурра низ баръало мушоҳида карда метавонем: *Аз ҷумла, ин **марди аҷамӣ** аз мазлумони ўст* [с. 123].

Ҳосилаҳо:

Аз ҷумла, ин аҷамӣ мард аз мазлумони ўст.

Аз ҷумла, ин марде, ки аз Аҷам аст, аз мазлумони ўст.

Аз ҷумла, ин марди зодаи Аҷам аз мазлумони ўст.

Аз ҷумла, ин марде аз Аҷам аз мазлумони ўст.

Ҳосилаи аввал тавассути алоқаи ҳамроҳӣ, дувум дар қолиби ҷумлаи пайрави муайянкунанда, сеюм – ибораи изофӣ, чорум – ибораи вобастагии пешояндӣ шакл гирифтаанд. Нисбат ба ҳосилаҳои боқимонда ибораи **марди аҷамӣ** дар нутқи хаттиву шифоҳӣ серистеъмол буда, ифодаҳои боқимонда ҳоси нутқи хаттист.

в) сифатҳои сохта: **бандиёни беғуноҳ** [с. 12] – беғуноҳ бандиён // бандиёни гуноҳнадошта // бандиёне, ки гуноҳ надоранд; **маҷлиси бодабдаба** [с. 33] – ... дабдабанок // бодабдаба ... // дабдабанок маҷлис; **ошхонаҳои**

серодам [с. 33] – оиҳонаҳои одамаи бисёр // серодам оиҳонаҳо // оиҳонаҳои, ки серодаманд; *подшоҳи ҳозира* [с. 60] – ҳозира подшоҳ; *давоҳои номуносиб* [с. 61] – номуносиб давоҳо // давоҳои, ки номуносибанд // ... муносиб нестанд; *боге босафо* [с. 68] – босафо боге // як боги босафо // як босафо бог ва ғ.:

Агар матлаб фарзандёбӣ бошад, бояд ... садақа ба дарвешон ва мискинон бидиҳӣ ва *бандиёни бегуноҳро* озод кунӣ [с. 12].

Ибораҳои боло, ки чузъи тобеашон сифатҳои сохтаанд, як мафҳумро бо чанд роҳ ифода мекунанд. Муносибати муродифии инҳо бо ёрии воситаҳои калимасоз – пешванду пасвандҳо, навъҳои алоқа ва воситаҳои грамматикӣ ифодаи онҳо ифода мегарданд.

г) сифатҳои мураккаб: *мӯйҳои мушқноб* [с. 20] – мушқноб мӯйҳо, *марди мӯйсафед ва соҳибнасаб* [с. 20] // марди мӯйи сафед ва соҳиби насаб, *шайтони инс(одамнамо* [с. 26] – инс(одам)намо шайтон // шайтоне, ки ба одам монанд аст, *гуломони зарринкамар* [с. 26] – зарринкамар гуломон // гуломоне, ки камари заррин доранд // гуломони камараш заррин; *иморате олибино* [с. 28] – олибино иморат // иморати бинояш олий // иморате, ки бинои олий дорад // бинояш олий аст; *мутрибони хушовоз* [с. 28] – хушовоз мутрибон // мутрибони овозашон хуш // мутрибоне, ки хушовозанд // мутрибоне, ки овози хуш доранд, *муғанниёни навосоз* [с. 28] – навосоз муғанниён // муғанниёни созандаи наво // муғанниёни наво(ро) созанда // муғанниёне, ки наво месозанд; *риндони қоидадон* [с. 31] – қоидадон риндон // риндони донандагони қоида // риндоне, ки қоидаро медонанд; *гуломбачаи озодалибос* [с. 32] – озодалибос гуломбача // гуломбачае, ки либоси озода дорад // ... либосаш озода аст; *навозандагони хушсимо* [с. 33] – хушсимо навозандагон // навозандагони симояшон хуш // навозандагоне, ки хушсимоанд; *пеиҳизматони хушлибос* [с. 33] – хушлибос пеиҳизматон // пеиҳизматоне, ки хушлибосанд; *ҷойи фараҳафзо* [с. 42] – фараҳафзо ҷой // ҷое, ки фараҳафзост, *канизаки фитнаангез* [с. 43] – фитнаангез канизак // канизаки фитна(ро) ангезанда // канизаке, ки ангезандаи фитна аст; *хандаи*

таънаомез [с. 43] – таънаомез ханда // хандаи бо таъна омехта // хандае, ки омехтаи таъна аст ва г.: – Фалонӣ, ҳеҷ медонӣ, ки **риндони қоидадон** нони мардон дар шиками мардон қарз медонанд [с. 31]; Вақте ки ба даҳани дарвоза расидем, ду **ғуломбачаи озодалибос** ба мо шароб ва газак доишанд [с. 32]; **Канизаки фитнаангез** бо хандаи таънаомез оташи ӯро тез мекард [с. 43].

Агар ба ҳосилаҳои ибораҳои мазкур бо диққат нигарем, онҳо аз нигоҳи воситаи ифода гуногунанд. Онҳоро чунин гурӯҳбандӣ кардан мумкин аст:

1) бо бандакҷонишини **-аш (-ашон, -яш)** дар қолиби **бачаи чашмаи сиёҳ**: **марди мӯйсафед ва соҳибнасаб** [с. 23] // **марди мӯяш сафед ва соҳиби насаб**; **ғуломони зарринкамар** [с. 26] – **ғуломони камарашон заррин**; **иморате олибино** [с. 28] – **иморати бинояш оӣ**; **мутрибони хушовоз** [с. 28] – **мутрибони овозашон хуш**; **ғуломбачаи озодалибос** [с. 32] – **ғуломбачаи либосаш озода**; **навозандағони хушсимо** [с. 33] – **навозандағони симояшон хуш**: ... **ғуломони зарринкамар** дар хизматаш камар баста истода буданд [с. с. 26]; ... **чор нафар муғанниёни навосоз ва мутрибони хушовоз** ... ба маҷлис даромаданд [с. 28].

2) бо пасоянди **-ро** ва пешоянд: **муғанниёни навосоз** [с. 28] – **муғанниёни наво (ро) созанда**; **ҷойи фараҳафзо** [с. 42] – **ҷойи фараҳ(ро) афзоянда**, **канизаки фитнаангез** [с. 43] – **канизаки фитна(ро) ангезанда**; **хандаи таънаомез** [с. 43] – **хандаи бо таъна омехта**: **Шабе ҳамроҳи ӯ боғро сайр карда дидам, ки ҳақиқатан ҷойи фараҳафзо** ва макони айш будааст [с. 42].

3) Аз мисолҳои овардашуда маълум мешавад, ки ин қолиби ибораҳои исмии изофӣ низ имконоти васеи таъвизишави доранд. Чунончи:

– **Дар сари чорсӯйи шаҳр дӯкони ҷавоҳирфурӯшӣ ҳаст, дар он ҷо як марди мӯйсафед ва соҳибнасабро** мебинӣ [с. 23].

Муродифҳо:

(1) ...**мӯйсафед ва соҳибнасаб** мардери мебинӣ;

(2) ... **марди мӯяш сафед ва соҳиби насабро** мебинӣ;

(3) ... **марде, ки мӯяш сафед ва соҳиби насаб аст**, мебинӣ.

Ҳосилаи 1-ум дар қолиби ибораи ҳамроҳӣ, 2-юм ибораи исмии изофӣ, сеюм ҷумлаи пайрави муайянкунанда шакл гирифтаанд. Ба мисли ибораи *бачаи чашмаи сиёҳ* дар ин маврид низ як мафҳум чанд тариқа ифода ёфтааст. Ҳосилаи аввал аз нигоҳи истеъмол чандон серистеъмол нест, аммо ҳосилаҳои дуюму сеюм нисбатан осонбаёнанд.

Ибораҳои навъи *табақи лангариӣ сарпӯши нукрагиндор* (*Дастурхонро боз кардам, табақи лангариӣ сарпӯши нукрагиндоре дидам... – 24*) низ як қатор муродифҳоро ба миён меоранд. Муносибати муродифии ин қабил қолибҳои нахвӣ тавассути энклитика ва воситаҳои грамматикӣ иборасозу ҷумласоз ифода меёбад. Ин навъи ибораҳо ба қолиби ҷумлаи пайрави муайянкунанда осон бармегарданд. Чунончи:

- (1) *табақи лангариӣ сарпӯшаи нукрагин;*
- (2) *табақи лангариӣ сарпӯшаи аз нукра;*
- (3) *табақи лангарие, сарпӯшаи аз нукра (сохта шуда) аст;*
- (4) *табақи лангарие, ки сарпӯши нукрагин дорад;*
- (5) *табақи лангарие, ки сарпӯшаи нукрагин аст.*

Дар хусуси ҳосилаи охирин профессор Б. Камолиддинов чунин ибрози андеша менамояд: «Дар он ҳолатҳое, ки аломат ба андоза, масофа, вазн, арзиш ва амсоли ин ишора мекунад, маънои онҳоро бо ёрии феъли *доштан* ва роҳҳои дигар ифода кардан мумкин аст» [с. 46, с. 75]. Дар мисоли овардаи мо аломат ба ашёе, ки аз он масолаҳ сохта шудааст, ишора менамояд ва бо ёрии пасвандгунаи *-дор* (асоси замони ҳозираи феъл, ки ба ҷойи пасванд омадааст). Маҳз ин далел қаробати воситаҳои калимасозро бо воситаҳои нахвӣ иборасозу ҷумласоз нишон медиҳад, зеро онҳо як маънои ба ҳам наздикро ифода менамоянд. Дар «Чор дарвеш» ибораи *табақи сарпӯшдор* низ воমেҳӯрад: *Он гулом дар дасташ як табақи сарпӯшдор ва ба дастурхони заррин печидагӣ дошт* [с. 23]. Маънои ин ибораро низ чанд тариқа ифода кардан мумкин аст: *табақи сарпӯшдор // сарпӯшдор табак // табақи сарпӯш доштагӣ // табақе, ки сарпӯш дорад.*

Аммо «истифодаи ҳар кадоме аз ин воситаҳои забон ҳадди муайян дорад ва ба имконоти истифодаи воҳидҳои шабеҳи онҳо дар забонҳои дигар мутобиқ намеояд; он чизе, ки дар як забон бо баъзе қолибҳо ифода меёбад, дар забони дигар барои ифодаи ҳамин воҳид ин қолиб созгор намеояд. Ба назар нагирифтани ин ҳолат ба ифодаи носоҳеҳи фикр, сохтани қолиби сунъии калимаҳои мураккаб ва ибораи ба ин забон бегона оварда мерасонад» [с. 46, с. 76].

Як қисми сифатҳо бо пешвандгунаи **пур-** ва пасвандгунаи **-дор** сохта шудаанд: **як оҳи пурсӯз** [с. 20] – *пурсӯз оҳе // оҳе, ки пур аз сӯз аст*; **табақи сарпӯшдор** [с. 23] – *сарпӯшдор табақ // табақи сарпӯш доштагӣ // табақе, ки сарпӯш дорад*; **ханҷари обдор** [с. 43] – *обдор ханҷар*; **ёри вафодор** [с. 59] – *вафодор ёр // ёре, ки вафо дорад // вафодор аст*; **ҷӯйҳои пуроб** [с. 73] – *пуроб ҷӯйҳо // ҷӯйҳои пур аз об // ... аз об пур ва ғ.:*

Он нозанин **як оҳи пурсӯз** аз ҷигар кашид ва гуфт [с. 20]; Он гулом дар дасташ як **табақи сарпӯшдор** ва ба дастурхони заррин печидагӣ дошт [с. 23].

Як қисми муайянкунандаи ин қабил ибораҳо ба таркибҳои пешояндӣ низ таъвиз меёбанд: **ҷӯйҳои пуроб** [с. 73] – *пуроб ҷӯйҳо // ҷӯйҳои пур аз об // ... аз об пур: ... гулҳои алвон дар ҳар тараф фаровон, ҷӯйҳои пуроб дар ҳар канор равон... [с. 73].*

Ногуфта намонад, ки ба ҳайси ҷузъи тобеъ, ки аломати ашро ифода мекунад, калимаҳои мураккаби як ҷузъашон сифати феълӣ истифода гардидаанд. Дар таркиби чунин ибораҳои изофӣ сифати феълӣ ду тариқа корбаст мегардад:

а) ҳамчун ҷузъи калимаҳои мураккаб: ваъдаи сарбаста [с. 22] – *сарбаста ваъда, рафиқи сарпӯшидае* [с. 27] – *сарпӯшида рафиқе, дили дардолуда* [с. 28] – *дардолуда дил // дили олудаи дард // диле, ки олудаи дард аст, дарахти солхӯрда* [с. 45] – *солхӯрда дарахт // дарахте, ки солхӯрда аст, мурғи болбаста* [с. 58] – *болбаста мурғ, устухонмайдаи нӯсида* [с. 104] – *нӯсида устухонмайда // устухонмайдае, ки нӯсидааст, бародари*

гарданишикастаи ман [с. 130] – *гарданишикаста бародарам* // *гарданишикастаи бародарам* // *гарданишикаста бародари ман, марди ҷаҳондида* [с. 141, 163] – *ҷаҳондида мард* // *марде, ки ҷаҳон(ро) дидааст, нурдили меҳнаткашида* [с. 171] – *меҳнаткашида нурдил* // *нурдиле, ки азоби меҳнат кашидааст, хонаи навхарида* [с. 26] – *навхарида хона* // *хонае, ки нав харида шудааст: Он мард чун ваъдаи сарбаста шунид, гуфт* [с. 22]; *Ҳоло азбаски рафиқи сарпӯшидае* *дорам ва ӯ ба ҷое баромада наметавонад* [с. 27].

Ҳарчанд ин ибораҳо ба як гурӯҳ мансубанд, аммо дараҷаи таъвизшавии онҳо гуногун аст. Масалан, маънои ибораҳои *ваъдаи сарбаста, рафиқи сарпӯшидаро* дар қолиби ибораҳои ҳамроҳӣ (**сарбаста ваъда, сарпӯшида рафик**) ифода кардан мумкин бошад ҳам, вале дар қолиби ҷумлаи пайрави муайянкунанда имконнопазир аст, зеро тарзи баён сунъӣ ва хандаовар мебарояд (*ваъдаи сараш бастагӣ* // *ваъдае, ки сараш бастагӣ аст* – ?). Дар қолиби ҷумлаи пайрав ифода кардани маънои ибораи дуҷум (рафике, ки сараш пӯшида аст) дар гуфтугӯӣ воমেҳӯрад.

Ҷузъи тобеи ибораи *дили дардолуда* [с. 28] аз исми маънии *дард* ва сифати феълии *олуда* ҳосил шудааст. Ин ибора силсилаи муродифҳои зеринро ҳосил менамояд:

- (1) *дардолуда дил;*
- (2) *дили олудаи дард;*
- (3) *дили ба дард олуда;*
- (4) *диле, ки олудаи дард аст.*

Ҳосилаи аввал (1) дар қолиби ибораи ҳамроҳӣ, (2) ибораи изофии мураккаб, (3) ибораи изофии ҷузъи тобеаш бо таркиби пешояндӣ ифодагардида, (4) ҷумлаи пайрави муайянкунанда шакл гирифтааст. Ин ҳосилаҳо аз нигоҳи сохтор ва воситаҳои ифодаи онҳо (тартиби калима, изофат, изофату пешоянд) аз ҳам фарқ мекунанд. Метавон гуфт, ки ин қолибҳои нахвӣ хоси услуби малеханд.

Баъзе ибораҳои қолиби «исм+сифати феълӣ» тафсил ёфта, бар замми муносибати атрибутивӣ дорои маънои соҳибият низ гардидааст. Чунончи: *бародари гарданишикастаи ман* (*муродифҳо: гарданишикаста бародарам // гарданишикастаи бародарам // гарданишикаста бародари ман*): *Магар бародари гарданишикастаи маро надидӣ?* [с. 130]

Маънои соҳибият бо ҷонишини шахсии шахси якуми танҳо – *ман*, ки бо бандакҷонишини шахси якуми танҳо (-ам) муносибати муродифӣ дорад, ифода ёфтааст. Дар ҳосилаҳои ин ибора соҳибият бо бандакҷонишини шахсӣ-соҳибӣ ифода гардидааст. Дарачаи таъвири иборави мазкур яқхел нест, зеро онро дар шакли *бародари гарданишикастаи ман* гардондан, ба назари мо, чандон созгор нест. Ин нуктаи назари мо ба он асос ёфтааст, ки вожаи *гарданишикаста* ба маънои маҷозӣ омадааст ва он як навъ таҳқир аст. Чумлаи *гардани касе шикаст* бошад, ба маънои асли далолат мекунад ва як ҳолати номатлубро ифода менамояд.

Як роҳи бой гардидани таркиби луғавии забон калимасозӣ, хосса мураккабшавӣ ба шумор меравад. Дар раванди мураккабшавӣ нақши воҳидҳои фразеологӣ ҳамчун масолеҳи бинокорӣ муассир аст, зеро аз як фразеологизм якчанд калимаи ба ҳиссаи гуногуни нутқ мансубро ҳосил кардан мумкин аст. Дар мисолҳои мо ба ҳайси ҷузъи тобеъ сифати феълии *меҳнаткашида* истифода гардидааст, ки ин вожа аз воҳиди фразеологӣ *бори меҳнат кашидан* ҳосил шудааст: *нурдили меҳнаткашида: Баъд аз муддате боз дидани ҳичрондидаро аз нури ҷамолаш зиё ва нурдили меҳнаткашидаро нишот ва сурур рӯй намуд* [с. с. 171]. Ин ибораро дар шакли қолиби иборави ҳамроҳӣ *меҳнаткашида нурдил* ва чумлаи пайрави муайянкунанда (нурдиде, ки бори азоби меҳнат кашидаст) баргардонидан мумкин аст.

б) ҳамчун ҷузъи иборави исмӣ; «дар ин маврид сифати феълӣ, ки ба мисли сифат аломати субъекти амалро ифода мекунад, метавонад, ки мустақилона ё бо калимаҳои эзоҳдиҳандаи дигар истифода шавад. Азбаски сифати феълӣ дорои аломати феъл аст, дар онҳо нишонаҳои предикативӣ зоҳир мегардад, ибораҳои дар таркибашон сифати феълӣ дошта ба чумлаҳои

пайрав наздик мешаванд» [с. 46, с. 76]. Мисолҳои дар ихтиёрдоштаи мо аз «Чор дарвеш» ба ин қоида созгор меоянд: *сандалии ораста* [с. 26] – *ороста сандалӣ // сандалие, ки оро дода шудааст, устухонҳои нӯсида* [с. 134] – *нӯсида устухонҳо // устухонҳое, ки нӯсидаанд, ҷасадҳои шалхида* [с. 134] – *шалхида ҷасадҳо // ҷасадҳое, ки шалхидаанд, сандуқҳои шикаста* [с. 134] – *шикаста сандуқҳо // сандуқҳое, ки шикастаанд, шаби гузашта* [с. 138] – *гузашта шаб // шабе, ки гузашт: Сарамро бардошта ба ҳар тараф нигоҳ кардам, дар ҳама ҷо устухонҳои нӯсида, рехта, ҷасадҳои шалхида, сандуқҳои зару ҷавохир афтада хоб мекард* [с. 134]; *Рӯзи дигар ба ҳамин қарор омадам, ки сандуқҳои шикастаро ҷамъ карда дар поёни ҳисор, дар ҷое ки тобиши офтоб камтар буд, як паноҳгоҳе созам* [с. 134-135].

Агар аломати субъект танҳо бо сифати феълӣ ифода ёфта бошад, муайяншаванда ва муайянкунанда ба калимаи мураккаб бармегардад: *дари баста* [с. 67] – *баста дар // даре, ки бастааст // дарбаста. Агар сифати феълӣ аз феъли таркибӣ ҳосил шуда, эзоҳдиҳанда дошта бошад, пас, таъвиз ғайриимкон мегардад.*

Аз маводи таҳлилшуда чунин бармеояд, ки ибораи изофии бо бандакчонишин шаклгирифта ба забони «Чор дарвеш» чандон хос набуда, дар он бештар ибораҳои изофии муродифи ин қабил қолибҳои наҳвӣ истифода гардидаанд.

Бояд зикр кард, ки дар аксар маврид ибораҳои изофии қолиби «исм+изофат+сифат», «исм+изофат+сифати феълӣ» бо ибораҳои қолиби ҳамроҳӣ ҳаммаъно мешаванд.

Қолиби дуюме, ки Б. Камолиддинов мавриди баррасӣ қарор додааст, «(шӯришгароне), ки ба боргоҳ ҳучум мекунанд» мебошад, ки яке аз тарзҳои ифодаи маъмул дар забони тоҷикӣ ба ҳисоб меравад. Ба ин нуқтаи назар дар Д. Т. Тоҷиев [с. 102, 1955, 43-44] ишора кардаанд. Муҳаққиқ Б. Камолиддинов чунин ҳосилаҳои ҳаммаъноии ин қолибро нишон додааст:

- (1) *(шӯришгароне), ки ба боргоҳ ҳучум мекунанд;*
- (2) *(шӯришгарони) ба боргоҳ ҳучумкунанда;*

(3) *хучумкунандагони ба боргоҳ;*

(4) *хучумкунандагони боргоҳ.*

Дар қиссаи «Чор дарвеш» низ аз чунин қолиб истифода гардидааст: *Мардумоне, ки ба масҷид меомаданд, ба ҷавони ман афсӯс мехӯрданд [с. 38].*

Аз қолиби «Мардумоне, ки ба масҷид меомаданд...» чунин тарзҳои ифодаро ҳосил кардан имконпазир аст:

(1) *(мардумоне), ки ба масҷид меомаданд;*

(2) *(мардумони) ба масҷид меомадагӣ / оянда / омада истода;*

(3) *бамасҷидмеомадагиҳо / ояндагон / омадаистодагон;*

(4) *ояндагони ба масҷид.*

Ҳангоми таъвиқи қолиби асосӣ дар таркиби ибораи изофӣ сифати феълии замони ҳозира ҷузъеро дар бар гирифтааст, ки субъекти амалро ифода мекунад. Дар ташаккули чунин ибораҳо сифати феълии замони гузашта ва замони ҳозира истифода мешудааст. Дар ҳар ду шакли замони сифати феълий хусусиятҳои исм мушоҳида мегардад: *Дар он ҷо ҷавоне ҳаст, либосҳои шоҳона мефурӯшад [с. 26].* Ҳосилаҳо: *ҷавони либосҳои шоҳона мефурӯхтагӣ // ҷавони фурӯшанда // фурӯшандаи либосҳои шоҳона.*

Ифодаҳои ҳаммаъноӣ мазкур дар натиҷаи аз ҷумлаи мураккаб фурӯгузор шудани баъзе аъзоҳои он ҳосил шудаанд. Тавассути ҷумлаи мураккаб рӯйдод ё ҳодиса пурратар тасвир мегардад. Сифати феълии ҳосилаи дуҷум ва сеҷум ба шарофати бандаки изофӣ субстантиватсия шуда, хусусияти предметӣ гирифтаанд. Агар муайянкунанда дар шумораи ҷамъ (ё танҳо) воқеъ гардида бошад, пас, сифати феълии исмшуда низ дар ҳамин шумора воқеъ мегардад (мардуми ба масҷид меомадагӣ / ояндагони ба масҷид; Ҳотамро овардагӣ / оварандаи Ҳотам). Дар чунин ибораҳо «сифати феълий ба мисли исм метавонад бо бандакчонишинҳо ё ишорачонишинҳо муайян гардад, бо пешоянду пасояндҳо алоқаманд шавад, ба сифати яке аз ҷузъҳои аъзоҳои ҷамъ бо калимаҳои гуногун дар як қатор қарор гирад» [с. 46, с. 79]: таърифкунандаи он духтар.

Аз нигоҳи ифодаи мазмун ҷумлаҳои мураккаб нисбат ба ҳосилаҳо созгортаранд, зеро мазмунро пурра дар бар мегиранд. Тавачҷуҳ кунед: *Шахсе, ки дар он доругир вазирро ба тир зад, манам ... [с. 69]*. Агар мазмуни ҷумлаи мураккабро дар қолиби ҷумлаи сода ифода кунем, чунин шакл мегирад: *Шахси дар он доругир вазирро ба тир задагӣ манам*. Дар қолиби ибораи изофии исмӣ: **шахси вазирро задагӣ**; ибораи сифати феълӣ – *занандаи вазир // вазирро задагӣ*. Ҳангоми таъвиҷи як қолиби мураккаб ба сода баъзе аъзоҳои ҷумла ихтисор мешаванд, зеро бо як нафас дар қолиби воҳиди нисбатан хурд талаффуз кардани он мушкил мегардад.

Агар ҷузъи тобеи ибораи изофии исмӣ сифати мураккаб бошад, пас, он на танҳо дар қолиби ибораи ҳамроҳӣ, балки ҷумлаи пайрави муайянкунанда ифода мегардад. Ҳангоми аз ибораи мураккаби **риндони донандагони қоида** фурӯгузор шудани вожаи **ринд** он ба ибораи сода ва дар натиҷаи пайванди ҳар ду ҷузъ ба калимаи мураккаб табдил меёбад: – *Фалонӣ, ҳеҷ медонӣ, ки риндони қоидадон нони мардон дар шиками мардон қарз медонанд [с. 31]*.

Ба назари мо, қолиби асосӣ (**риндони донандагони қоида**) аст. Воҳидҳои наҳвии боқимонда аз он ҳосил шудаанд: **риндони қоидадон [с. 31]** – *қоидадон риндон // риндони донандагони қоида // донандагони қоида // риндоне, ки қоидаро медонанд // қоидадонон*.

Сифатҳои феълӣ исмшуда дар ҳолати постпозитсионӣ (мавқеи баъдӣ) нишонаҳои гуногуни онро зоҳир менамоянд: *ба зиёрати буткада омадагон [с. 121]*, *аз мулки хориҷа омадагон [с. 152]*, *ба по рост истодагон [с. 33]* ва ғ. Аз мисолҳо чунин бармеояд, ки дар ин мавқеъ сифати феълӣ пасвандҳои ҷамъсози исмро қабул кардааст. Агар сифати феълӣ хусусиятҳои феълӣ худро бештар зоҳир намояд, калимаҳои дигар онро нисбатан пурра ва дақиқ тавзеҳ мекунанд: *Ҳотамро оваранда – оварандаи Ҳотам (Нӯфал чун қасам хӯрда буд, ки албатта, оварандаи Ҳотамро сарафроз мекунад, аз ин ҳол ҳайрон мешавад [с.141]*, **таърифкунандаи духтар** – *духтарро таърифкунанда*. Дар ин мисолҳо калимаҳо тавассути пасоянд ва изофат ба ҳам алоқаманд гардидаанд.

Исмшавии сифати феълӣ дар натиҷаи фурӯгузор шудани калимаҳои *одам, мардум, пирмард, малика* (як қатор исмҳои шахс) ва амсоли ин ба миён меояд. Мисолҳо:

1. Одамоне, ки дар он ҷо буданд, гурехтанд [с. 69] // одамони дар он ҷо буда // даронҷобудагон. 2. То се рӯз мардуме, ки ба зиёрати буткада меоянд, ҳар кас муносиби ҳоли худ ба назди он кас садақа мегузорад [с. 121] // мардуми ба зиёрати буткада омада // ба зиёрати буткада омадагон. 3. Маро як пирмард, ки фалон сифатҳоро дорад, гирифта овард [с. 141] // пирмарди фалон сифатҳоро доштагӣ // дорандаи фалон сифатҳо. 4. ... ба Басра рафта, ин корро аз духтаре, ки мансуб ба хонадони баромика аст, биёмӯз ... [с.142] // духтари ба хонадони баромика мансуббуда // духтари мансуби хонадони баромика // зодаи хонадони баромика. 5. ...овоза шуда рафт, ки маликае аз мулки хориҷа омада, иморат сохта ва раият обод кардааст [с. 152] // маликаи аз мулки хориҷа омада // аз хориҷа омада.

Дар ҳолати ба исм гузаштан ва дорой хусусияти предметӣ гардидан ҳам сифати феълӣ ба пуррагӣ хусусияти феълиашро аз даст намедихад ва тавассути алоқаи вобастагӣ калимаҳои дигарро ба худ тобеъ мекунад: *зарибони аз ёру диёр дурафтода // аз ёру диёр дурафтодагон [с.13], (дарвешони) сар ба зери бол кашида // сар ба зери бол кашидагон [с. 13].*

Сифати феълӣ на дар ҳар маврид ба исм мегузарад. Чунончи, дар мисолҳои зерин: *То охир рағям ба он қарор гирифт, ки ба Басра равам ва он духтареро, ки дарвеш таъриф мекард, бинам [с. 143] // духтари дарвеш таъриф кардагӣ // духтари таърифкардаи дарвеш.*

Сифатҳои феълии исмшуда ба исмҳои амалу ҳолат қаробат доранд: *намадмолон – одамони моландаи намад // намад мемолидагӣ: Аз болои он ҳам ба намадмолон намади махсус молонда мепартоянд ... [с. 159].*

Дар ибораҳои сифати феълидошта муносибатҳои гуногуни семантикӣ ифода меёбад. Дар забони тоҷикӣ ин гуна ибораҳо объекти бевосита: *гамзадаи дилишуда: Ду калима васият ҳам аз гамзадаи дилишуда гӯш кун [с. 37], объекти бавосита (ёридиҳандаи ба амир), муносибатҳои субъектиро*

(ғарқшудағони дар об) ифода мекунад. Дар қиссаи «Чор дарвеш» сифати феълӣ нисбат дигар шаклҳои ғайритасрифӣи феъл (масалан, масдар) камтар истифода шудааст. Баъзе мисолҳои дар ихтиёрдоштаи мо сифатҳои феълиро дар бар гирифтаанд, ки ба вазифаи сифат омада, муносибати атрибутивиро ифода мекунад: *сандалии ораста // ораста сандалӣ: ...ба атроф нигоҳ карда дар пойи дӯкон сандалии орастае* дидам [с. 26]; *либосҳои даридагӣ // даридалибос: Калбача либосҳои даридагӣ ва ифлос дошт* [с. 39].

Ҳамин тариқ, маводи таҳлил нишон дод, ки дар забони тоҷикӣ як маъниро чанд тариқа (аз воҳидҳои калонтар то хурдтар) баён кардан мумкин аст:

Навозандағони хушимо ва хушнавоз ба ҷойи худ нишаста, соқиёни маъқул ба по истода, пешхизматони хушлибос аз ҳама ҷо бохабар ва хушёр [с. 33] // *навозандағони хушимо ва хушнавози ба ҷойи худ нишастагӣ // ба ҷойи худ нишастагон; соқиёни ба по истода // ба по (рост) истодагон // ростистодагон.*

Ҳамчунин қолибҳои гуногуни ибораҳои сифати феълиро мо бо усули трансформатсия ҳосил кардем, вагарна ба забони қиссаи «Чор дарвеш» қорбасти ибораҳои сифати феълӣ ва ё исмшавии ин шакли феълӣ чандон хос набудааст.

Дар «Чор дарвеш» як қатор ибораҳои изофӣе қорбаст гардидаанд, ки воситаи алоқаашон артикли номуайянии *-е* мебошад, ки муайяншавандаро бо муайянкунанда алоқаманд намудааст. Забоншинос А. Халилов дар таҳқиқоташ, ки ба вазифаҳои бандаки изофӣ бахшида шудааст [107], нуқтаи назари муҳаққиқонро дар хусуси бандаки изофӣ мавриди баррасӣ қарор дода, барои ифодаи муносибатҳои гуногуни семантикию грамматикӣ калимаҳо хизмат кардани онро зикр менамояд. Муҳаққиқ дар таълифоташ бо пешояндҳо ва пасоянди *-ро*, артикли *-е*, пайвандҳои пайвасти пайихам ҳамвазифа шудани бандаки изофиро бо мисолҳо нишон медиҳад. Дар бобати вазифаи якхеларо адо кардани бандаки изофӣю артикли номуайянии *-е* дуруст қайд мекунад, ки «суффикси *-е* баробари номуайяни ва танҳоии

предметҳоро ... ифода карданиш боз вазифаи алоқамандкунии муайяншаванда бо муайянкунанда, яъне вазифаи изофатро адо кардааст. Дар сурати иваз кардани суффикси -е бо изофат... мазмун ва сохти грамматикии ибораҳо тағйир намеёбанд» [107, с. 69]. Ин ҳолатро дар «Чор дарвеш» низ мушоҳида кардан мумкин аст:

*Чун ба ҳавлиаш даромадам, боге дидам **ирамосо, иморате олибино,** фарши шоҳона густурда, асбоби айшу тараб омода карда ... буданд [с. 28].*

Муҳаққиқ Н. Маъсумӣ дар мавриди артикли **-е** сухан ронда, вазифаи номуайяни, таъйини ва ягонагии онро таъкид мекунад. Дар хусуси як тафовути истифодаи он чунин қайд кардааст: «Қор фармудани «-е» дар забони ҳозираи тоҷик аз забони классикӣ танҳо дар таркибҳои изофӣ фарқ мекунад. Дар забони классикӣ исми номуайян бо муайянкунандаи худ омада бошад ҳам, тарзи ифода асосан тағйир намеёбад, яъне суффикси «-е» бо исм (муайяншаванда) меояд ва ба муайянкунанда намегузарад, амсоли «марде нек», «шаҳре ободон», «майдоне васеъ» (А. Дониш) [57, с. 215-216].

Забоншинос Ш. Рустамов дар «Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм» бо истинод ба Н. Маъсумӣ [169] ва А. Халилов [107] дар бобати чунин ибораҳо менависад: «Дар ибораҳои изофӣ артикл бо калимаи муайянкунанда меояд ва бо ин тарзи истифода аз забони адабиёти классикӣ фарқ мекунад. Гоҳ-гоҳ зоҳир шудани ҷумлаҳои типии «**Духтаре** хушқаду қомат ва дилрабо аз дар ворид шуд» ё ки «...берун рафтан **корест басо маҳол**» (Р. Ҳодизода, «Танбӯри дилкаш», сах.43) ҳамчун ҳодисаи услубӣ ба ҳисоб гирифта мешавад. Дар ин гуна мавридҳо ҳамчун воситаи алоқаи калимаҳо ба қалам додани артикли **-е** ҳақиқатро ифода намекунад» [90, с. 16-17]. Дар мавриди нуқтаи назари А. Халилов «ҳамчун воситаи алоқаи калимаҳо ба қалам додани артикли **-е** ҳақиқатро ифода» накардани он иқтибоси ду сарҳат болотар овардаи моро, ки ба \bar{u} тааллуқ дорад, инкор менамояд, зеро дар мисолҳои овардаи Ш. Рустамов (Духтаре хушқаду қомат, корест басо маҳол) артикл бо бандаки изофӣ ҳамвазифа шудааст: духтари хушқаду қомат, кори басо маҳол. Дар тарзи аввали ифода муайяншаванда як андоза таъкид гардидааст, аммо

дар тарзи дувум ин тобиш аз байн рафтааст. Бинобар ин, ба назари мо, ин ҳолатро ҳодисаи услубӣ шуморидани Ш. Рустамов ба воқеият наздиктар аст.

Дар мисолҳои мо низ дар ҳолати бо бандаки изофӣ алоқаманд шудани муайяншаванда бо муайянкунанда тобиши таъкид ноаён мемонад (**боги ирамосо, иморати олибино**). Аслан, истифодаи ибораҳои изофӣ бо артикли **-е** (ҳам дар ҷузъи асосӣ ва ҳам дар ҷузъи тобеъ) ба асари мазкур хос будааст. Чунончи: **шаҳри калоне [с. 34], сояи дарахте [с. 34], боги васе [с. 35], наҳри азиме [с. 35] ва ғ.** Чунин ба мушоҳида расид, ки дар ин гуна ибораҳои изофӣ, хусусан, қолиби «исм+сифат+артикли -е» артикли -е ба дараҷаи зоҳиршавии аломат низ далолат кардааст. Муқоиса кунед: **шаҳри калоне – шаҳри ниҳоят калон, боги васе – боги ниҳоят васеъ, наҳри азиме – наҳри ниҳоят азим** ва ғ. Ба ибораи дигар, дараҷаи олии сифатро ифода кардааст.

Аксари забоншиносон бар он назаранд, ки дар ибораҳои номӣ артикли **-е** бо сифат ояд ҳам, он ба исм мансуб аст. Дар «Краткий очерк грамматики таджикского языка» В.С. Расторгуева чунин менигорад: «Одатан сифатҳо мустақилона аломати ягонагӣ ва номуайяни қабул намекунанд. Дар ибораҳои изофии муайянкунандадор нишонаи ягонагӣ, воқеан бо сифат меояд (азбаски ба калимаи охирин васл мешавад), аммо мазмунан на ба сифат, балки яклухт ба тамоми ибора мансуб аст: *куртаи сиёҳе, дарахти баланде*» [81, с. 538].

Иловатан ба ин маълумот Ш. Рустамов қайд мекунад, ки «...дар забони адабии тоҷик ибораҳои номие вомехӯранд, ки дар онҳо морфемаи **-е** на ба исм, балки ба сифат мансуб мебошад ва он дар ин гуна мавридҳо характери таъкидӣ дорад ва моҳиятан бо калимаҳои **басо, хеле, ниҳоят** ва амсоли инҳо баробар аст. Масалан: Саъдӣ шоири бузурге буд» [90, с. 18].

Ибораи қолиби **иморате олибино** чунин силсилаи муродифотро ба вучуд меоварад:

- (1) *иморати олибино;*
- (2) *олибино иморат;*
- (3) *иморате, ки бинояш олист.*

Ибораҳои *иморате олибино* ва *иморати олибино* зоҳиран ягон тафовути сохториву маъноӣ надоранд. Онҳо бо воситаи алоқаи граммадикиашон (артикли *-е* ва бандаки изофии *-и*) аз ҳам фарқ мекунанд.

Ҳангоми баррасии қолибҳои ҳаммаъноӣ чунин ибораҳо профессор Б. Камолиддинов чунин меҳисобад, ки чунин тарзи ифодаи муносибатҳои атрибутивӣ одатан дар таркиби воҳидҳои коммуникативӣ дучор меояд. Бинобар ин, ҷузъи асосии ибора бештар дар вазифаи ҷузъи номии хабар воқеъ мегардад [46, 2012, 93]:

Сангбороне шуд, ки шарҳаш мушқил аст [с. 187]; Дар он ҷо марде ба синни чилсолагӣ, ба равиши одамони муътабар либоси хуб дар бар нишастааст [с. 88] (марде ба синни чилсолагӣ [с. 88] – марди чилсола // чилсола мард).

Чунин ибораҳо дар вазифаи муайянкунанда ҳам дар таркиби ҷумла меоянд: *Нозанине бо рӯйи чун моҳ ва мӯйе чун мушқ сиёҳ, қад ба сони сарв хиромон, ҷони ҷаҳон ва ҷаҳони ҷон [с. 18]. Дар чунин ҳолатҳо ҷузъи тавзеҳдиҳандаи ибора як андоза мустақилияти худро ниғаҳ медорад ва бо хабар алоқаманд мешавад: Чун ба дарун рафтам, боге дидам хуррам ва ободон [с. 156]; Чун ба болои тал баромадем, дар он тараф марғзоре ва чамане дидам, ки сабзу хуррам буд ...[с. 176].*

Дар ибораҳои, ки муайянкунанда бо муайяншаванда тавассути артикли *-е* алоқаманд шудаанд, ба сифати ҷузъи тобеъ калима, таркиб, ибора, ибораҳои сифати феълӣ, ибораҳои номӣ дар қолиби аъзоҳои чида омада метавонанд:

Шоҳ ба худ гуфт, ки «албатта, дар он макон гарибе хоҳад буд, аз ватан овора, ё бечора, ё дарвеше аз халқ канора ҷуста ва аз қайди халоқ раста ва дар чунин ҷой нишаста» [с. 13]; Чароге бар болои санги қабре гузошта шуда, ки чун дили гарибони аз ёру диёр дурафтода, дар гурбат ба дарди бенавоӣ дармонда ва гарди кулфат ва ғам пажмурда ва афсурда карда... [с. 13].

Дар чунин ҳолатҳо муайяншаванда бо тамоми ҷузъиёт ва ҳамачиҳата тавсиф мешавад. Дар қолиби ибораи изофӣ ҳамаи аломатҳои зикргардидаро овардан ғайриимкон аст, зеро он дурудароз ва мушкилбаён мегардад, онро бо як нафас талаффуз кардан ҳам мушкил мешавад. Бинобар ин, бо бандаки изофӣ ду ва ё се муайянкунандаи чидаро алоқаманд кардан имконпазир аст:

... дар чунон ҳолате ки ҷойи воҳима ва ҳангоми гурез буд ..., ман маҳви ҷамоли бокамоли он баландахтари шараф ва иқбол шуда, ҳайрон будам...

[с. 20]. Дар «Чор дарвеш» нигоранда дар тавсифи маъшуқа 11 вожаи мураккабро истифода бурдааст:

Чун ба ҳарам даромадам, иморати олие дидам, пур аз нозанинсанамони фарангӣ... ҳама хуршедлиқои моҳнайкара, ҳама нозукандоми симинбар, ҳама зухраҷабин ва рашки қамар. Дар он миён нозаниндилороме, нозукандоме, моҳрухсоре, охунигоҳе, мижгонсиёҳе, нисталабе, симингабгабе, мушкинмӯе, камандгесӯе, гунчадаҳоне, ширинкаломе ... чун оби ҳаёт дар сиёҳӣ ниҳон гашта ... [с. 54].

Матни мазкур шаҳодат аз он медиҳад, ки адибони мо дар гузашта ҳам ба масъалаҳои ҳусни баён таваҷҷуҳи хос доштаанд.

Ибораҳои изофие, ки ҷузъҳои асосӣ ва тобеашон бо артикли -е алоқаманд шудаанд (ғариби аз ватан овора, дарвешӣ аз халқ канораҷуста), бинобар мустақилияти семантикии ҷузъи тавзеҳдиҳанда бо ҷумлаҳои мураккаби тобеъ қаробат пайдо мекунад:

Шоҳ ба худ гуфт, ки «албатта дар он макон гарибе хоҳад буд, аз ватан овора ё бечора ё дарвешӣ аз халқ канораҷуста ва аз қайди халоиқ раста ва дар чунин ҷой нишаста» [с. 13] // Шоҳ ба худ гуфт, ки «албатта дар он макон гарибе хоҳад буд, ки аз ватан овора ё бечора шуда ё дарвешӣ, ки аз халқ канораҷуста ва аз қайди халоиқ раста ва дар чунин ҷой нишастааст».

Чунин қолиби ифода як василаи таъкиди яке аз аъзоёни ҷумла мебошад, ки ба ифодаи пурра ва возеҳи матлаб мусоидат мекунад, зеро агар матлаби ҷумлаи боло дар қолиби ҷумлаи сода (албатта, дар он макон ғариби аз ватан

овора ё бечорае хоҳад буд; дарвешӣ аз халқ канораҷуста ва аз қайди халоик раста хоҳад буд) гуфта шавад, шояд матлаби нигоранда таъкид нагардад.

Дараҷаи таъкиди (ҷудокунии) аъзои ҷумла ва муносибати гӯянда ба он дар ибораҳои изофии бо артикли *-е* алоқамандшуда сарфи назар аз вазифаи нахвӣи он (хабар ё дигар аъзои ҷумла) якранг нест. Маводи амалии забон нишон медиҳад, ки аъзои ҷумла на танҳо тавассути артикл, балки бо роҳҳои дигар ҳам сурат мегирифтааст. Чунончи, дар иборай *нозанине бо рӯйи чун моҳ* [с. 18] мазмун на танҳо ба воситаи артикл, балки воситаҳои лексикиву грамматикӣ, дар ибораҳои *рӯйи моҳвор*, *нозанини моҳрӯй* – тавассути изофат, унсурҳои калимасоз ва ҷузъҳои асосиву тобеъ ифода гардидааст. Аз иборай *рӯйи моҳвор* калимаи мураккаби қолиби «исм+исм» *моҳрӯй* ҳосил мешавад. Ба ҳамин монанд иборай *мӯе чун мушк сиёҳ* [с. 18]-ро тавсиф кардан мумкин аст: *мӯйи мушквор сиёҳ // мӯйи чун мушк сиёҳ // мӯйи сиёҳ // сиёҳмӯй*. Дар ҳар ду ибора ҳам ҳангоми таъвиз баъзе ҷузъҳо фуруғузур мешаванд. Агар дар ибораҳои ташбеҳӣ *нозанине бо рӯйи чун моҳ*, *нозанине бо рӯйи моҳвор*, *мӯе чун мушк сиёҳ*, *мӯйи мушквор сиёҳ*, *мӯйи чун мушк сиёҳ*, *нозанини моҳрӯй*, *рӯйи моҳвор* объекти ташбеҳшаванда (моҳ, мушк) вучуд дошта бошад, дар иборай изофии *мӯйи сиёҳ* ва калимаҳои *моҳрӯй*, *сиёҳмӯй* он мавҷуд нест. Дар матни пурра ин ибораҳо чунин корбаст гардидаанд:

Нозанине бо рӯйи чун моҳ ва мӯе чун мушк сиёҳ, қад ба сони сарв хиромон, ҷони ҷаҳон ва ҷаҳони ҷон [с. 18-20].

Ин матн бо тарзи таҳия ва истифодаи воситаҳои муассири забону нутқ, аз ҷумла насри мусаччаъ, қолибҳои мувозӣ хеле қолиб ва таъсирбахш буда, диққати хонандаро бегуфтугӯ ҷалб менамояд. Чунин воситаҳои муассир одатан дар тасвири намуди зоҳирӣ, симои дилкаши қаҳрамон (образ), ифодаи ҳайрату таачҷуб кор фармуда мешаванд.

Ибораҳои номие, ки артикл қабул кардаанд, ҳамчун воситаи муассири ифодаи муносибатҳои ҳиссии субъективӣ хизмат мекунанд: *Боге бо ин хубию сафо ва лутфу ҳаво нест* [с. 42]; *Лабе ширин карда ба ходимон*

ишора кард, кисаи заре оварда ба пеши ман гузоштанд [с. 55]; Ба дарун даромада боге босафо ва иморати олибиниё дидам [с. 68].

Маълум мешавад, ки ибораҳое, ки артикли **-е** доранд, бо тақозои табиати овоии матн интиҳоб карда мешаванд. Бо чунин қолибҳо ифодаи пурраи муайянкунанда тавассути тағйирёбии ҷойи аъзоҳои ҷумла имкон медиҳад, ки шаклу воситаҳои гуногуни грамматикӣ корбаст гарданд. Масалан, дар иборай *корвоне аз савдогарон* [125] ҳам артикли **-е** ва ҳам пешоянди **аз** истифода шуда, шакли пурраи он *корвоне, ки аз савдогарон иборат аст* мебошад. Мазмуни иборай мазкурро бо ҳосилаҳои *корвони савдогарон, корвони аз савдогарон иборат* ифода кардан мумкин аст.

Дар иборай *лабе ширин* [с. 55] воситаи алоқа артикл аст. Ҳангоми таъвици он ҳам воситаи грамматикӣ **-е** бо ҷузъи асосӣ (лаб) меояд (ширин лабе) ва ба калимаи мураккаб (ширинлаб) бармегардад. Ба фикри мо, дар ин ҷо низ артикл бо изофат ҳамвазифа шудааст ва иборай мавриди таҳлил дар шакли *лаби ширин* ҳам истифода мегардад. Дар ин хусус зикри нуқтаи назари забоншинос М. Норматовро муносиб медонем: «Артикли «-е» дар забони тоҷикӣ ба вазифаи номуайяни ва ягонагии предмет меояд. Баъзан чун воситаи алоқайи грамматикӣ байни аъзоҳо ё ки калимаҳо истифода мешавад ва он хоси ибора аст. Дар ин ҳол артиклро калимаи асосӣ мегирад: *гуле сурх, табақе ҳалво*. Дар ин гуна ибораҳо артикли **-е** ду вазифаро адо мекунад: якум, ба номуайянии предмети муайяншаванда далолат мекунад ва дуюм, муайянкунандаро бо муайяншаванда, ки артикл гирифтааст, тобеъ менамояд» [74, с. 9]. Пас артикл на танҳо воситаи грамматикӣ ифодакунандаи категорияи номуайяни, балки яке аз воситаҳои алоқайи калимаҳо дар ибора ба шумор мерафтааст.

Ҳамин тариқ, ифодаи муайянкунанда бо қолибҳои артиклдошта (**-е**) ба ҳолатҳое хос аст, агар он бо калимаҳои бисёр тавзеҳ нагардад. Дар ҳолати сода будани муайянкунанда ва махсусан таъкид нагардидани он метавонад, ки бо ибораҳои исмии изофӣ ифода гардад.

Ба ҳайси муайянкунандаи ибораҳои изофии «Чор дарвеш» на танҳо исм, сифат ва сифати феълӣ, балки шумора ва зарф низ истифода шудаанд, ки имконоти муродифшавӣ доранд.

Ибораҳои исмии изофии чузъи тобеашон шумора 24-торо ташкил медиханд. Ба сифати чузъи тобеъ **шумораҳои миқдории аслӣ**: *ҷавони бистудусола* [с. 26], *сози дувоздаҳум* [с. 29], *кисаи панҷсадтуманӣ* [с. 57], *духтари ҳаждаҳсола* [с. 86], *ғуломи чордаҳсола* [с. 150], *баҳори сездаҳум* [с. 159]; **шумораҳои миқдории тахминӣ**: *пирзани 80-90-сола* [с. 148]; **шумораҳои тартибӣ**: *шаби чорум* [с. 30, 34], *рӯзи аввал* [с. 46, 171], *нишонаи аввал* [с. 82], *дарвешии дуҷум* [с. 83], *нони аввал* [с. 105], *ғуломи дуҷумин* [с. 111], *рӯзи аввал* [с. 132, 2], *дарвешии сеҷум* [с. 139], *дари аввал* [с. 142], *рӯзи чилум* [с. 164], *шаби чилум* [с. 168], *маймуни чилум* [с. 179].

Як миқдори шумораҳо бо нумератив пайваस्त шуда, ба вазифаи муайянкунанда омадаанд: *гавҳари якдона(-ам)* [с. 64, 133], *санги ҳафтмисқолӣ* [с. 86, 87], *чуқурии якгаза* [с. 129], *озуқаи чилрӯза* [с. 134].

Вобаста ба шакли таъвиз мисолҳои болоро ба ду гурӯҳ чудо кардан мумкин аст:

Ба гурӯҳи аввал ҳамон ибораҳоеро дохил менамоем, ки мазмуни онҳоро чанд тариқа баён кардан имконпазир аст. Чунончи: 1) **ҷавони бистудусола** [с. 26] – *бистудусола ҷавон // ҷавоне, ки бистудусола аст // ҷавоне, ки бисту ду сол дорад*; 2) **кисаи панҷсадтуманӣ** [с. 57] – *панҷсадтуманӣ киса // кисае, ки панҷсад туман дорад // кисае, ки дар он панҷсад туман ҳаст*; 3) **духтари ҳаждаҳсола** [с. 86] – *ҳаждаҳсола духтар // духтаре, ки ҳаждаҳ сол дорад*; 4) **чуқурии якгаза** [с. 129] – *якгаза чуқурӣ // чуқурие, ки як газ аст*; **гавҳари якдонаам** [с. 133] – *якдона гавҳарам // гавҳари якдонаи ман*; 5) **дарвешии дуҷум** [с. 83] – *дуҷум дарвеш // дуҷумин дарвеш*; 6) **санги ҳафтмисқолӣ** [с. 86, 87] – *ҳафтмисқолӣ санг // санге, ки ҳафт мисқол вазн дорад*: *Соҳиби он дӯкон ҷавони бистудусола бо рӯйи чун офтоб нишаст, ғуломони зарринкамар дар хизматаш камар баста истода буданд* [с. 26]; *Чун дарвешии дуҷум саргузашти худро тамои кард, бомдод шуд* [с. 83].

Аз мисолҳои овардашуда ҳосилаҳое, ки бо алоқои ҳамроҳӣ шакл гирифтаанд, маъноро як андоза бо оҳанги таъкид ифода мекунанд ва бештар дар гуфтугӯ маъмуланд. Ҳосилаҳои боқимонда дар забони адабӣ истифода мешаванд.

Ба гурӯҳи дуҷум ибораҳое мансубанд, ки мазмуни онҳо ҳамагӣ бо ду навъи алоқа – изофӣ ва ҳамроҳӣ ифода меёбанд: *сози дувоздаҳум* [с. 29] – *дувоздаҳум соз*, *шаби чорум* [с. 30, 34] – *чорум шаб*, *рӯзи аввал* [с. 46] – *аввалин рӯз*, *гавҳари якдона* [с. 64, 133] – *якдона гавҳар*, *нишонаи аввал* [с. 82] – *аввалин нишона*, *нони аввал* [с. 105] – *аввалин нон*, *гуломи дуҷумин* [с. 111] – *дуҷумин гулом*, *рӯзи аввал* [с. 132, 2] – *аввалин рӯз*, *озуқои чилрӯза* [с. 134] – *чилрӯза озуқа*, *дарвешии сеюм* [с. 139] – *сеюмин дарвеш*, *дари аввал* [с. 142] – *аввалин дар*, *пирзани ҳашиод-навадсола* [с. 148] – *ҳашиод-навадсола зан* // ...зани *пир*, *гуломи чордаҳсола* [с. 150] – *чордаҳсола гулом*, *бахори сенздаҳум* [с. 159] – *сенздаҳум баҳор*, *рӯзи чилум* [с. 164] – *чилум рӯз*, *шаби чилум* [с. 168] – *чилум шаб*, *маймуни чилум* [с. 179] – *чилум маймун*: Эзолим, намебинӣ, ки *гавҳари якдонаам* аз дастам рафт [с. 133]; *Дарвешии сеюм* ба дуҷуми даромада ҳамчун абри баҳорон сиришк аз дида борон гуфт [с. 139]; *Дар он ҷо дар болои курсие пирзани ҳашиод-навадсолае нишаста буд* [с. 148].

Воситаи алоқои ибораҳои боло бандеки изофӣ ва тартиби калима мебошад. Ҳарчанд дар ибораҳои ҳамроҳӣ ҷойи ҷузъҳо тағйир ёфтааст, калимаи асосӣ ҷузъи дуҷум ба ҳисоб меравад. Дар ибораҳое, ки ҷузъи тобеашон шумораҳои тартибианд (аввал, дуҷум), ҳангоми таъвиз пасванди **-ин** қабул мекунанд: *аввалин*, *дуҷумин*. «Калимаи **аввал** арабӣ буда, тоҷикии он **нахуст**, **якум** аст. Дар забони мо калимаи мазкур ба чанд маънӣ, аз он ҷумла, ба ҷойи шумораи тартибии **якум** низ ба кор бурда шудааст... Ба охири калимаи аввал монанди **якум** – **якумин**, **нахуст** – **нахустин** суффикси «**-ин**»-ро ҳамроҳ мекунанд. Шумораи тартибии «**-ум**»-дор ба худ суффикси «**-ин**»-ро гирад, одатан пеш аз шумурдашуда меояд...» [31, с. 214].

Ибораҳои исмии изофие, ки чузъи тобеашон зарф аст ва имкони таъвизшавӣ доранд, 49-торо ташкил медиҳанд: *моли зиёд* [с. 15, 53], *савдогарони зиёд* [с. 15], *музди зиёде* [с. 21], *меҳрубони бисёр* [с. 23], *буқчаҳои бисёре* [с. 26], *мазаи бисёр* [с. 28], *меҳрубони зиёд* [с. 30], *одами бисёр* [с. 32], *палосҳои бисёр* [с. 32], *фикри бисёр* [с. 45], *матои бисёр* [с. 54], *меҳрубони бисёр* [с. 60], *насиҳати бисёр* [с. 66], *заҳмати бисёр* [с. 66], *гиряи бисёр* [с. 68], *марди бисёр* [с. 81], *инкори бисёр* [с. 87], *ҷавоҳири бисёр* [с. 88], *узрҳои бисёр* [с. 90], *меҳрубони бисёр* [с. 90, 188], *гуфтугӯи бисёр* [с. 92], *ганҷу гавҳари бисёр* [с. 92], *одамҳои оби бисёр* [с. 100], *моли беҳадду ҳисоб* [с. 103], *кофтукови бисёр* [с. 99, 162], *савдогарони бисёр* [с. 115], *моли бисёр* [с. 121], *дарवेशони бисёр* [с. 123], *зару ҷавоҳири бисёр* [с. 124], *ходим ва хизматгори бисёр* [с. 131], *молу зари бисёр* [с. 133], *суханҳои бисёр* [с. 139], *зари беинтиҳо* [с. 152], *фикри бисёр* [с. 158], *гули бисёр* [с. 159], *давокунии бисёр* [с. 162], *ҷустуҷӯи бисёр* [с. 166], *зару зевари бисёр* [с. 167], *амволи бисёр* [с. 167], *аҷоиби беандоза* [с. 168], *фикри бисёр* [с. 175], *маблағи зиёд* [с. 177], *халқи бисёр* [с. 178], *орзуи бисёр* [с. 186], *таому меваи бисёр* [с. 188]:

Дар бораи адолати Нӯшервон ва карами Ҳотам суханҳои бисёре гуфтанд [с. 139]; *Рӯзи дигар ба бозор рафта, барои он парирӯ ва падараш либос, таомумеваи бисёре гирифта равонаи мақсад шудам* [с. 188].

Бояд қайд кард, ки зарф бар эзоҳи амалу ҳолат ва ё аломати амал меояд. Бинобар ин, бо исм камтар муносибати грамматикӣ пайдо мекунад. Дар мисолҳои боло миқдори ашро ифода карда, бо сифат ҳамвазифа шудааст. Чи тавре ки аз мисолҳои боло дидем, ба ҳайси чузъи тобеъ зарфҳои миқдору дараҷаи *бисёр* (40), *зиёд* (6), *беандоза* (1), *беҳадду ҳисоб* (1), *беинтиҳо* (1) истифода шудаанд:

Вай савдогари калон буд, моли зиёд дошт, савдогарони бисёре бо пули ӯ сафар мекарданд [с. 15]; *Ҳар рӯз ва ҳар шаб аҷоиби беандоза медидам ва машаққати бисёр мекашидам* [с. 168]; *Ӯ бародари маро ба дарё партофта,*

моли беҳадду ҳисоби ўро дуздида буд [с. 103]; Он дарро во кардам, дар миёни ҳучраҳои зеризаминӣ зари беинтиҳо баромад [с. 152].

Муайяншавандаҳои ибораҳои мазкурро, асосан, исмҳои конкрет ва абстракт, исмҳои шахс, исмҳои ифодакунандаи амалу ҳолат ва исмҳои ҷомеъ иборатанд. Мисол:

Дар саҳари чорум кашишон ва бараҳманон... фалокатзадаро бо моли бисёре равона мекунад [с. 121]; Дар бораи адолати Нӯшервон ва карами Ҳотам суҳанҳои бисёре гуфтанд [с. 139]; Ў ба дарवेशони бисёр ситам кардааст ва мекунад [с. 123]; Баъд аз расидан кофтукови бисёре карда онҳоро ёфтам [с. 99]; ...ман ин дафъа нигоҳ карда халқи бисёреро дидам, ки ҳама хушрӯй ва сияҳмӯй буданд [с. 178].

Ҳангоми таъвиз мазмуни воҳидҳои нахвии болоро, ки дар қолиби ибораҳои изофӣ шакл гирифтаанд, дар қолиби ибораҳои ҳамроҳӣ ифода кардан имконпазир аст. Агар ибораҳои изофӣ маъниро раво ва осонгӯ ифода намоянд, дар қолиби таъвизшуда он бештар характери гуфтугӯӣ пайдо мекунад. Чунончи: *моли зиёд [с. 15, 53]* – зиёд мол (доштан), *савдогарони зиёд [с. 15]* – зиёд савдогарон, *музди зиёде [с. 21]* – зиёд музд, *буҷчаҳои бисёре [с. 26]* – бисёр буҷча (доштан) ва ғ.

Исмҳои ифодакунандаи амалу ҳолат ҳангоми ифода бо алоқаи ҳамроҳӣ ба ибораи масдарӣ бармегардад: *меҳрубони бисёр [с. 23]* – бисёр меҳрубонӣ кардан, *фикри бисёр [с. 45]* – бисёр фикр кардан, *насиҳати бисёр [с. 66]* – бисёр насиҳат кардан, *гиряи бисёр [с. 68]* – бисёр гиря кардан, *инкори бисёр [с. 87]* – бисёр инкор кардан ва ғ.:

Дар роҳ нисбат ба ин хоксори дилфигор меҳрубони бисёре мекард [с. 23]; Ин суҳани маро шунида, баъди фикри бисёр гуфт [с. 45]; Баъд аз насиҳати бисёре роҳу равиш ва одоби мусофирӣ, тариқи ишқ ба ман омӯхт [с. 66].

Сабаби дар шакли масдар ифода гардидани исмҳои амалу ҳолатро вобаста ба мазмуни онҳо ва хусусияти исмӣ доштани масдар тавзеҳ додан мумкин аст. Ҳар ду қолиб ҳам доираи истеъмоли васеъ дорад.

Баъзан ибораҳои боло, ки чузъи асосиашон исми амал мебошад, ҳангоми таъвиз ба фразеологизм бадал мешаванд. Чунончи: *заҳмати бисёр* [с. 66] – *бисёр (бори) заҳмат кашидан*, *узрхоҳии бисёр* [с. 90] – *бисёр узр хостан*.

Ҳамин тариқ, ибораҳои исмии изофӣ, ки чузъи тобеаш зарф аст, ба миқдору дараҷаи ашъи ҷондору бечон ва абстракт далолат мекунад ва бо сифат ҳамвазифа мешавад. Чунин ибораҳо, ки қобилияти таъвизшавӣ доранд, дар забони «Чор дарвеш» чандон зиёд набудаанд ва мазмуни онҳоро танҳо дар ду қолиби ҳаммаъно (изофӣ ва ҳамроҳӣ) ифода кардан имконпазир аст.

2.2. Муродифоти ибораҳои изофӣ бо навъҳои дигари ибора

Ибораҳои исмии «Чор дарвеш» вобаста ба навъи алоқа бо чунин қолибҳои ибораҳо муносибати муродифӣ пайдо карда метавонанд:

1. **Муродифоти ибораҳои изофӣ бо ҳамроҳӣ.** Ин гуна муносибат дар байни 336 иборати изофии қолиби «исм+сифат» ба назар расид. Аз маводи гирдоварда маълум гашт, ки 64-тои онҳо мазмунро ҳамчунин дар қолиби ҷумлаи пайрави муайянкунанда ифода мекунанд. 6-тои ин ибораҳо на танҳо бо алоқайи ҳамроҳӣ, балки вобастагии пешояндӣ низ шакл мегиранд. Хусусан, агар чузъи тобеашон сифати нисбӣ бошад: *қулоҳи намадӣ* // *қулоҳи аз намад омодашуда* // *қулоҳе, ки аз намад омода шудааст: Аммо либоси кӯҳна ва қулоҳи намадии вай ҳеҷ дигар нашуд* [с. 40].

2. **Ҳаммаъноии ибораҳои изофӣ бо вобастагии пасояндиву пешояндӣ.** Ҳангоми таъвизи ибораҳои изофии ин гурӯҳ воситаи грамматикӣ алоқайи байни муайяншаванда ва муайянкунанда ҳам тағйир меёбад (изофат ба пасоянду пешояндҳо). Ҳосилаҳои имконпазир дараҷаи истеъмоли маҳдуд доранд. Онҳоро бештар дар адабиёти классикӣ ва аҳёнан дар адабиёти бадеии муосир дучор омадан мумкин аст. Чузъи асосӣ ва тобеи ин гурӯҳро ҳамчунин як миқдор таркибҳои рехтаи ҷуфт ташкил додаанд: *тоҷу тахти ту* [с. 11] – *туро тоҷу тахт, молу мулки ту* [с. 11] – *туро молу мулк, сайри бурҷу бораи қалъа* [с. 18] – *бурҷу бораро сайр кардан: Ҳайф, сад ҳайф, фарзанде, ки тоҷу тахти туро соҳиб ва ҷонишин бошад,*

надорӣ ва ин ҳама **молу мулки ту** ба душман мегузарад [с. 11]; Ман дар канори хандақ аз асп ба зер омада, ба **сайри бурчу бораи қалъа** машғул шудам [с. 18].

Азбаски ҷузъи асосии ибораҳои **тоҷу тахти ту, молу мулки ту** исмҳои конкретанд, ҳосилаҳои онҳоро дар мисолҳои боло истифода кардан ғайриимкон аст, аммо дар мисоли дуюм ҳосилаи ибораи **сайри бурчу бораи қалъа**ро кор фармудан мумкин аст, зеро муайяншавандаш (сайр) исми ифодакунандаи амал аст: ... ба **сайр** кардани **бурчу бораи қалъа** машғул шудам. Аз нигоҳи услуб **сайри бурчу бораи қалъа** гуфтан равонтар аст.

Мазмуни на ҳамаи ибораҳои изофии ин гурӯҳро бо қолиби вобастагии пешояндӣ ифода кардан имкон дорад. Танҳо миқдори муайяни онҳо чунин хусусият доранд: **пайки аҷал** [с. 11] – аҷалро пайк // аз аҷал пайке, **пайгоми марг** [с. 11] – маргро пайгом // аз марг пайгоме, **бӯйи умед** [с. 46] – умедро бӯй // аз умед бӯе, **умеди авф** [с. 79] – аз авф умед, **дилдории модар** [с. 87] – модарро дилдорӣ // ба модар дилдорӣ додан, **ибрати дигарон** [с. 95] – дигаронро ибрат // ба дигарон ибрат, **хизмати бути бузург** [с. 122] – ба бути бузург хизмат кардан, **рухсати подшоҳ** [с. 131] – подшоҳро рухсат // аз подшоҳ рухсат (хостан), **дармони дард** [с. 164] – дардро дармон // ба дард дармон, **муждаи саломатӣ** [с. 167] – саломатиرو мужда // аз саломатӣ мужда (додан): Ҳоло **пайки аҷал**, яъне мӯйи сафед қадам ба мулки танат гузошта ва ба ту **пайгоми маргро** аз рӯйи хатти зубор мехонад [с. 11]; Вале дар он ҷо ҳам **бӯйи умед** ба димоғам нарасид [с. 46]; Аммо аз марҳамати шумо **умеди авф** ҳаст [с. 79]; Духтар баъд аз **дилдории модар** мепурсад [с. 87].

3. Ҳаммаъноии ибораҳои изофӣ бо вобастагии пешояндӣ. Баъзе қолибҳои ибораҳои изофӣ танҳо бо ибораҳои вобастагии пешояндӣ ҳаммаъно мешаванд. Дар ташаккули онҳо пешояндҳои аслии **аз, ба** сахм мегузоранд: **азми шикор** [с. 48] – ба шикор азм кардан, **гирифтори мавҷҳои бераҳм** [с. 105] – ба мавҷҳои бераҳм гирифтोर шудан, **ошиқи ӯ** [с. 108] – ба ӯ ошиқ, **тайёрии сафар** [с. 79] – ба сафар тайёрӣ дидан, **гирифтори он зебонигор**

[с. 23] – ба он зебонигор гирифтор шудан, **итоати фармон** [с. 25] – ба фармон итоат кардан, **муждаи васл** [с. 34] – аз васл мужда, **моили ӯ** [с. 132] – ба ӯ моил шудан, **қобили арз** [с. 144] – ба арз кардан қобил будан, **таслими теги он** [с. 154] – ба теги он таслим шудан, **тайёрии зиёфат** [с. 152] – ба зиёфат тайёрӣ дидан, **забони гуфтугӯ** [с. 162] – барои гуфтугӯ забон доштан, **бӯйи асар** [с. 162] – аз бӯй асар, **азми сайру шикор** [с. 178] – ба сайру шикор азм кардан, **машгули дуохонӣ** [с. 182] – ба дуохонӣ машғул шудан, **сайру гашти шахр** [с. 182] – ба сайругашти шахр баромадан // шахрро сайругашт кардан: Ман бо шунидани **муждаи васл** он ҳодисаро фаромӯш кардам ва бо завқи тамои аз пайи гулом равон шудам [с. 34]; Дар байни роҳ ҳеҷ воқеае рӯй надод, ки **қобили арз** бошад [с. 144]; Чун ба шахр даромадам, дар ҳама ҷо касро **машгули дуохонӣ** дидам ва аз ҳар хона овози қироат шунда мешуд [с. 182].

4. Муродифоти ибораҳои ҳамроҳӣ бо изофӣ. Дар ибораҳои ҳамроҳӣ воситаи алоқа тартиби калима буда, ҷузъи тобеъ пеш аз ҷузъи асосӣ ҷой мегирад. «... бо ин алоқа муайянкунандаҳо ва баёнӣҳои беизофа ба муайяншаванда, аъзоҳои истисноӣ ба аъзои асосӣ, ҳолу пуркунандаҳои бевоситаи суратнаёфта ба эзоҳшаванда тобеъ мешаванд» [74, с. 11].

Ҷузъи асосии ибораҳои ҳамроҳии «Чор дарвеш», ки хусусияти муродифшавӣ доранд, исм буда, шумора, ҷонишин ва сифатро ба худ тобеъ кардааст:

а) «исм+сифат»: **пуроб чаши** [с. 38] – чаши пуроб, **дигар шахрҳо** [с. 46] – шахрҳои дигар, **дигар моҳнайкарон** [с. 54] – моҳнайкарони дигар, **дигар асбобҳои сафар** [с. 87] – асбобҳои дигари сафар, **густохона суханон** [с. 114] – суханони густохона, **дигар мамлакатҳо** [с. 163] – мамлакатҳои дигар, **дигар илмҳо** [с. 164] – илмҳои дигар: Дар як суфа аз замин то ба сақфи он китобҳои илми ҳақимӣ, табиӣ, риёзӣ ва **дигар илмҳо** бо хатти арабӣ, юнонӣ, сурёнӣ ва ҳиндӣ чида шуда буд [с. 164].

б) «исм+ҷонишин»: **ҳар хел матоъ** [с. 26] – матои ҳархела, **ҳар хел неъмат ва хӯрдани** [с. 32] – неъмат ва хӯрдани ҳархела, **фалон модии** [с.

35] – модииёни фалон, **фалон дарахт** [с. 38] – дарахти фалон : ...агар то бегоҳ бимирад, шабона дароварда дар зери **фалон дарахт** гӯр кун [с. 38].

в) «исм+шумора»: **як табақ таом** [с. 24, 90] – табақи таом, **чилрӯза шикор** [с. 48] – шикори чилрӯза, **як кӯза об** [с. 106] – кӯзаи об: ...корат ба чое расид, ки барои **як табақ таом** ариза додӣ [с. 24].

5. Ҳаммаъноии ибораҳои вобастагии пасояндӣ бо изофӣ. Муносибати муродифии ин гурӯҳ дар байни ибораҳои қолиби вобастагии пасояндӣ зоҳир гардидааст. Воситаи алоқаи байни чузъҳо пасоянди аслии **-ро** буда, дар аксар маврид ба объекти бевосита ишора мекунад. Ҳосилаҳои онҳо дар қолиби иборати изофӣ шакл гирифтааст: **ҷавонро маскан** [с. 151] – маскани ҷавон, **дардро чора** [с. 162] – чораи дард, **халқро дил** [с. 172] – дили халқ:

Он ҷавонро маскан (маскани он ҷавон) кучост? [с. 151]; Чун он дардро чорае (// чораи он дардро) надиданд, ...муаллим ба назди прадам рафт ва сурати ҳолро гуфт [с. 162]; Инчунин гуломро куштан барои он аст, ки халқро дил ба ҳоли ман бисӯзад // ... дили халқ ба ҳоли ман бисӯзад.

6. Ҳаммаъноии ибораҳои вобастагии пешояндӣ бо изофӣ: бо рӯйи чун моҳ [с. 18] – рӯйи моҳвор // моҳрӯй, **пири пур аз макр ва тазвир** [с. 51] – пири пурмакру тазвир // пурмакру тазвир пир, **як гурӯҳ аз сипоҳиён** [с. 80] – гурӯҳи сипоҳиён, **марде ба синни чилсола** [с. 88] – марди чилсола // чилсола мард, **корвоне аз савдогарон** [с. 125] – корвони савдогарон, **хокаш монанди сурма сиёҳ** [с. 128] – хоки сурмавор сиёҳ // хоке, ки сурма барин сиёҳ аст: ...баъд аз се сол **корвоне аз савдогарон** ба лаби дарё гун шуд [с. 125]; Ногоҳ ба тале расидам, ки **хокаш монанди сурма сиёҳ** буд [с. 128].

Ҳамин тариқ, шоҳасари халқии «Чор дарвеш» бо риояи тамоми суннатҳо ва анъанаҳои насри классикии тоҷик таҳия шуда, тамоми зебӣ, нафосат ва таровати забони адабии гузаштаро дар худ таҷассум кардааст. Аслан, ба забони он ибораҳои тафсилёфта чандон хос набуда, бештар ибораҳои сода мавқеи устувор доштаанд. Аз нигоҳи мансубияти ҳиссаинутқӣ ҳиссаи исм, аз ҷиҳати воситаи алоқа нақши изофат ва пасоянди **-ро** дар ташаккули ибораҳо

ниҳоят калон аст. Маводи бойи амалии ин шоҳасар аз он шаҳодат медиҳад, ки он аз ганҷинаи имконоти муродифоти наҳвӣ бебаҳра намондааст.

2.3. Муродифоти ибораҳои сифатӣ, ҷонишинӣ ва шуморавӣ дар

«Чор дарвеш»

а) Муродифоти ибораҳои сифатӣ. Чи тавре ки қаблан дар боби гузашта зикр карда будем, таҳқиқоти махсусе, ки ба ибораҳои сифатии забони ҳозираи тоҷик бахшида шудааст, рисолаи забоншинос Муқим Акрамов «Ибораҳои сифатии забони ҳозираи тоҷик» [3] мебошад. Аз таҳқиқоти муҳаққиқ маълум мешавад, ки сифат хусусияти тобеъшавӣ дошта, ҳамеша ба исм ва ё феъле тобеъ шуда меояд. «Аз ин нуқтаи назар ибораҳои сифатӣ дар дохили ибораҳо сурат меёбанд» [3, с. 21].

Дар ташаккули ибораҳои сифатӣ навъҳои гуногуни алоқаи тобеъ, аз ҷумла, алоқаи пешояндӣ, алоқаи пасояндӣ, алоқаи пешояндию пасояндӣ, алоқаи ҳамроҳӣ, алоқаи изофӣ, алоқаи изофию пешояндӣ, алоқаи изофию пасояндӣ иштирок кардаанд. Ба сифати ҷузъи тобеъ дар ин ибораҳо ҳиссаҳои нутқи зерин ба кор бурда мешаванд: сифат+исм, сифат+сифат, сифат+ҷонишин, сифат+масдар.

Дар «Чор дарвеш» дар баробари дигар навъҳои ибора ибораҳои сифатӣ ҳам дучор меоянд. «Дар ибораҳои сифатӣ ҷузъи асосӣ сифат буда, ҳиссаҳои дигари нутқ ба воситаи алоқаҳои вобастагӣ, ҳамроҳӣ ва мураккаб ба сифат тобеъ шуда меоянд. Ҳаминро бояд қайд кард, ки ибораи сифатӣ дар дохили ибораи исмӣ ва ё феълӣ ташаккул меёбад, яъне сифат исм ё шаклҳои тасрифнашавандаи феълро шарҳу эзоҳ медиҳад ва дар айни ҳол калимаҳои дигарро ба худ тобеъ мекунад» [74, с. 11].

Масалан, *қад ба сони сарв хиромон*. Дар ин ибора аввал сифати «хиромон» бар эзоҳи исми *қад* /чӣ гуна қад? хиромон / омада, дар айни замон бар эзоҳи худ ҳоли монандӣ / ба сони сарв / гирифтааст / ба сони чӣ хиромон? *Ба сони сарв хиромон*. Чунин ибораҳо муносибати монандиро ифода мекунад: *Нозанине бо рӯйи чун моҳ ва мӯе чун мушк сиёҳ, қад ба сони*

*сарв хиромон, ҷони ҷаҳон ва ҷаҳони ҷон... [с. 18-20]. Ибораи ба сони сарв хиромон дар қолиби алоқаи вобастагии пасояндӣ низ ифода меёбад. Ба ин муродифоти грамматикӣ пешояндҳо бо пасояндҳо мусоидат менамояд: **сарв барин хиромон** // *чун сарв хиромон*. Дар ин мисол ҳамчунин ибораи *мӯе чун мушк сиёҳ* ибораи сифатист, ки мазмуни онро ҳам дар қолиби алоқаи пасояндӣ ифода кардан имконпазир аст: **мӯйи мушк барин сиёҳ** // *мӯйи ба сони /монанди/ мушк сиёҳ*. Инҳоро вариант гуфтан мумкин аст.*

Дар мисоли зерин низ ибораи **монанди рӯз равшан ва музайян** бо алоқаи пешояндӣ шакл гирифта, муносибати монандиро ифода кардааст:

Ҳавливу хона аз шуълаи шамъу чароғу қандил монанди рӯз равшан ва музайян буд [с. 32]. Маънои ин ибораро ҳам дар қолиби чун **рӯз равшан ва музайян** // *рӯз барин равшан ва музайян* ифода кардан мумкин аст.

Ибораи сифатӣ ба воситаи алоқаи ҳамроҳӣ низ сохта мешавад. Дар ин гуна ибораҳо ҷузъи тобеъ пеш аз ҷузъи асосӣ ҷой мегирад. Ба сифати ҷузъи тобеъ дар ин гуна ибораҳо зарф ва исм меояд. Ибораҳои мазкур муносибатҳои замонику мақоли, миқдору дараҷа ва монандиро ифода мекунад: **либоси хеле гаронбаҳо**: *Дар бариш либоси хеле гаронбаҳо, нимтоҷи пурзинатро дар гӯшаи сарбанд гузошта, хиромон ва доманкашон даррасид [с. 35]; соати хеле некӯ*: *...баъд аз чор ҳазору нуҳсаду навад сол рӯзи нек ва соати хеле некӯ мерасад [с. 175].*

Мазмуни ибораҳои **либоси хеле гаронбаҳо**, **соати хеле некӯ**, ки бо алоқаи тобеии ҳамроҳӣ шакл гирифтаанд, дар қолиби ибораи изофии исмӣ **гаронбаҳотарин либос**, **некӯтарин соат** ва ё ифодаҳои **либосе**, **ки гаронбаҳост**, **соате**, **ки накӯст...** ифода кардан мумкин аст. Дар мавриди таъвиқи аввал зарфи **хеле** фӯрӯгузор гардида, онро пасванди дараҷасозӣ сифат (-тарин) иваз намудааст. Ҳосилаи дуҷумла ноқис буда, ба назар як қисми ҷумлаи мураккаби тобеъро бо пайрави муайянкунанда меоварад.

Ибораи **фаршу палосҳои бисёр аъло** низ ба мисли ибораи боло таъвиқи мегардад: **аълотарин фаршу палосҳо** // *фаршу палосҳои, ки бисёр аълоянд*:

Ба даруни хона даромада дидам, ки фаршу палосҳои бисёр аъло паҳн карда шуда... буданд [с. 32].

Дар ҳосилаи аввал зарфи *бисёр* ихтисор шуда, тобиши маъноӣ дараҷаи олий бо пасванди *-тарин* ифода ёфт. Ҳосилаи дуюм ҷумлаи мураккаби нопурраро мемонад, ки ба мавҷудияти хабар эҳтиёҷ дорад.

Дар як гурӯҳи ибораҳои сифатӣ, ки дар қолиби вобастагии пешояндӣ шакл гирифтаанд, ҷойи ҷузъҳо тағйир ёфта, вариантҳои нахвӣ ба вучуд меоянд. Вариантҳои ибораҳои мазкур тафовути шакливу сохтори казоӣ надоранд. Ҷузъи тобеи онҳоро исм, ҷонишин ва сифати феълӣ ташкил медиҳанд. Ҷунончи: ***аз ҳама ҷо бохабар*** – *бохабар аз ҳама ҷо*, ***аз шавқи ваъдаи дидор масту саршор*** – *масту саршор аз шавқи ваъдаи дидор*, ***аз ин воқеаҳо бехабар*** – *бехабар аз ин воқеаҳо*, ***аз оянда бехабар*** – *бехабар аз оянда*, ***пири нур аз макр ва тазвир [с. 51]*** – *пири нурмакру тазвир // нурмакру тазвир пир ва ғ.:*

*Навозандагони хушсимо ва хушнавоз ба ҷойи худ нишаста, соқӣёни маъқул ба по истода, пешхизматони хушлибос ***аз ҳама ҷо бохабар*** ва хушёр [с. 33]; – ***Эй пири нур аз макр ва тазвир***, ин турфа санам кист, ному насабаиш чист? [с. 51]; *Ман ***аз шавқи ваъдаи дидор масту саршор*** мунтазири он зебонигор шуда нигарон будам [с. 70]. ***Мо аз ин воқеаҳо бехабар***, чун ба дарвоза расидем, *Беҳзодхон фарёд карда, дарвозабонро бедор кард ва гуфт [с. 80]. ***Аз оянда бехабар***, ман хушҳол шуда асп мерондам [с. 81].***

Ҳамин тавр, ибораҳои сифатӣ дар муқоиса бо ибораҳои исмӣ имконоти муродифшавии нисбатан камтар доранд. Дар ташаккули ин гуна ибораҳо алоқаи изофӣ, ҳамроҳӣ ва пешояндӣ истифода мешаванд.

б) Муродифоти ибораҳои шуморагӣ. Дар ибораи шуморагӣ ҷузъи асосӣ шумора буда, калимаҳои дигар бар эзоҳи он омадаанд ва аз шумора ба он калимаҳо савол гузоштан мумкин аст. Аслан шумора хусусияти тобеъшавандагӣ дорад ва ба миқдору тартиби предмет далолат мекунад. Бинобар ин, ибораҳои шуморагӣ миқдоран камтаранд. Ибораи шуморагӣ

алоқаҳои изофӣ, ҳамроҳӣ (**хафт шабонарӯз – 101; ду нафар одам – 104**) ва вобастагӣ сохта мешавад. Дар «Чор дарвеш» мо ҳамагӣ ду мисол ёфтем, ки яке бо алоқаи ҳамроҳӣ ва дигаре бо алоқаи тобеии вобастагии пешояндӣ сохта шудааст.

Ибораи *ду нафар аҳли Аҷам* [с. 101, 109] бо алоқаи ҳамроҳӣ сохта шудааст: *Дар ҳамин дам ду нафар аҳли Аҷамро дидам, ки мастона, хандону шукуфон меоянд [с. 101].* Ибораи мазкур чунин имконоти муродифшавӣ дорад: *ду нафар аз аҳли Аҷам // ду нафар аҷамӣ // ду аҷамӣ*. Ҳосилаи аввал дар қолиби ибораи вобастагии пешояндӣ, дуюму сеюм дар қолиби алоқаи ҳамроҳӣ шакл гирифтаанд. Ҳамаи ҳосилаҳо аз нигоҳи тарзи баён равон мебошанд. Ҳосилаи аввал хоси нутқи адабӣ буда, дуюму сеюм ба забони адабии гуфтугӯӣ мансубанд. Онҳо нисбатан серистеъмоланд.

Дар «Чор дарвеш» ибораи *ду нафар аҷамӣ* ҳам вомехӯрад: *Гуфтанд, ки ду нафар аҷамиро барои он ки дудӣ ва хуни ноҳақ кардаанд, ҷазо медиҳанд [с. 109].* Дар қолиби *ду аҷамӣ* дар ин асар мо ибораи *ду бародарро* низ вохӯрдём: *Бинобар он ба ҳаяҷон омадам ва пеш рафта дидам, ки ду бародари худамро ба хори тамом пову сари шикаста, дасти баста ва тани хаста ба рӯйи замин мекашанд [с. 109].* Маълум мешавад, ки дар замони эҷоди асар ин қолиб ниҳоят маъмул будааст. Ҳосилаҳои мавриди назар дар забони муосири тоҷикӣ низ қолибҳои маъмул ба ҳисоб мераванд.

Тарзи табиӣ сохта шудани ибораҳои шуморагӣ алоқаи вобастагӣ мебошад. Ҳамчун ҷузъи асосӣ ҳамаи хелҳои шумора ва ба сифати ҷузъи тобеъ исм, ҷонишин ва шумораи аслий меояд. Дар ин гуна ибораҳо пешояндҳои аслии *аз, ба* ва *дар* ҳамчун воситаи алоқа истифода мешаванд. Дар мисолҳои дар ихтиёрдоштаи мо пешоянди *аз* кор фармуда шудааст: *Чун вақти сафар мерасад, сад шутур нур аз қумош, сад шутур нур аз ҷавоҳир ва сад шутур нур аз тилло ва нуқра бор карда мулозимони хоҷа ба роҳ мебароянд [с. 93]; Дар сари пули он як гурӯҳ аз сипоҳиён нишаста буданд [с. 80].*

Маънои ибораҳои мазкурро дар қолиби ибораҳои изофӣ баён кардан мумкин аст: *сад шутур нур аз қумош* // *сад шутури нурқумош* // *қумошдор*. Чузъи тобеи ибора *нурқумош* ва *қумошдор* ба шарофати воситаҳои калимасоз муродиф шудаанд, ки домони имконоти фикрро васеъ менамоянд ва имкони интихоби воҳидҳои дилхоҳи забонро медиҳанд. Ибораи *як гурӯҳ аз сипоҳиён* дар шакли *гурӯҳи сипоҳиён* // *сипоҳиён* таъвиз мегардад. Дар ин мисол ҳодисаи эҷоз ба назар мерасад.

Чи тавре ки мушоҳида кардем, ҳарчанд ибораҳои шуморагӣ миқдоран каманд, аммо дар чанд тариқа баён кардани матлаб хизмат мекунанд.

в) Муродифоти ибораҳои ҷонишинӣ. Асоси ибораҳои ҷонишиниро ҷонишин ташкил медиҳад ва калимаҳои дигар бар эзоҳи он меоянд. Чузъи тобеъ исм, сифат, ҳуди ҷонишин, сифати феълӣ ва зарф мебошанд. Ин ҳиссаҳои нутқ ба воситаи алоқаҳои изофӣ, вобастагӣ ва ҳамроҳӣ ба ҷонишин тобеъ мегарданд. Ба вазифаи чузъи асосӣ бештар ҷонишинҳои предметӣ меоянд. Ҷонишинҳои предмети шахсӣ, таъйинӣ, номуайяний, саволӣ, манфӣ тавассути бандаки изофӣ калимаҳои дигарро ба худ тобеъ мекунанд. Дар ихтиёри мо танҳо ду ибораи ҷонишиние ҳаст, ки мазмуни яке дар қолибҳои гуногуни ибора ифода меёбад: *...ин ҳама молу мулки ту ба душман мегузарад* [с. 11] // *ҳамаи ин молу мулки ту ба душман мегузарад*.

Ибораи *ин ҳама* (молу мулки ту) дар қолиби алоқаи ҳамроҳӣ шакл гирифта, чузъи асосӣ (*ҳама*) ва тобеи он (*ин*) ҷонишин мебошанд. Мазмуни онро бо ибораи изофӣ ҳам баён кардан имконпазир аст.

Ибораи дигари ҷонишинӣ *чанд нафар аҳли Аҷам* мебошад. Дар забони тоҷикӣ одатан нумеративҳо бо шумора ва предмети шумурдашаванда меоянд, аммо дар ибораи *чанд нафар аҳли Аҷам* он бо ҷонишини номуайяний ва исм омадааст: *Иттифоқо, дар он шахр чанд нафар аҳли Аҷам буданд, ки ҳама обрӯю эътибор доштанд* [с. 109].

Ҳосилаҳои ин ибора низ ба мисли ибораи *ду нафар аҳли Аҷам* ба вучуд меоянд: *чанд нафар аз аҳли Аҷам* // *чанд нафар аҷамӣ* // *чанд аҷамӣ*. Чунин ибораҳо имрӯз низ истифода мешаванд. Дар мисоли мазкур ибораи мавриди

назар бо ҷонишини таъйинии *ҳама* муродиф шудааст, ки аз ҳаммаъноии сатҳҳои гуногуни забон – наҳв ва луғатшиносӣ дарак медиҳад.

Умуман, ибораҳои ҷонишинӣ дар муродифшавӣ бемаҳсул мебошанд.

2.4. Муродифоти ибора бо калимаҳои мураккаб ва баръакс

Забони адабии тоҷикӣ дорои сарвати бойи луғавӣ, фразеологӣ ва грамматикӣ мебошад, ки осори беназири гузаштагон – намояндагони адабиёти классикии тоҷик аз ин гувоҳӣ медиҳад. Ин бойигарӣ дар он зоҳир мегардад, ки тавассути воҳидҳои сатҳи гуногуни забон як маъниро чанд тариқа баён намудан имконпазир аст. Агар дар фаслҳои гузашта қолибҳои гуногуни ибора, ки миёни ҳамдигар муносибати ҳаммаъноӣ зоҳир кардаанд, мавриди баррасӣ қарор гирифта бошанд, пас, дар ин фасл ба он калимаҳои мураккабе тавачҷуҳ менамоем, ки аз ин ибораҳо ва воҳидҳои фразеологӣ ба вучуд омадаанд ва бо асоси заминавии худ муносибати ҳаммаъноӣ доранд.

Ба назари мо, сабаби аз ибораҳо пайдо шудани калимаҳои мураккаб, аввалан, эҳтиёҷи мардум ба сарфаи нерӯ ва қулаю осон истифода бурдани воҳидҳои забон мебошад. Чунончи: *бори азоб кашидан* – *азоб кашидан*, *ошии маслиҳат пухт* – *маслиҳат пухт*, *ҳамеша* – *ҳаме* – *ме*, *ояд ҳаме* – *ҳамеояд* // *меояд*, *андарун* – *андар* – *дар* ва ғ. Ин падида дар забони мардумӣ (рафта истодаам – рафтестам // рафсодам) пайдо шуда, ба забони адабӣ бетайсир намондааст. «Чунин далелҳо, ки бо майли гӯянда ба кӯтоҳ кардани ифодаи дарози серкалима ва ба як калима табдил додани он ба вучуд омадааст, номи махсуси забоншиносӣ **универбатсия** пайдо кардааст. Тамоюл ба сӯйи эҷоз (универбатсия) чунин ҷиҳати мусбат дорад, ки ба принсипи «сарфаи нерӯ» мусоидат мекунад, ки он яке аз қонунҳои бунёдии рушди забон ва амалияи нутқ ба шумор меравад» [47, с. 256-257].

Баъдан, имконоти бойи калимасозии забони тоҷикӣ дар гузаштаи дур, яъне мавҷуд будани роҳҳои гуногуни сохта шудани калимаҳо низ яке аз заминаҳои пайдоиши чунин калимаҳои мураккаб мебошад. Сониян,

имконоти бойи луғавию фразеологии забони тоҷикӣ аст, ки барои падидоии чунин вожаҳои мураккаб замина фароҳам меоварад.

Забони дилкашу равони «Чор дарвеш» низ саршор аз чунин воҳидҳои забон аст, ки домони имконоти фикрро васеъ мегардонанд. Дар ин асар як гурӯҳ ибораҳои озоди наҳвӣ истифода гардидаанд, ки дар заминаи онҳо калимаҳои мураккаб ҳосил шудаанд: *Соҳиби он дӯкон ҷавони бистудусола, бо рӯйи чун офтоб нишаста, ғуломони зарринкамар дар хизматаш камар баста истода буданд [с. 26]; Калбача либосҳои даридагӣ ва ифлос дошт [с. 39]; ...аз дарди сар наҷот ёфтам [с. 40]; Бо ин мақсад ба домани кӯҳе расидам [с. 46]; ...нохост подшоҳ дарди шикам мешавад [с. 103]; ...баъд аз чор ҳазору нӯҳсаду навад сол рӯзи нек ва соати хеле некӯ мерасад [с. 175].*

Дар мисолҳои мазкур аз ибораҳои вобастагии пешояндӣ ва ибораҳои изофӣ, ки қобилияти таъвиз доранд, калимаҳои мураккаб ҳосил мешаванд: *рӯйи чун офтоб* – *офтобрӯ*; *либосҳои даридагӣ* – *даридалибос*; *дарди сар* – *сардard*; *домани кӯҳ* – *кӯҳдоман*; *дарди шикам* – *шикамдard*; *рӯзи нек* – *некрӯз* ва ғ. Дар калимаҳои мураккаб унсурҳои грамматикӣ ибораҳо фуруғгузор гардида, танҳо ҷузъҳои асосиву тобеи онҳо пайваст гардидаанд.

Дар «Чор дарвеш» миқдори калони калимаҳои мураккаб дучор гардиданд, ки аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ дар қолибҳои мухталиф сохта шудаанд. Басомади ин калимаҳои мураккаб нишон дод, ки онҳо дар 14 қолиби калимасозӣ шакл гирифтаанд, ки аз инҳо иборатанд:

1. «исм+исм» (152 вожа): моҳчабин [с. 20] // маҳчабин [с. 23]; суботқадам [с. 21], корвонсарой [с. 21, 24, 53, 88, 90, 115, 182, 188], парирӯ [с. 21, 23, 112, 113, 188], бедмушк [с. 22, 144], зуҳраталъат [с. 23], соҳибнасаб [с. 23], меҳмонхона [с. 23, 144], қаҳвахона [с. 25], сарвқад [с. 25, 170], хуршедрӯ [с. 25, 73], оташкор [с. 28], гулнор [с. 29], ғуломбача [с. 32, 68, 88, 90], дастурхон [с. 32, 56, 74, 79, 90, 105, 128, 145, 145, 157], шарбатхонаҳо [с. 33], ошхона [с. 33], танӯрхона [с. 33], хочасарой [с. 34, 35, 38, 39, 40, 42, 45, 53, 146, 148, 195] ва ғ.

2. «исм+сифат» (25 вожа): мӯсафед [с. 11, 23, 49, 94], дилфигор [с. 13, 23], дилреш [с. 14], забондарозӣ [с. 15], саросема/-вор [с. 17, 34, 73, 100, 160, 162], мушкноб [с. 20], қоғазпора [с. 23, 24], дилором [с. 30, 114], мижгонсиёҳ [с. 54], фармонравой [с. 60, 174], фармонраво [с. 174], мӯпарешон [с. 86], побарахна [с. 86], устухонмайда [с. 104], умарозодагон [с. 135], ришсафед [с. 148], ширгарм [с. 166], саргарм [с. 186] ва ғ.

3. «исм+сифати феълӣ» (42 вожа): фалакзада [с. 14, 90, 107, 185], падармурда [с. 16], боқимонда [с. 18, 90, 106, 120, 177, 182], сарпӯшида [с. 26, 27], ғамзада [с. 37], чашмдарида [с. 44], гесубурида [с. 44, 62, 64, 68], солхӯрда [с. 45], болбаста [с. 58], шоҳзода [с. 59, 61, 69, 163, 185, 191, 197, 199] ва ғ.

4. «исм+феъл» (194 вожа): рамзшиносон [с. 10], нуктадонон [с. 10], маонирез [с. 10], шавқангез [с. 10], меҳрандӯз [с. 10], чонишин [с. 12], фарзандёбӣ [с. 12], дилпазир [с. 12], пойбӯс [с. 13, 196], хайрбод [с. 14], корсозӣ [с. 16, 189, 190], азодорӣ [с. 16], инснамо [с. 16], рӯйканӣ [с. 17], ҳарзагард [с. 17], ҳарзагардӣ [с. 182], сармоядор [с. 17], молдор [с. 18] ва ғ.

5. «исм+феъли ҳол» (16 вожа): балоғардон [с. 20, 64, 75, 175], оҳкашон [с. 71], саргардон [с. 73, 140, 151, 165, 181], асозанон [с. 74, 184], дуогӯён [с. 74, 170], лоҳавлгӯён [с. 76], чашмхунфишон [с. 86], синакӯбон [с. 86], додгӯён [с. 86], тирандозикунон [с. 111], фармондеҳон [с. 122, 173], ноқусзанон [с. 123, 134], зикргӯён [с. 123], саргардонӣ [с. 136], синакӯбон [с. 141], синазанон [с. 166] ва ғ.

6. «сифат+исм» (94 вожа): зодбахт [с. 10, 12, 83, 84, 85, 94, 111, 196, 197], қоиммақом [с. 10], равшанрой [с. 11], парешонхотир [с. 12, 23, 30], куҳналибос [с. 16], куҳнакулоҳ [с. 16], жандақабо [с. 16], зоеърӯзгор [с. 17], зебонигор [с. 20, 34, 65, 66, 70, 114, 171], баландахтар [с. 20], чавонмард [с. 20, 68, 79, 82, 107, 125, 134, 140], чавонмардӣ [с. 139], зарринкамар [с. 26], олибино [с. 28, 68], хушовоз [с. 28, 42], нозаниндухтар [с. 30, 174], озодалибос [с. 32], хушсимо [с. 33] ва ғ.

7. «сифат+фeъл» (12 вожа): навхарид [с. 26], хушхон [с. 28], хушнавоз [с. 33], харомзода [с. 40, 121], бадгӯён [с. 62], бадхох [с. 74], баднамо [с. 85], хушгӯйй [с. 95, 100], бадгӯйй [с. 117, 124], сиёхпӯш [с. 122, 149, 150, 151], некандешон [с. 159], сиёхпӯшй [с. 151].

8. «зарф+исм» (15 вожа): нимашабон [с. 12], нимшабй [с. 18, 116], пешхизмат [с. 33], нимишаб [с. 50], нимтахт [с. 54, 122], фориғбол [с. 97], нимчон [с. 112], камбахтй [с. 142], камҳиммат [с. 142], камхизматй [с. 146], зудсайрй [с. 146], нимточ [с. 160], пешқабза [с. 164], нимпулй [с. 182] ва ғ.

9. «зарф+фeъл» (6 вожа): фурӯрафт [с. 28, 48], дурандешй [с. 44, 97], таковар [с. 81], тезпар [с. 81], пешкаш [с. 84], дурбин [с. 12].

10. «сифати фeълй+исм» (5 вожа): хастахотир [с. 13], сӯхтадил [с. 68], жӯлидамӯ [с. 164], шикастаҳол [с. 170], шикастаасо [с. 182].

11. «шумора+исм» (8 вожа): чортоқ [с. 13], чорсӯ [с. 41, 88, 130], шашпар [с. 59 [с. 68], дузону [с. 139], чоряк [с. 149], чорсуфа [с. 164], ҳазорпо [с. 166], дукаса [с. 176].

12. «шумора+нумератив» (29 вожа): чордахсола [с. 16, 66, 96, 150, 158, 174], панҷҳазортуманй [с. 17], якбора [с. 20, 65, 67], бистудусола [с. 26], чилрӯза [с. 48, 134], панҷсадтуманй [с. 57], бистсола [с. 58, 126], якдона [с. 64, 133], ҳафтмисқоли [с. 86, 87], ҳаждахсола [с. 86, 88], садтуманй [с. 98], садупанҷоҳтуманй [с. 99] ва ғ.

13. «ҷонишин+фeъл» (2 вожа): худдорй [с. 42, 54, 190], худкушй [с. 166].

14. «фeъл+исм» (1 вожа): хосткорй [с. 53, 147, 148].

Калимаҳои мазкур аз навъҳои гуногуни ибора ба вучуд омадаанд. Ҳангоми ба калимаҳои мураккаб баргаштан онҳо хусусияти номинативӣ пайдо мекунаанд, аммо аз рӯйи мушоҳидаи мо, онҳо метавонанд, танҳо бо пасвандҳо алоқаманд шуда, калимаҳои нав созанд. Чунончи: *найрангбозй [с. 137], оббозй [с. 163, 165], фармонравой [с. 60, 174], фарзандёбй [с. 12], корсозй [с. 16, 189, 190], азодорй [с. 16], рӯйканй [с. 17]* ва ғ.

Дар муқоиса бо калимаҳои мазкур вожаҳои мураккабе, ки аз таркибҳои чуфт ҳосил шудаанд, бо пешванду пасвандҳо алоқаманд мегарданд. Чунончи: *бесаруно* [с. 16], *бехонумон* [с. 20] ва ғ.

Дар «Чор дарвеш» мисолҳои дучор гардиданд, ки ба хоҳири худдорӣ аз такрори суҳан ва чанд тариқа баён кардани матлаб ҳам ибора ва ҳам калимаи мураккаби аз он ҳосилшуда дар як матн ва ё ҷумлаҳои ҷудоғона кор фармуда шудаанд. Чунончи: *кӯкнор тайёр кардан* – *кӯкнортайёркунӣ*, *чил рӯз* – *чилрӯза*, *намад молондан* – *намадмол*, *иморати куҳна* – *куҳнаиморат*, *рӯйи чун офтоб* – *офтобрӯ* ва ғ:

1. – Худат *кӯкнор тайёр карда* метавонӣ ва дар назди мо мемонӣ? Баъд аз ин ба вай асбоби *кӯкнортайёркунӣ* муҳайё карда доданд [с. 41]; 2. Навбате азми шикори *чилрӯза* намудам [с. 48] // Қариб дар *чил рӯз* тӯшаам тамош шуд [с. 135]; 3. Аз болои он ҳам ба *намадмолон намади махсус молонда* мепартоянд ... [с. 159]; 4. Баъд аз сайри *рӯйи ҳавли* он ба тамошои *куҳнаиморате*, ки дар миёни он ҳавлӣ буд, рафтам... [с. 183-184]. Чӣ буд, ки аз он *иморати куҳна* бӯйи истироҳат ва роҳат ба машими ҷони мани нотавон расид [с. 184]; 5. Соҳиби он дӯкон ҷавони бистудусола, бо *рӯйи чун офтоб* нишаста, ғуломони зарринкамар дар хизматаш камар бафта истода буданд [с. 26]; Он ҷавон *офтобрӯ*, мушкинмӯ бошад ҳам, аз заъф бисёр бетавон ва бетоб шуда афтада буд [с. 165].

Дар мисолҳои 1, 2, 3 калимаҳои мураккаб аз ибораҳои бо алоқаи ҳамроҳӣ шаклгирифта ҳосил шудаанд. Дар ин калимаҳо ҷойи ҷузъҳо тағйир наёфтааст. Дар мисоли чорум калимаи *куҳнаиморат* дар натиҷаи афтидани бандаки изофӣ ва инверсия ба вучуд омадааст. Калимаи мураккаби *офтобрӯ* аз ибораи исмии пешояндӣ сохта шудааст. Ин ибораи ташбеҳист. Калимаҳои ҳосилшуда ба чунин ҳиссаҳои нутқ мансубанд: *кӯкнортайёркунӣ* – исми маънӣ, *чилрӯза* – сифат, *намадмолон* – исми шахс, *куҳнаиморат* – исми модӣ, *офтобрӯ* – сифат.

На танҳо ибораҳои озоди наҳвӣ, балки воҳидҳои фразеологӣ низ ҳамчун заминаи сермахсули калимасозӣ хизмат карда метавонанд. Як гурӯҳи

калимаҳои мураккаби «Чор дарвеш» аз фразеологизмҳо ба вучуд омадаанд. Тафовути онҳо аз калимаҳои мураккаби дигар (аз ибораҳои озод бавучудомада) дар он аст, ки «калимаҳои мураккабе, ки аз ВФ ба вучуд омадаанд, ҳарчанд ба воҳиди номинативӣ бармегарданд, ҳамон образнокии ибтидоиро дар худ нигоҳ медоранд. Дар муқоиса бо ибораҳои озоди наҳвӣ онҳо аз ду ва зиёда калимаҳои мураккаб месозанд. Ғайр аз ин, калимаҳои мураккаби фразеологӣ ба қолиби солими ВФ далолат менамоянд, яъне онҳо аз фразеологизмҳои дар забон мавҷудбуда сохта мешаванд» [59, с. 365].

Назар ба ақидаи муҳаққиқон, калимаҳои мураккаби фразеологӣ бо роҳҳои гуногун сохта мешаванд: ё калимаи нав дар натиҷаи васлшавӣ ё рехтагии ҷузъҳои фразеологизм ба вучуд меояд, ё ин ки яке аз ҷузъҳо аз таркиби фразеологизм ғурӯғузур мегардад. Олимон ба ин усул ба таври мухталиф номгузорӣ кардаанд: морфологию синтаксисӣ (Н. Ф. Алефиренко, В. Н. Пугач, Е. В. Сенко), мураккабшавӣ (В. М. Мокиенко), суффиксатсияи ибораҳо (В. В. Лопатин), васлшавӣ бо пасвандҳо (И. С. Улуханов). Воҳидҳои ҳосилшударо «калимаҳои дар заминаи фразеологизм дар натиҷаи васлшавии компонентҳои он ба як воҳиди луғавии том» номидаанд (Н. М. Шанский, Р. Н. Попов). Муҳаққиқи рус Е. Н. Ермакова, ки рисолаи илмиаш маҳз ба ҳамин масъала бахшида шудааст, чунин мепиндорад, ки барои таснифоти ин усули калимасозии фразеологизмҳо аз истилоҳи *агглютинатсия* (аз забони латинии *agglutinatio* – часпидан, васл шудан) истифода бурдан бамаврид аст. Зери ин мафҳум ӯ чунин роҳи калимасозиро дар заминаи фразеологизмҳо дар назар дорад, ки дар раванди он ба таври автоматӣ ду ва зиёда ҷузъҳои фразеологизмҳо ба як воҳиди том табдил меёбанд. Дар аксар мавридҳо ба ҷуз васлшавии компонентҳо ба воҳиди луғавии ҳосилшуда вандҳои калимасоз (бештар пасвандҳо) васл мешаванд. Ҳамин тариқ, вожаи мураккаби ҳосилшуда дар заминаи на як компоненти фразеологизм, балки аз дастҷамъи калимаҳои таркиби он ба вучуд меояд [29, с. 266].

Дар «Чор дарвеш» 11 қолиби калимаҳои мураккаби фразеологӣ мушоҳида гардид, ки аз рӯи мансубияти ҳиссаинутқӣ ба гурӯҳҳои мухталифи лексикӣ грамматикӣ мутааллиқанд:

1. **«Исм+исм» (1 вожа)**: сангдил (будан) [с. 20, 21, 52, 111, 169, 190].

2. **«Исм+сифат» (14 вожа)**: дилфиғор (шудан) [с. 13, 23], дилреш (шудан) [с. 14], забондарозӣ кардан [с. 15], дилором (будан) [с. 30, 114], хотирчамъ (шудан) [с. 22, 33, 78, 125, 145, 66, 167], дилсиёҳ (шудан) [с. 52, 62], дилхуш (шудан) [с. 78], хушдил (шудан) [с. 117], дилхушӣ (кардан) [с. 174], хушдил (шудан) [с. 180], дастдарозӣ (кардан) [с. 121], хотирчамъӣ (кардан) [с. 125].

3. **«Исм+фееъл» (73 вожа)**: хунхор [с. 112, 156], чигарсӯз [с. 10], корсозӣ [с. 16, 189, 190], азодорӣ [с. 16], хушомадгӯ [с. 16], дилозор [с. 20], дилнавоз [с. 23], домангир [с. 23], узрхоҳӣ [с. 24, 27, 30, 90, 143, 144, 157, 193], хотирхоҳ [с. 25], хушгӯйӣ [с. 26], дилчӯйӣ [с. 26, 35, 72, 171], дилбар [с. 27, 30, 33, 44, 45 [с. 2], 109, 111, 194], дилбарӣ [с. 54, 113], дилдор [с. 29, 46, 62, 189], дилдорӣ [с. 23, 42, 78, 87, 113], дилнавоз [с. 29, 30], дилнишин [с. 29], диловарон [с. 48, 69, 70, 81], фитнаҷӯ [с. 48], дилсӯзӣ [с. 49], чехракушой [с. 52], найрангфурӯш [с. 52], дилрабо [с. 60, 124, 160], хабаркаш [с. 61], чигарсӯз/тар [с. 66, 82, 194], чонсӯз [с. 66], дилгир [с. 67, 68, 91], гулӯгир [с. 68, 176] ва ғ.

4. **«Исм +феели ҳол» (7 вожа)**: балогардон [с. 20, 64, 75, 175], оҳкашон [с. 71], саргардон [с. 73, 140, 151, 165, 181], чашмхунфишон [с. 86], фармондеҳон [с. 122, 173], зикргӯён [с. 123], саргардонӣ [с. 136].

5. **«Исм+сифати феелӣ» (16 вожа)**: хотирозурда 11 / озурдахотир [с. 118], дилозурда [с. 12], дилсӯхта [с. 45, 153, 189], дилаздастдода [с. 72], саргашта [с. 73, 168, 185], бахтбаргашта [с. 73], дилаздастдода [с. 72], саргашта [с. 73, 168, 185], бахтбаргашта [с. 73], дилдода [с. 91, 93], одамзодагӣ [с. 101], азсаргузаронида [с. 109], корафтода [с. 137, 179], ғамдида [с. 169], ҳичрондида [с. 171], меҳнаткашида [с. 171].

6. **«Исм+зарф» (1 вожа)**: дилпурӣ [с. 166].

7. «**Сифат+исм**» (16 вожа): парешонхотир [с. 12, 23, 30], бадбахтӣ [с. 24], оличанобона [с. 41], хушрӯ [с. 41], хушрӯй [с. 178], ширинзабон//ӣ [с. 41, 85, 95, 145], хушвақт [с. 55, 89, 164], бадбахт [с. 59, 93, 103, 182], парешонахвол [с. 66], хушҳол/-ӣ [с. 78, 81, 85, 122, 124], хушҳол гардидан [с. 176], хушҳол шудан [с. 186], хушбахт [с. 100], оличаноб [с. 112], сияхрӯз [с. 113], бедордил [с. 145].

8. «**Сифат+сифат**» (1 вожа): сиҳат-саломат [с. 88].

9. «**Зарф+исм**» (1 вожа): камбахтӣ [с. 142].

10. «**Сифати феълӣ+исм**» (3 вожа): хастахотир [с. 13], сӯхтадил [с. 68], шикастаҳол [с. 170].

11. «**Ҷонишин+феъл**» (2 вожа): худдорӣ [с. 42, 54, 190], худкушӣ [с. 166].

Фурӯғгузор шудани чузъи воҳиди фразеологии калимасоз нисбатан камтар ба вуқуъ меояд, ки онро *импликатсия* меноманд. Зери мафҳуми ин истилоҳ ба вучуд омадани калимаи мураккаб дар заминаи воҳиди фразеологии дар забон мавҷудбуда бо фурӯғгузорию яке аз чузъҳо (ё якчанд чузъ)-и он фаҳмида мешавад: *бить баклуши* → *баклушничать*, *втирать очки* → *втирать*, *ей богу* → *божиться* и т.д. [с. 216, с. 15].

Аз 11 қолиби зикргардида баъзе калимаҳо дар натиҷаи фурӯғгузорию чузъҳои ВФ ҳосил шудаанд. Масалан:

1. «**Исм+феъл**»: чигарсӯз [с. 10], дилозор [с. 20], дилнавоз [с. 23], домангир [с. 23], дилҷӯйӣ [с. 26, 35, 72, 171], дилнишин [с. 29], диловарон [с. 48, 69, 70, 81], дилсӯзӣ [с. 49], хабаркаш [с. 61], дилгир [с. 67, 68, 91] ва ғ.

2. «**Исм+сифат**»: дилреш [с. 14], хотирчамъ [с. 22, 33, 78, 125, 145] (шудан), [с. 166, 167], дилсиёҳ [с. 52, 62], дилхуш [с. 78], хушдил [с. 117], дилхушӣ (кардан) [с. 174], хушдил шудан [с. 180], дастдарозӣ (кардан) [с. 121], хотирчамъӣ [с. 125].

3. «**Исм+сифати феълӣ**»: хотирозурда [с. 11] / озурдахотир [с. 118], дилозурда [с. 12], дилсӯхта [с. 45, 153, 189], бахтбаргашта [с. 73],

дилаздастдода [с. 72], саргашта [с. 73, 168, 185], бахтбаргашта [с. 73], корафтода [с. 137, 179], меҳнаткашида [с. 171].

4. «Сифат+сифат»: сихат-саломат [с. 88].

5. «Чонишин+феъл»: хуздорӣ [с. 42, 54, 190], худкушӣ [с. 166].

Одатан, чунин калимаҳои мураккаб дар натиҷаи афтидани ягон унсури грамматикӣ (чӯзӣи озоди ВФ, пешоянду пасояндҳо, тағйири ҷойи чӯзӣҳо) ба вучуд меоянд. Дар «Чор дарвеш» калимаҳои мураккаби фразеологӣ ва ВФ-и заминаи онҳо дар матнҳои гуногун бошад ҳам, дучор гардиданд. Маълум мешавад, ки дар гузашта ҳам ба масъалаи хуздорӣ аз такрори сухан ва чанд тариқа ифода кардани матлаб таваҷҷуҳ зоҳир мешудааст:

1. Ман аз **парешонию хотир** ба кори худ дармондам ва намедонистам, чӣ кунам [с. 21]; *Аз ин сухан хотири парешони ман осудатар шуд* [с. 45]; *Ман ... аз парешонию хотир дарро набастам* [с. 73]; *Чаро парешонхотир ва дилозурда набошам* [с. 12]; *Мани шармсор ва парешонхотир берун баромада когазу қалам ёфта овардам* [с. 23]; *...маро парешонхотир дида табассум намуд* [с. 30].

2. *Он мард ба корвонсарой омада, матоъро дид ва хотираш ҷамъ гардид* [с. 22]; *Баъд аз даҳ рӯз табиб хотирҷамъ шуд* [с. 22]; – *Фарзанд! Ситораи бахтат аз наҳсият баромад, муддати ҳичронат ба охир расид, ... хотир ҷамъ дор, ки кор ба мурод аст* [с. 71]; *Баъд аз он бо осудагӣ ва хотирҷамъӣ бо ин симбар зану шӯ гашта, даст ба домани висоли якдигар задем* [с. 125]; *Чун ин сухан шунидам, ...хотирҷамъ шуда ба хоб рафтам* [с. 145].

3. *Ин суханҳоро шунида дилам сӯхт ...* [с. 49]; *... ба дилсӯхтагон ҳамдардӣ, аз ҳоли дилам бохабарӣ* [с. 45]; *... ба ҳоли он дилсӯхта гиря кардам* [с. 153]; *Зеро ки гарибу дилсӯхтаӣ* [с. 189].

4. *Хост барои истиқболи ман аз ҷо хезад, ман узр хоста зуд нишастам* [с. 49]; *... ӯ узрхоҳӣ карда гуфт* [с. 24]; *Хочазода баъд аз узрхоҳии бисёре розӣ шуда ба гуломони худ фармуд* [с. 90].

Чи тавре ки мушоҳида гардид, дар ҳақиқат, аз як ВФ якчанд калимаи мураккаб сохтан имконпазир аст. Муаллифи асар дар катори дигар категорияҳои семантикӣ аз имконоти луғавию фразеологӣ истифода кардааст. Ҳарчанд ВФ ва калимаҳои мураккаби аз онҳо бавучудомада дар як матн муродиф нашуда бошанд ҳам, дар матнҳои гуногун матлаби муаллифро дақиқу возеҳ ифода кардаанд.

Таҳқиқи боби мазкур нишон дод, ки:

1. Аз миёни навъҳои ибораҳои номӣ сермаҳсултаринаш ибораҳои исмӣ мебошанд. Онҳо як мазмунро чанд тариқа ифода карда, ба муродифшавии қолибҳои гуногуни нахвӣ мусоидат намудаанд. Ибораҳои сифатӣ, шуморагӣ ва ҷонишинӣ дар раванди муродифшавӣ нисбатан каммаҳсул ва ҳатто бемаҳсул мебошанд. Дар муносибати муродифӣ пайдо кардани ин ибораҳо нақши воситаҳои грамматикӣ – бандаки изофӣ, пешоянду пасояндҳо, тартиби калима ва навъҳои алоқаи тобей ниҳоят калон аст.

2. Дар «Чор дарвеш» на танҳо муродифоти нахвӣ, балки муродифоти сатҳи гуногун – ибораҳои озоди нахвӣ ва калимаҳои мураккаб, ВФ ва вожаҳои дар заминаи онҳо бавучудомада мушоҳида гардид. Ин навъи муродифот ба хотири такрор нашудани як воҳиди забон мавриди истифода қарор гирифтааст. Агар аз як ибораи озод як воҳиди луғавӣ ҳосил шавад, пас, аз як воҳиди фразеологӣ якчанд вожаи мураккаб ба вучуд меояд, ки муносибатҳои гуногуни маъноиро ифода намуда, домони имконоти фикрро васеъ мегардонанд.

БОБИ Ш.

МУРОДИФОТИ ҚУМЛАҲОИ СОДА ДАР «ЧОР ДАРВЕШ»

Муродифот аз он падидаҳои семантикист, ки домони фарохи ифодаи матлабро имконпазир гардонида, шахсро аз такрори бемавриди сухан бозмедорад. Аз таърихи афкори забоншиносии тоҷик маълум мешавад, ки омӯзиши он ҳанӯз ба асрҳои XIV рост меояд. Дар осори илмӣ ва луғатномаҳои то Инқилоби Октябр батабърасида истилоҳи *муродиф* чунин шарҳ дода шудааст: «**Муродиф** дар пайи касе нишинанда ва лафзе, ки ба лафзи дигар дар маънӣ шарик бошад» [209, с. 37]. «Дар маънӣ шарик», яъне аз ҷиҳати маъно ба ҳам наздик ва монанд бошад. Албатта, муроди муаллиф муродифоти луғавӣ мебошад, аммо ғановати силсилаи муродифотро на танҳо дар сатҳи лексика, балки дар морфология ва синтаксис низ мушоҳида кардан мумкин аст. Як маъниро дар чанд қолиби наҳвӣ ифода кардан аз бою ғанӣ будани воҳидҳои забон, васеъ будани имконоти ифодаи фикр дар забон дарак медиҳад. Бояд қайд кард, ки муродифоти луғавӣ ва грамматикӣ характери системавӣ дошта, ин чанба дар асоси хосиятҳои умумӣ, ягонагии принципҳо ва меъёри ҷудо кардани онҳо муайян мегардад. Бинобар ин, дар байни ин ду типи муродифот умумият ва тафовут мушоҳида карда мешавад.

Муродифоти луғавӣ ва грамматикӣ чунин умумият доранд: умумият (наздикии) маъно, имкони таъвиз дар матнҳои яксохт ва ё қаробатдошта, доираи муайяни воҳидҳои муродиф – калимаҳои ҳаммаъно ва ё шаклҳои грамматикӣ.

Ин ду гурӯҳи воҳидҳои ҳаммаъно бо чунин хусусиятҳо аз ҳам тафовут доранд: тобиши маъно, обуранги услубӣ (обуранги ҳиссӣ, маҳал, замон, доираи истемол дар муродифоти луғавӣ), қолибҳои мухталифи наҳвӣ, мансубияти услубӣ, доираи истемол (дар муродифоти наҳвӣ).

Азбаски муродифоти наҳвӣ барои чанд тариқа баён кардани матлаб, ба вучуд омадани якчанд қолиби ҳаммаъно мусоидат мекунад, диққати олимону муҳаққиқонро ба худ ҷалб кардааст. Аз сарчашмаҳои илмӣ маълум мешавад,

ки ба масъалаи муродифоти нахвӣ диққати омӯзандагони забони форсию тоҷикӣ ҳам ҷалб гардидааст. Муҳаққикон Д. С. Филотт [217], Мирзо Ҷаъфар [27], Л. Жирков [30], Е. Э. Бертельс [14], А. К. Арендс [6], Аҳмад Шафой [205], Л. С. Пейсиков [76], Л. Н. Дорофеева [28], Ф. Лазард [218] ба паҳлуҳои гуногуни муродифоти нахвӣ рӯй овардаанд. Чунончи, шарқшиноси англис Д. С. Филотт ба масъалаи роҳҳои гуногуни баёни фикр тавачҷуҳ карда, дар асараш «Дастури ҷомеи забони форсӣ» тавассути шакли калима, унсурҳои калимасоз, воситаҳои грамматикӣ ҷойи аъзоҳои ҷумла ва ё компонентҳои ибораро тағйир дода, қолибҳои мухталифи ифодаи маъноро тавассути «усули таъвиз (трансформатсия)» ҳосил намудааст. Тибқи пажӯҳиши ӯ, калимаҳои мураккаб бо ибораҳо, шаклҳои гуногуни сифавӣ, замонӣ, ибораҳои изофӣ ва қолибҳои беизофат, қолибҳои пешоянддор, пасоянддор, пешоянду пасоянддор, аъзоҳои ҷумла ва амсоли ин миёни ҳам муносибати ҳаммаъноӣ зоҳир менамоянд [217].

Дар таълифоти К. Г. Залеман ва В. А. Жуковский (Дастури мухтасари забони форсии нав) [34], Мирзо Ҷаъфар [27] доир ба муродифоти нахвӣ ишораҳо ҷой доранд. Муаллифони мазкур имконпазирии чанд роҳи ифодаи фикрро махсусан қайд кардаанд. Аз ҷумла, К. Г. Залеман ва В. А. Жуковский чанд тариқа ифода гардидани амалеро бо феъли модалии *боистан* имконпазир доништаанд [34, с. 55-56]. Ба мисли: ӯро бояд гуфт // ба ӯ бояд гуфт // мебояд ба ӯ гуфт // ба ӯ гуфтаи зарур аст.

Мирзо Ҷаъфар низ имконпазирии бо чанд роҳ ифода кардани матлабро дар забони форсӣ қайд карда, ҷумлаи «Ин ғазалро Ҳофиз гуфтааст»-ро дар қолиби «Ин ғазал гуфтаи Ҳофиз аст» таъвиз намудааст [27, с. 35].

Муҳаққиқи дигари забони форсӣ Л. Жирков ҳангоми тавзеҳи вазифаҳои пасоянди *-ро* бо усули таъвиз бо чанд роҳ ифода гардидани як маъниро нишон додааст: Шогирд китобро дошт // Шогирд дорои китоб буд // Шогирд китобро дорад // Шогирдро китоб аст [218, с. 107]. Дар натиҷаи муқоисаи қолибҳои нахвӣи забонҳои русиву тоҷикӣ ӯ ба чунин хулоса омадааст, ки дар забонҳои мухталиф воситаҳои гуногуни ифодаи муносибатҳои муштаракӣ

грамматикӣ вучуд доштааст, ки дар яке бо як роҳ ифода ёбад, дар дигаре чанд тариқаи ифодаи ҳамон мазмун вучуд дорад.

Ба ин масъала муҳаққиқ Е. Э. Бертелс низ таваҷҷуҳ кардааст. Номбурда дар «Дастури забони форсӣ» [14] ба таври таъкид ифода гардидани ҷумлаҳои мувозии зеринро қайд кардааст: Ман худ дидам // Ман худам дидам // Худам дидам // Худи ман дидам. Аз ин қолибҳо ҷумлаи дуҷум маъноӣ таъкидро дучанд ифода менамояд, чунки ду воситаи ҳаммаъно – ҷонишини шахсии шахси яқуми танҳо ва бандакҷонишини **-ам** истифода шудааст, ки ба ин масъала муҳаққиқ ишора кардааст [14, с. 78-79].

Аз таҳқиқоти муҳаққиқ маълум мешавад, ки падидаи омадани қолибҳои ҳаммаъно ба табиати забон вобаста аст. Дар забон ҳамон қолибе роиҷ мегардад, ки нисбат ба ҳамқолибҳои матлабро дақиқу фасеҳ ифода намояд, суфта, раван ва осонгӯ бошад.

Дар ҳамин асар муаллиф бори аввал дар хусуси ду тариқа тафсил ёфтани ҷузъи номии хабар сухан меронад. Тибқи нуктаи назари ӯ, «Пурқунандаҳо ба ин қабил феълҳо бо ду василаи грамматикӣ алоқаманд мешаванд: 1) ба тарзи муқаррарӣ – бо пешояндҳо: **ба утоқ дохил шудам** ё 2) бо ёрии изофат васл намудани онҳо ҳамчун муайянқунанда ба ҷузъи номии феълҳои таркибӣ: **дохили утоқ шудам**» [14, с. 104]. Ҳамин тариқ, тавассути изофат алоқаманд гардидани онҳо ҳамчун муайянқунанда ба ҷузъи номии феълҳои таркибӣ маъноро фасеҳтар ифода менамояд.

Муҳаққиқ А. К. Арендс дар таълифоташ «Наҳви мухтасари забони адабии форс» чанд тариқаи шакл гирифтани мубтадоро муфассал шарҳ додааст [6, с. 32-33].

Дар рисолаи номзадии Аҳмад Шафой «Табдили ҷумлаи мураккаби тобеи таъйинӣ ба ҷумлаи содаи мабсут» дар фасли алоҳида муносибати байни воҳидҳои наҳвии забони форсӣ, хосса ҷумлаи мураккаби тобеи таъйинӣ ва ҷумлаи содаи мабсут мавриди таҳлилу омӯзиш қарор гирифтааст. Муҳаққиқ шартҳои муродиф шудани ин воҳидҳоро зикр намуда, омилҳои табдил ёфтани як қолибро бо қолиби дигар баён менамояд. Қолибҳои мувозӣ, тибқи

андешаи \bar{y} , дар асоси таркиби луғавии якхела, маънои муштарак ва мутобиқати қолибҳои ҳосила ба меъёри забони форсӣ таъвиз мешаванд. Маълум мегардад, ки, агар хабари ҷумлаи пайрав номӣ бошад, ҷумлаи мураккаб ба ҷумлаи сода бармегардад (Китоби луғатро, ки дар Боку мунташир шудааст, харидорӣ кардам // Китоби луғати мунташираи дар Бокуро харидорӣ кардам). Феъли *харидорӣ кардан* муносабати байни фурӯшанда ва харидорро ифода мекунад (савдо кардан, нияти харидан доштани харидор). Дар мисолҳои мазкур он барғалат истифода шудааст, дар ин ҷо бояд феъли *харидан* ба кор бурда мешуд, чунки гӯянда дар бораи ашёи бадастовардашуда сухан мегӯяд.

Аз таҳқиқоти забоншинос маълум гардид, ки тавассути ибораҳои сифати феълӣ тавзеҳ кардани аломат маҳдуд аст, зеро аз шаклҳои замони сифати феълӣ дар забони форсӣ шакли замони ҳозира (бо пасванди *-анда*: раванда, кироаткунанда) ва аҳёнан замони гузашта (бо пасванди *-а*: рафта, кироаткарда) истеъмом мешавад: (Донишҷӯе, ки аз ман дарс мегирад // донишҷӯӣ дарсгиранда аз ман [205]).

Муаллифи «Забони форсии кобулӣ» Л. Н. Дорофеева қайд мекунад, ки дар услуби илмию публицистӣ тамоюли аз шакли замони гузаштаи сифати феълӣ, ки бо суффикси *-а* сохта шудааст, истифодаи ибороти сифати феълӣ ба ҷойи ҷумлаи пайрав ба назар мерасад: кишварҳои иқтисодан пешрафта – кишварҳое, ки иқтисодан пеш рафтаанд [28, с. 63].

Дар таҳқиқоти ба хусусиятҳои грамматикӣ осори насри классикӣ бахшидашуда низ баъзе ишораҳо дар бобати мавҷудияти чанд тариқи ифодаи як мазмун ҷой доранд. Аз ҷумла, муҳаққиқи фаронсавӣ Жилбер Лазар Ҳангоми таҳлили шаклҳои грамматикӣ аз асарҳои адибон қолибҳои мувозиро мисол меоварад. Чунончи, аз асари Носири Хусрав «Хон-ал-ихвон» ду тарзи ифодаи як мафҳум: офтоб чашма // чашмаи офтоб [218, с. 201].

Муҳаққиқ дар баробари таҳлили қолибҳои мувозии аслии дар мавриди набудани он тарзҳои дигари ифодаро баррасӣ мекунад: шамшер захм // захми шамшер; некӯ бародарест вай // нек бародаре, ки вай аст [218, с. 200].

Аз таълифоти боло ҳарчанд як хулосаи дақиқ баровардан ғайриимкон аст, аён мегардад, ки дар ҳама забонҳо муродифоти грамматикӣ сабаби рушди сохти грамматикии забон ва муқаррар гардидани имконоти услубии воҳидҳои грамматикӣ мебошанд.

Дар адабиёти ба забоншиносии муосир бахшидашуда таҳқиқоти муҳаққиқон О. Инола, Е. Итконен (дар асоси маводи забони финӣ), Ю. Н. Власова (забони англисӣ), Е. В. Гулига, Е. Ризел (забони олмонӣ), Н. Абдуллаева (забони озарӣ), М. С. Сергалиев (забони қазоқӣ), Е. В. Падучева, Ю. Н. Шведова (забони русӣ), Р. Н. Бузакова (забонҳои мордовӣ) ва амсоли инҳоро номбар кардан мумкин аст, ки масъалаҳои мухталифи муродифоти ҷумлаҳои содаву мураккабро вобаста ба табиати забони омӯхташаванда мавриди баррасӣ қарор додаанд.

Аз ҷумлаи ин муҳаққиқон Р. Н. Бузакова дар мисоли маводи забонҳои мордовӣ муродифоти ҳамсатҳ ва гуногунсатҳро ҷудо кардааст. Муродифоти ҷумлаи содаро бо ҷумлаи сода, ҷумлаи мураккабро бо ҷумлаи мураккаб ба муродифоти ҳамсатҳ, ҷумлаҳои содаро бо мураккаб ба муродифоти гуногунсатҳ дохил намудааст. Муродифоти гуногунсатҳ аксаран дар байни ҷумлаҳои содаи тафсилӣ ва ҷумлаҳои мураккаб мушоҳида мешавад.

Ба ин масъала забоншинос Е. И. Шендельс низ тавачҷуҳ намуда, муродифоти грамматикиро ба ду гурӯҳ ҷудо кардааст: 1) ҳамсатҳ (внутриаспектные – (муқоисаи қолибҳои наҳвӣ яксохт); 2) гуногунсатҳ (межаспектные – воҳидҳои сатҳи гуногуни забон, ки аз нигоҳи сохтор гуногунанд) [187].

Маълум мешавад, ки дар ҳамаи забонҳо муҳаққиқонро муродифоти қолибҳои гуногуни наҳвӣ бетаваҷҷуҳ нагузоштааст. Дар наҳви ҷумлаҳои содаи забони тоҷикӣ низ қолибҳои махсусе ҷудо карда шуданд, ки айни як маъноро ифода мекунанд. Чи тавре ки дар бобҳои гузашта зикр гардид, таҳқиқи масъалаи муродифоти наҳвӣ дар забоншиносии тоҷик, хосса ибораҳои исмӣ ва ҷумлаҳои сода, асосан бо номи Б. Камолиддинов иртиботи қавӣ дорад. Муҳаққиқ солиёни дароз ба омӯзиши паҳлуҳои мухталифи ин

масъалаи ба пуррагӣ таҳқиқнагардида ва ниҳоят мураккаби забон мутаваҷҷеҳ шуда, дар ибтидо мушоҳидаҳояшро дар шакли мақолаҳои ҷудогона ва ниҳоят як асари монографии пурарзиш ҷамъбаст намудааст. Дар ин қатор «Дар бораи синонимияи синтаксисӣ» [1975], «О синонимике некоторых инфинитивных оборотов в произведениях С. Айни» [1979], «О критерии определения синонимических единиц синтаксиса» [1983], «Муродифоти синтаксисӣ ва ҳусни баён» [1986], «Омӯзиши муродифоти синтаксисӣ дар забоншиносии форсу тоҷик» [1988], «Доир ба синонимияи ҷумлаҳои сода / муродифоти қолибҳои кушода ва баста» [1988], «Исследование синтаксической синонимии в таджикском языке» [1990], «Хусусиятҳои услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ» [1992], «Масъалаҳои баҳсноки наҳви забони тоҷикӣ» [2005], «Наҳви забони тоҷикӣ» [2010], «Синтаксическая синонимия в современном таджикском литературном языке (синонимия субстантивных словосочетаний и простых предложений)» [2012]-ро номбар кардан мумкин аст. Бунёди назарии ин қисмати корро осори илмии мазкур ташкил медиҳад.

Муродифоти наҳвӣ яке аз ҷанбаҳои асосӣ ва муҳим дар ифодаи мазмуни ҷумла ва ибораҳо мебошад. Маҳз гуногунии воҳидҳои наҳвӣ ва муносибатҳои семантикӣ ва грамматикӣ миёни онҳо боиси ба ду гурӯҳ ҷудо шудани муродифоти наҳвӣ мегардад. Онро ба муродифоти ҳамсоҳа ва гуногунсоҳа ҷудо карда, муродифоти ҳамсоҳаро ба муродифоти ҳамзина ва гуногунзина тақсимбандӣ кардан мувофиқи мағлаб мебошад [41, с. 11].

Муродифоти ҳамзина ҳаммаъноии ибораҳои номӣ феълӣ, қолибҳои муқоисашаванда ва наҳҳои ҷумлаҳои содаро фаро мегирад. Дар заминаи умумияти маъно, наҳҳои гуногуни сохтории ҷумлаҳои сода ва имконоти ба ҷойи ҳамдигар истифода шудани онҳо дар ҷумлаҳои муқаррарии яктаркиба ва дутаркиба маъноӣ предикативии аломат, субъект ва объект ба вуҷуд меояд. Умумияти маъноӣ онҳо имкон медиҳад, ки ин воҳидҳои наҳвӣ муродиф ҳисобида шаванд.

Баррасии масъалаи муродифот дар сатҳи наҳв имконият фароҳам меоварад, ки дар бобати системаи наҳви забони тоҷикӣ тасаввуроти дақиқ пайдо намоем, зеро ин як навъи муносибати системавист, ки дар ҳама фаслҳои ин қисмати забон мушоҳида мешавад.

Истифодаи қолибҳои мухталифи ибораҳо ва ҷумлаҳои ҳаммаъно (ибораҳои номиву феълӣ, ҷумлаҳои содаву мураккаб) имкон медиҳад, ки системаи грамматикӣ забони тоҷикӣ амиқ омӯхта шавад, боигарии грамматикӣ он дуруст ва бамавқеъ истифода гардад, аз такрори бемавриди сухан худдорӣ карда, нутқ нисбатан муассир ва пуробуранг баён карда шавад.

Чи тавре ки дар боби гузашта қайд гардид, доир ба муродифоти наҳвӣ дар забоншиносии тоҷик таълифоти профессор Б. Камолиддинов сарчашмаи муътамади маълумот ва таҳқиқоти нисбатан навтарин ба шумор меравад. Дар баррасии муродифоти ибораҳо дар боби аввал мо ба таълифоти забоншинос такая карда будем. Дар мавриди муродифоти ҷумлаҳои сода низ ба эшон пайравӣ хоҳем кард.

Б. Камолиддинов қайд мекунад, ки «... дар забони тоҷикӣ низ ду навъ ҳаммаъноии синтаксисӣ мушоҳида мешавад: 1) муродифоти қолибҳо дар системаи забон ва 2) муродифоти воҳидҳои конкретӣ синтаксисӣ дар нутқ. Бунёди ҳаммаъноии аввалро муносибати парадигматикӣ ва дуҷумро синтагматикӣ ташкил медиҳад. Байни онҳо алоқамандӣ вучуд дорад: муродифоти қолибҳо аз маҷмуи аломатҳои маъноию структурӣ воҳидҳои конкретӣ синтаксисӣ ба миён омада, дар навбати худ, ба василаи фароҳам овардани роҳҳои гуногуни ифода ба воҳидҳои синтаксисии нутқ таъсир мерасонад» [41, с. 11].

Дар идомаи нуктаи назари Б. Камолиддинов зикри суханони муҳаққиқи рус Е. В. Падучеваро дар мавриди муродифоти ҷумлаҳо ҷоиз медонем, ки чунин менигорад: «Муқаррар намудани дараҷаи ҳаммаъноии ҷумлаҳо аз он амалҳои махсуб меёбад, ки бо донишҷӯи забон – маҳорати ҷудо карда тавонистани ҷумлаҳои солим аз носолим робитаи қавӣ дорад» [75, с. 17].

Чи тавре ки маълум аст, тамоми зебоиву боигарии забон дар осори бадеӣ инъикос мегардад. Бинобар ин, таҳқиқи масъалаҳои мухталифи забони асарҳои бадеӣ имкон медиҳад, ки ташаққул ва таҳаввули системаи забон муайян карда шавад. Хусусан, агар асар бо забони ширину дилкаш, истифодаи воситаҳои муассири забон ва нутқ, аз ҷумла, категорияҳои грамматикӣ, хосса муродифот, ҳамчунин санъати сачъ таълиф шуда бошад. Шоҳасари халқии «Чор дарвеш» аз ҳамин гуна нодиракорихои насри суннатӣ ба ҳисоб меравад, ки аз имконоти воситаҳои тасвири бадеӣ ва воҳидҳои ҳаммаъноии забони тоҷикӣ бебаҳра намондааст.

Ҳангоми таҳқиқи муродифоти наҳвӣ муҳаққиқ Б. Камолитдинов дар асарҳояшон – «Муродифоти синтаксисӣ ва хусни баён» [41] ва «Синтаксическая синонимия в современном таджикском литературном языке (синонимия субстантивных словосочетаний и простых предложений)» [46] нуқтаи назари мутахассисонро дар бобати муродифоти грамматикӣ ва ҷумлаҳои сода баррасӣ намуда, чунин қолибҳои ҳаммаъноии ҷумлаҳои содаро дар забони тоҷикӣ ошкор намудаанд: муродифоти ҷумлаҳои содаи тасдиқӣ ва инкорӣ, муродифоти хелҳои коммуникативии ҷумлаҳои сода, муродифоти қолибҳои аслий ва ҳосила, муродифоти хелҳои ҷумлаи сода аз ҷиҳати сохтори наҳвӣ воҳидҳои предикативӣ: муродифоти ҷумлаҳои содаи дутаркиба бо яктаркиба, муродифоти ҷумлаҳои содаи яктаркиба, муродифоти ҷумлаҳои содаи чидааъзо, муродифоти ҷумлаҳои содаи яктаркибаи муайяншаҳси масдарӣ, муродифоти ҷумлаҳои содаи яктаркибаи бешаҳс, муродифоти ҷумлаҳои содаи яктаркибаи умумишаҳс [41, с. 11-115].

Дар чараёни гирдоварии маводи шоҳасари «Чор дарвеш» дар миёни ҷумлаҳои содаи мухталиф қолибҳои дучор омаданд, ки бо ҳам муносибати ҳаммаъноӣ зоҳир мекунанд.

3.1. Муродифоти хелҳои коммуникативии ҷумлаҳои сода

Ҷумла воҳиди иртиботии наҳв ва воситаи асосии ифодаи фикр мебошад. Тавассути он шаҳс ҳама гуна фикру ақида, хоҳишу орзу, эҳсосоти худро баён

мекунад, нуқтаи назари мусохибашро мефаҳмад, чизҳои номаълумро аз ҳамсӯхбаташ доништа мегирад. Ё ин ки ҳамсӯхбаташро ба иҷрои амале водор мекунад. Вобаста ба оҳанг ва мақсади гуфтор ҷумлаҳои содаро ба ҳикоягӣ, саволӣ, амрӣ ва хитобӣ ҷудо мекунанд, ки ҳар кадом роҳу воситаҳои грамматикӣ ифода доранд. Ғайр аз оҳанг воситаҳои грамматикӣ мавҷуданд, ки дар ташаккули ин навъи ҷумлаҳо хизмат мекунанд. Як қисми ин ҷумлаҳо, хосатан, ҷумлаҳои содаи саволию хитобии риторикӣ ва ҷумлаҳои ҳикоягӣ имкони ифодаи як маъноро доранд, яъне миёни худ муносибатҳои ҳаммаъноӣ зоҳир мекунанд.

3.1.1. Муродифоти ҷумлаҳои содаи тасдиқӣ ва инкорӣ

Забоншинос М. Норматов дар «Забони адабии муосири тоҷик» (Синтаксис) менависанд: «Ҷумла ифодакунандаи фикр аст. Одатан фикр тасдиқ ва ё инкор мешавад. Тасдиқу инкор яке аз хусусиятҳои ҷумла аст. Мафҳуми тасдиқу инкор асосан бо хабар ифода мегардад. Ба забон бештар мафҳуми тасдиқ хос аст. Он бо ёрии тамоми шаклҳои феъл ва инчунин ҳиссаҳои номии нутқу феълҳои ёридиханда ифода меёбад. Азбаски тасдиқи яке инкори дигарест, нишон додани воситаҳои аломатҳои тасдиқу инкор кифоя аст, ки ҳар ду маънӣ ошкор гардад» [74, с. 134].

Дар воқеъ, дар забони тоҷикӣ роҳу ифодаҳои тасдиқи амал гуногун аст. Ин, аз як тараф, бо шаклу воситаҳои грамматикӣ алоқаманд бошад, аз ҷониби дигар, бо маънаҳои ҳаммаъноӣ иртибот дорад. Бояд қайд кард, ки дар шоҳасари «Чор дарвеш» маъноӣ тасдиқ бо роҳу воситаҳои гуногун ифода ёфтааст. Як роҳи ифодаи он бо ёрии ҳиссаҳои саволию *оё* мебошад. Ин ҳиссаҳо нисбатан камистеъмом буда, хосси забони адабии китобист. Он асосан саволи шубҳаомезро ифода мекунад. Муҳаққиқ Б. Камолиддинов аз нигоҳи тобиши маъно ва аломатҳои услубӣ чандон фарқ накардани ин ҳиссаҳо аз ҳиссаҳои *магар* қайд карда, қаммаҳсул будани онро дар ҷумлаҳои риторикӣ тасдиқӣ таъкид намудаанд. Ҳиссаҳои *оё* «...тобиши маъноӣ боварӣ ва эътиқодро қувват медиҳад, тасдиқи фикр қатъӣ мегардад»

[41, с. 29]. Аммо дар «Чор дарвеш» ин вожа дар аввали чумлаҳои саволии асли бештар мушоҳида мешавад ва, ба назари мо, як василаи қувватдиҳандаи пурсиш аст, ки хоси адабиёти классикист ва айни замон чунин тарзи саволгузорӣ истифода намешавад. Шояд сабаб дар он бошад, ки бидуни ин ҳиссаҷа ҳам мақсадро пурсидан мумкин аст:

Оё боиси ғамат чист? [с. 12]; ... оё аз қучо ва чаро ин заҳмат ва ранҷ ба ӯ расида [с. 20]; Оё кадом золим ин зулм бар ту раво дида...? [с. 49]; ин зулм ба ту аз қучо расид? [с. 20]

Ҷонишини манфии **ҳеч**, ки маънои умумии инкорӣ дорад, дар мисолҳои зерин бо ҳиссаҷаи саволии **оё** ҳаммаъно шудааст:

– *Ҳеч медонӣ, ки либоси тайёр ва муносиби мо дар қучост? [с. 26]; – Фалонӣ, ҳеч медонӣ, ки риндони қоидадон нони мардон дар шиками мард қарз медонанд [с. 31]; Ҳеч донистӣ, ки дар бораи ту чиҳо гуфтам? [с. 71]*

Чунин тарзи истифодаи ҷонишини **ҳеч** дар назми муосир низ аҳёнан воমেҳӯрад:

Ҳеч донӣ ту, ки уқоб чӣ сон

Меҳрубонӣ кунад ба фарзандон (М.Турсунзода).

Таъвири чумлаҳои 1, 2-юм чунин сурат мегирад:

1) – *Ҳеч медонӣ, ки либоси тайёр ва муносиби мо дар қучост? // Оё медонӣ, ...;*

2) – *Фалонӣ, ҳеч медонӣ, ки риндони қоидадон нони мардон дар шиками мард қарз медонанд // – Фалонӣ, оё медонӣ // магар намедонӣ, ки риндони донандаи қоида нони мардонро дар шиками мард қарз медонанд // қарз мешуморанд // меҳисобанд.*

Мазмуни чумлаи сеюмро дар қолибҳои зерин баён кардан имконпазир аст: *Донистӣ / Фаҳмидӣ, ки дар бораат чиҳо гуфтам? / Дар бораат чиҳо гуфтаниро донистӣ? // Оё донистӣ, ки дар бораи ту чиҳо гуфтам?*

Агар ба ҷойи ҷонишини ҳиссаҷа гузошта шавад ҳам, маъно тағйир намеёбад. Дар мисоли зерин бо ёрии ҷонишини мазкур ва шаклҳои инкории

феъл маънои тасдиқи амал ифода гардидааст, яъне инкори инкор ба маънои тасдиқ далолат кардааст:

Ҳеч моҳе набуд, ки ризқи ман намерасид [с. 135].

Қолиби ҷумлаи мазкур дар забони тоҷикӣ маъмул буда, мазмуни онро дар қолибҳои дигар чунин баён кардан мумкин аст: *Ҳар моҳ ризқи ман мерасид // Ягон моҳ набуд, ки бе ризқ монда бошам // Моҳе набуд, ки ризқам нарасад.*

Ҳосилаи аввал дар қолиби ҷумлаи содаи дутаркибаи тафсилӣ шакл гирифта, истифодаи он қулай аст, зеро мазмунро мушаххас ифода кардааст. Ду ҳосилаи дигар дар қолиби ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда шакл гирифтаанд. Ин қолибҳо низ дар забони тоҷикӣ маъмуланд.

1. *Дастам бурида бод, агар ҷуз хори раҳат начинам [с. 20] // ... танҳо хори раҳат мечинам;*

2. *Ва ғумон накун, ки соҳиби ин ҳама ғулом ва хизматгор нестӣ [с. 33] // Ту соҳиби ин ҳама ғулом ва хизматгор ҳастӣ // Ту соҳиби ... хизматгорӣ // Ту соҳиби ... хизматгор мебошӣ;*

3. – *Ин ба шумо барин шоҳзодадухтар магар нанг нест, ки мардум гӯянд: «Духтари подшоҳ ошиқи ҷавоне шудааст» [с. 62] // Ин ба шумо барин шоҳзодадухтар нанг аст, ки мардум гӯянд: «Духтари подшоҳ ба ҷавоне ошиқ шудааст»;*

4. *То ком нагирам, ором нагирам [с. 65] // Ком гирифта ором мегирам;*

5. *Ҳаргиз касеро надидаам, ки аз ман нагурехта бошад [с. 68] // Ҳаргиз касеро, ки аз ман нагурехта бошад, надидаам // Ҳаргиз каси аз ман нагурехтаро надидаам.*

«Дар қолибҳои муродиф ифода намудани айни як мазмун дар сурате воқеъ мегардад, ки предикат ҳолату вазъияти субъектро фаҳмонад. Дар вазифаи хабар асосан исмҳои ҳолату вазъият, аломат ва амал кор фармуда мешаванд» [41, с. 14]. Дар мисоли аввал феъл дар шакли инкорӣ маънои

тасдиқро ифода кардааст. Ба ин пешоянди номии **чуз** мусоидат кардааст. Бидуни он маънои тасдиқ норавшан мемонад.

Дар мисолҳои 2-юму 3-юм **чуз**и номии хабари таркибӣ бо исмиҳои шахс (соҳиб) ва абстракт (нанг) ифода гардидааст. Дар **чумла**и дуҷум ва панҷум муносибати соҳибият мушоҳида мешавад. **Чумла**ҳои 4, 5 мураккаби тобеъ бо пайрави мақсад (4) ва пайрави пуркунанда буда, бо **чумла**ҳои содаи яктаркибаи муайяншахс муродиф шудаанд.

«Дар забони тоҷикӣ **чумла**ҳои содае низ ҳастанд, ки хабарашон дар шакли инкор омада бошад ҳам, маънои инкор надоранд. Дар таркиби ин гуна **чумла**ҳо **чонишини саволии чӣ?** ояд ҳам, вай ба савол ҷалобат накарда вазифаи муайянкунандаи исмиро адо мекунад» [74, с. 136]:

– *Аз паси ин гесубурида **чӣ** фитнаҳо ки бар сари мардум наёмада!* [с. 69]
 //– *Аз паси ин гесубурида бар сари мардум фитнаҳое ки наомад* // – *Аз паси ин гесубурида фитнаҳои бисёре бар сари мардум омад.*

Чумлаи риторикӣ тасдиқии мазкур дар қолиби «пурсишҷонишини **чӣ** – исми маънии чамъ – шакли инкорӣ феъл» воқеъ гардидааст. Мундариҷаи ин **чумла** ба тасдиқи фикр ҷалобат мекунад. Ғайр аз ин «ғояти амалу ҳолат ва аломату хусусиятро мефаҳмонанд. Ин ҷиҳат дар дигар **чумла**ҳои саволии риторикӣ мушоҳида намешавад» [41, с. 31]. Муносибати мазкур тавассути интонатсия, пурсишҷонишинҳо, шакли инкорӣ феъл, калимаи **ки** ифода мегардад. Дар ин ҷо **ки** на ба вазифаи асосии худ – пайвандаки тобеъкунанда, балки **чуз**и қувватдиҳандаи (ба мисли ҳиссаҷа) маънои фузунӣ амали номатлуб хизмат кардааст. Дар ҳосилаи аввал низ ин тобиши маъно мушоҳида мешавад. Хилофи қолиби аслии ин маъноро тавассути артикли **-е** ифода кардааст. Шакли **чумла** риторикист. Агар артикл ва калимаи **ки** партофта шавад, **чумла**и саволии аслии ҳосил мешавад: *Аз паси ин гесубурида чӣ фитнаҳо бар сари мардум омад?*

Маводи амалии забон нишон медиҳад, ки ба соҳиби амал ду тарз ишора кардан мумкин: а) бо **чонишинҳо**; б) бо **бандакҷонишинҳо**. Ҷунончи, дар матни зерин:

– *Илоҳӣ, бо ҷавонӣ ва комронӣ ба якдигар арзонӣ бошед. Илоҳӣ, бадӣ ба пешатон наояд ва душманонатон фано шаванд, бадхоҳонатон гирифтори бало шаванд [с. 74] // – Илоҳӣ, бо ҷавонӣ ва комронӣ шумо ба якдигар арзонӣ бошед. Илоҳӣ, бадӣ ба пеши шумоён наояд ва душманони шумо фано шаванд, бадхоҳони шумо гирифтори бало шаванд // ба бало гирифтор шаванд.*

Агар қолиби аслиро бо намунаи дуҷум қиёс намоем, он тибқи талаботи ҳусни баён таҳия шуда, дар қолиби таъвизшуда ҷонишини **шумо** такрор шудааст. Бинобар ин, ишораи соҳиби амал ба воситаи бандакҷонишинҳои шахсӣ-соҳибӣ матлабро раван ва суфта ифода кардааст. Дар ин матн маънои ибораи изофии *гирифтори бало шуданро* дар қолиби ибораи вобастагии пешояндӣ баён кардан мумкин аст: *ба (дар) бало гирифтор шудан*. Аммо дар ҳусни баён паҳлуи ҳам овардани калимаҳои бо ҳамсадои якхела шурӯъшаванда ҷоиз намебошад. Шояд аз ҳамин сабаб дар байни мардум қолиби *дар бало гирифтор шудан* маъмул аст. Маълум мешавад, ки дар гузашта ҳам ба талаботи ҳусни баён таваҷҷуҳи ҷиддӣ зоҳир мекардаанд, ки тасдиқи онро дар «Чор дарвеш» мушоҳида намудем. Бар хилофи матни боло дар порчаи зерин ҷонишини **шумо** бо мақсади таъкид кор фармуда шудааст:

– *Э маликаи ҷаҳон! Гуноҳи банда беш аз он аст, ки шумо мегӯед. Аммо аз марҳамати шумо умеди авф ҳаст. Дар вақте ки қиблагоҳиям ба хизмати шумо рафтанд, ба хотирам расид ... [с. 79].*

Дар ин порча ҷонишини **шумо** дар ифодаи шахси дуҷуми танҳо, дар мақоми эҳтиром кор фармуда шудааст.

Мазмуни баъзе ҷумлаҳои, ки хабаршон дар шакли тасдиқӣ қарор доранд, дар қолиби инкор, аммо ба маънои тасдиқ ифода кардан имконпазир аст:

... *бедор ва аз меҳмон хабардор бошед! [с. 145] // бедор бошед ва аз меҳмон беҳабар намонед.*

Дар ҷумлаи мазкур ва ҳосилаи он феълҳои таркибӣ ба воситаи пешванду пасвандҳо шакл гирифта, айнаи як маъноро ифода кардаанд: *хабардор бошед – беҳабар намонед.*

3.1.2. Ифодаи маънои инкор дар «Чор дарвеш»

Мафҳуми тасдиқу инкор бо ҳам алоқаи зич дошта, яке акси дигаре аст, зеро инкори мавҷудияти ашё тасдиқи набудани он аст. Муҳаққиқ М. Норматов дар «Забони адабии муосири тоҷик /Синтаксис/» инкорро ба умумӣ ва ҷузъӣ, хосса ва ғайрихосса чудо кардааст. «Инкори умумӣ ба тамоми ҷумла дахл дорад, аз ин рӯ хабар дар шакли инкор меояд» [74, с. 136]:

– *Бародар! Мардон ҳамеша дар хона нишаста наметавонанд [с. 17]; Фалонӣ, аз бепули ҳеҷ фикре нақун [с. 24]; Ин ҳам мумкин нест [с. 37].*

Инкори ҷузъӣ ба яке аз аъзоҳо тааллуқ дорад: – Марҳамат, як пиёла не, як коса об нӯшед (Ю. Ақобиров).

Ҷумлаҳои инкорӣ хосса ва ғайрихосса мешаванд. Ба ҷумлаи инкорӣ хосса ҷумлаҳои дохил мешаванд, ки табиатан маънои инкор доранд [74, с. 137]: – *Э ҷоҳил! Ҷойи истодан ва маҳалли сухан кардан нест [с. 73]; ... дар ин кӯча ба ғайр аз хонаи ман хонаи дигар нест [с. 78]; ... падари пирамро аз аҳволи ман хабаре нест [с. 79] // Падар аз аҳволи ман хабар надорад (ҷумлаи содаи дугаркиба).*

Ба гурӯҳи ҷумлаҳои инкорӣ ғайрихосса ҷумлаҳои дохил мешаванд, ки аз ҷумлаҳои тасдиқӣ бо ёрии воситаҳои гуногуни грамматикӣ сохта шудаанд [74, 2011, 137]: *...Ба харидани қабоб дастӣ расо надоштам [с. 75]; Қасе ҳамчунин кори бузургеро пеш гирад ва боз чунин бепарво нишинад, лоақал дарро ҳам набандад? [с. 76]; ...подшоҳ ва сипоҳ бар ман тоб наоварданд [с. 78].*

Сифат ва ё сифати феълии пешванди инкоридошта ба вазифаи хабар ояд, он гоҳ ҷумлаи инкорӣ пайдо мешавад: *Мо аз ин воқеаҳо беҳабар...; Шумо чӣ қасонед, ки аз ҳукми подшоҳ беҳабаред? [с. 80]*

Забоншинос А. К. Арендс дар «Наҳви мухтасари забони адабии форс» қайд мекунад, ки дар ҷумлаҳои забони форсӣ маънои инкор ғайр аз шакли манфии феъл ҳамчунин тавассути ҳиссаҳои инкорӣ низ ифода мегардад. Ҳиссаҳо дар ин маврид пеш аз мубтадо, пурқунанда ва ҳол меояд. Ҳамчунин, муҳаққиқ меафзояд, ки баъзан воситаҳои ифодакунандаи инкор на ба маънои

аслии худ, балки ба фаровонии объекти амал далолат мекунад (Дар ин замина чӣ чизҳое ки ҳикоят накард) [6, с. 36-43].

Дар «Чор дарвеш» ҷумлаҳое вомехӯранд, ки дар онҳо гӯянда ба худ ҳамчун ба шахси дуюми танҳо мурочиат менамояд. Хабарии ин гуна ҷумлаҳо сода ва таркибии номӣ буда, тасдиқ ва инкори иҷроӣ амалро ифода мекунанд:

... ба хотир гузаронид, ки «дарез ва афсӯс, ки муддате умри худро табоҳ кардӣ ва хизона сарф намудӣ ва лашкар ба куштан додӣ ва то ҳол даме наосудӣ ва дами обе ба фароғат наошомидӣ!» [с. 11] // ... рӯйи осудагиро надидӣ // осуда набудӣ // осудагӣ насибат нашуд ва дами обе ба фароғат наошомидӣ.

– Маро бубахи, ки барои ман озори бисёре кашидӣ ва аз даме, ки маро дидӣ, ба фароғат соате нагузаронидӣ, моли тиҷоратии худро дар роҳи ман сарф кардӣ [с. 35].

1. Бо пурсишҷонишинҳо (зарфҷонишинҳо) ифода гардидани маъноии инкор

Муҳаққиқ Б. Камолиддинов бо пурсишҷонишинҳои (зарфҷонишинҳои) **кӣ, чӣ, кучо, дар кучо, аз кучо, ба кучо, кай, кадом, чаро, барои чӣ, чӣ тавр, чӣ гуна, чӣ хел** ифода гардидани пурсишро дар ҷумлаҳои риторикӣ инкорӣ дар забони тоҷикӣ қайд кардаанд [41, с. 42-59]. Дар «Чор дарвеш» мо танҳо бо ҷонишинҳои саволии **чӣ, чаро, кучо, кай, чӣ тавр** ифода ёфтани ин муносибатро мушоҳида намудем.

Пурсишҷонишини **чӣ**. Тавассути ин ҷонишин тамоми предметҳои ғайришахс, аломати предмет ифода гардида, дар ҷумла ба аломати номуайянии предмет, дараҷаи он ва дар ҷумлаҳои хитобӣ ба ҳиссиёт далолат мекунад. Дар таркиби ҷумлаҳои саволии риторикӣ ин ҷонишин хеле зиёд кор фармуда мешавад. Он метавонад, мустақил ва ё бо эзоҳдиҳанда ояд. Дар мисолҳои аз «Чор дарвеш» гирдовардамон ҳар ду ҳолат мушоҳида гардид.

Чунончи, дар чумлаи зерин мустакилона омада, маънои инкори амалро ифода кардааст:

– *Бо ин хурдсолӣ ӯ масхарабозиро **чӣ** медонад? [с. 40] // – Бо ин хурдсолӣ ӯ масхарабозиро намедонад; Аз ин зӯртар **чӣ** гам шуда метавонад [с. 87] // Аз ин зӯртар гам шуда наметавонад // ... гам нест // вучуд надорад.*

Қолибҳои асли маънои инкорро ба воситаи ҷонишини *чӣ* ва шакли тасдиқии феъл ифода кардаанд. Дар ин тарз баёни матлаб эътирозомез (1) ва ғамангез (2) буда, аз оҳанги сухан пай бурдан мумкин аст, ки гӯянда изҳори норизоӣ ва таассуф мекунад. Дар қолибҳои ҳосила ин тобиш вучуд надорад. Оҳанги чумлаҳои ҳикоягӣ муътадил аст. Гӯянда дар ҳар ду чумла ҳолисона амалро инкор мекунад. Чунин ҳолат дар чумлаи зерин низ мушоҳида мегардад:

– *Эй меҳрубон, хиҷолати ман кифоят аст, **чӣ** эҳтиёҷ ба киноят аст? [с. 31] // – Эй меҳрубон, хиҷолати ман кифоят аст, эҳтиёҷ ба киноят нест // ... киноя лозим нест.*

Дар чумлаи асли нигоранда аз санъати мусаччаъ истифода карда, матлабро муассир ифода намудааст. Маънои инкор тавассути ҷонишин ва феъли таркибии номии *эҳтиёҷ аст* баён гардида, аз оҳанги сухани гӯянда тобиши хиҷолат ва андаке норозигӣ эҳсос мешавад. Ин муносибат дар ҳосилаи аввал дар қолиби чумлаи содаи ҳикоягӣ тавассути шакли инкории феъли *эҳтиёҷ нест* ва дар ҳосилаи дувум бо ёрии калимаи модалии *лозим* ва феъли инкории *нест* ифода шудааст. Аз ин тарзи ифода тобиши зарур набудани амале меояд.

Дар мисоли зерин низ воситаи ифодаи маънои инкор пурсишҷонишини *чӣ* ва феъли таркибии номии *гуноҳ ҳаст* мебошад:

– *Аз дурӯғи бефурӯғ бадтар **чӣ** гуноҳ ҳаст? [с. 86] // Аз дурӯғи бефурӯғ бадтар гуноҳе ҳаст магар? // Оё аз дурӯғи бефурӯғ бадтар гуноҳе ҳаст? // Аз дурӯғи бефурӯғ бадтар гуноҳе нест.*

Дар мисоли асли маънои инкор бо ҷонишини *чӣ*, дар ҳосилаҳои якуму дуюм бо ҳиссачаҳои *магар* ва *оё* ифода ёфта, ин калимаҳо бо ҳамдигар

хамвазифа шудаанд. Тафовут ин чост, ки ба чузъи номии феъл артикли **-е** ҳамроҳ шавад, ҳамон мазмуни матни аслиро бо андаке таъкид ифода мекунад. Дар ҳосилаи сеюм, ки дар қолиби ҷумлаи ҳикоягӣ шакл гирифтааст, матлаб бидуни ягон обуранг баён ёфтааст. Ин ҳолатро дар мисоли зерин низ мушоҳида кардан мумкин аст:

– **Чӣ** тамошо аз ин аҷибтар аст, ки ошиқ маъшукро хоҳад кушт [с. 60]

// *Тамашое аз ин аҷибтар нест....*

Ҷонишини **чӣ** дар робита бо феъли ёвари *шудан* ба маънои инкор далолат кардааст, аммо чандон равшан нест, зеро оҳанги гуфтор нарм буда, хоҳишу илтимос ва имконпазириро ифода кардааст:

Чӣ шавад, ки ман ҳам ба суҳбати шумо ҳамроҳ гардам [с. 43] //

Намешавад, ки ман ҳам ба суҳбати шумо ҳамроҳ гардам. Ва **чӣ шавад**, ки маро ҳам ҳамроҳи худ баред? [с. 59] // *Намешавад*, ки маро ҳам ҳамроҳи худ баред? // *Намешавад*, ки ман ҳам бо шумоён равам?; – Эй ҷону ҷаҳон! **Чӣ шавад**, ки барои хотири бародарам як чанг навозӣ [с. 29].

Дар ташаккули муродифот ва вариантнокӣ нақши унсурҳои луғавию грамматикӣ назаррас аст. Ҷунончи, дар мисолҳои зерин пешоянди аслии *бо* ва пешоянди номии *ҳамроҳи* маънои ҳамроҳиро ифода карда вариантҳои як қолибро ба вуҷуд овардаанд:

Ва **чӣ шавад**, ки маро ҳам ҳамроҳи худ баред? [с. 59] – *Маро ҳам бо худ баред, ки ба сабаби шумо ин тамошоро бинам* [с. 60].

Ҷонишини **куҷо**. Ин ҷонишин амалу аломатеро, ки ба амалу ҳолат алоқамандӣ дорад, ифода мекунад:

Куҷо ақл бовар мекунад, ки касе бо ин захм ҷонбар шавад [с. 112] // *Аз куҷо* бовар мекунад, ки ... (вариант) // *Ақл бовар намекунад, ки ...* // *Кас бовар намекунад, ки ...* // *Бовари кас намеояд, ки ...* // *Ақли кас намегирад, ки ...*

Ба маънои инкор далолат кардани ҷонишини саволии **куҷо** аз он шаҳодат медиҳад, ки он ба чуз маънои аслии худ дар матн ба маънои инкор далолат мекунад, яъне вазифаи дигаре ба он зам мешавад. Аз қолибҳои бо роҳи

таъвиз ҳосилшуда ҳосилаҳои «Кас бовар намекунад, ки ... // Боварии кас намеояд, ки ... // Бовар кардан мумкин нест, ки... // Ақли кас намегирад, ки ...» нисбатан серистеъмоланд. Одатан, «дар ҷумлаҳои риторикӣ инкори амалу ҳолат бидуни нисбат додани аломат ба соҳиби вай рӯй медиҳад. Субъекти аслии гоҳе ба сифати объекти бавосита падида гардад ҳам, ифодаи соҳиби амал дар чунин қолибҳо характернок нест. Онро баъзан аз муносибати маъноии аъзоҳои ҷудогонаи ҷумла пай бурдан мумкин аст» [41, с. 51-52]. Дар мисоли боло мубтадо исми маънии *ақл* аст, аммо, ба назари мо, ин ҷо калимаи *кас* (одам, инсон) фуруғгузор шудааст: ақли кас. Баръакс, ҳангоми таъвиз он ба таври табиӣ барқарор шуд (ба истиснои ҳосилаи «Бовар кардан мумкин нест, ки...»). Маълум мегардад, ки қолиби «Бовар кардан мумкин нест...» яке аз омилҳои бе мубтадо ифода кардани матлаб мебошад. Мазмуни ҷумлаи болоро дар қолиби ҷумлаи содаи дутаркибаи тафсилӣ ифода кардан имконпазир аст, аммо таъсирбахши ва таъкиди маъно дар он аз байн меравад: Бо ин захм ҷонбар шуданро ақли кас бовар намекунад.

Ҷумлаҳои саволии риторикӣ бо ҷонишини саволии *кучо* (аз *кучо*) шаклгирифта ба инкори амалу ҳолат далолат мекунанд:

– *Ҳоло мегӯӣ, аммо кучо ба шарт вафо хоҳӣ кард? // ... ба шарт вафо нахоҳӣ кард // ... вафо намекунӣ.*

Дар ин мисол ҷонишини *кучо* маънои аслии худро нигоҳ надоштааст. Бинобар ин, шакли хабари ҷумларо тағйир дода (нахоҳӣ кард) асли мақсадро дар қолиби ҷумлаи ҳикоягӣ баён кардан имконпазир гардид. Аз мазмуни ҷумла маънои ихтилоф ва ноумедӣ бармеояд, аз ин рӯ, онро дар қолиби зерин низ таъвиз кардан мумкин аст: *Бо вучуди гуфтан вафо нахоҳӣ кард // намекунӣ.*

Дар мисоли зерин ҷонишини *кучо* як андоза маънои аслиашро ҳифз кардааст:

Ошиқ, кучо насиҳати мардум шундааст! [с. 169] // Ошиқ дар кучо насиҳати мардум шундааст! // Ошиқ дар ҳеҷ ҷо насиҳати мардум нашундааст!

Ҳосилаи аввал вариант ва ҳосилаи дуюм муродифи қолиби асли мебошад. Дар ҳосилаи дувум ҷойи ҷонишинро таркиби зарфии «дар ҳеч ҷо» иваз намудааст. Оҳанги ҷумлаи асли нармтар, аммо ҳосила қатъитар садо медиҳад.

Дар мисоли дигар пурсишҷонишини *куҷо* бо ҳиссаҷаҳои *ҳаргиз*, *ҳеч гоҳ* ҳаммаъно гардидааст: – *Э золим, ӯ куҷо даст аз ҷунин маъшуқа бозмедорад?* [с. 191]

Ҷонишини **кай**. Ин ҷонишини саволии ҳамнисбати зарф буда, алоҳида ва ё бо пешоянд омада, саволи риторикиро ифода мекунад ва имкони чанд тариқа баён кардани матлабро ба вуҷуд меоварад.

Ҷонишини *кай* маъноӣ ибтидоӣ замониашро як андоза ниғаҳ дошта, инкорро бо тобиши норизой ва эътироз мефаҳмонад. Дар ҷумлаи зерин он маънояшро пурра ҳифз кардааст:

– *То кай дар ин зиндон менишинем?* [с. 136] // *Мо дар ин зиндон намешинем.*

Ба қавли Б. Камолиддинов, «... дар ҷумлаҳои саволи ҷунин тобишҳои маъноӣ, муносибатҳои субъективона ва хусусиятҳои эмотсионали ҷи андоза равшан падида оянд, мавқеи саволи асли ба ҳамон андоза суст шуда, ҷиҳати риторикӣ пурсиш қувват мегирад. Эҳтиёҷи ҷавоб ҳам ба ҳамин дараҷаи зухуроти саволи асли вобаста аст» [41, с. 53]. Бинобар ин, ба саволи аввал шояд мусоҳиб ҷунин ҷавоб гӯяд: *Ту дар ин зиндон то охири умр намешинӣ.* Ба назари мо, ба ин пурсиш, ки оҳанги эътироз ва норизой дорад, ҷавоб гуфтан ҷоиз нест.

Пурсишҷонишини *кай* қисман ва ё пурра маъноӣ аслии худро аз даст медиҳад ва ба инкори амалу ҳолати хабар далолат мекунад. Тира шудани маъноӣ аслии ин ҷонишинро аз муносибати он бо феъл ва ҳамвазифа шуданаш бо ҷонишинҳои дигар мушоҳида кардан мумкин аст. Дар мавриди таъвиз шудан оҳанги инкор қатъитар садо медиҳад:

– *Вазири аъзам ба монанди ман як касе кай духтар диҳад?* [с. 132] // ... *аз куҷо духтар медиҳад* // ... *ҳеч гоҳ духтар намедиҳад; Ман кай розиам, ки*

касе бо ман шарик бошад [с. 52] // Ман ҳеҷ гоҳ розӣ нестам... // ҳаргиз розӣ нестам... // намешавам.

Забоншинос М. Норматов дар хусуси ин гуна ҷумлаҳо навиштааст: «Ин гуна ҷумлаҳои саволий маънии инкорро ҳам ифода мекунад, вале ба таври рамзу киноя: Ту кай боз духтур шудӣ? Мо туро нағз медонем! (Р.Чалил). Дар ҳақиқат, чӣ лозим модагов? (Ф. Муҳаммадиев) [74, с. 22].

Пас ҷумлаҳои саволии риторикӣ ба ҷуз пурсиш маъноии инкорро бо оҳанги киноя ифода мекардаанд. Дар ҳолати таъвири онҳо ин тобиш аз байн меравад: Ту духтур нестӣ! Мо туро нағз медонем! Дар ҳақиқат, модагов лозим нест.

Ҷонишини **кадом**. Ин ҷонишин ба аломату хусусияти шахс, ки дар ҷумла ба вазифаи эзоҳдиҳандаи субъект ё объекти амалу ҳолат омадааст, ишора карда, содир нашудани амалро мефаҳмонад, ки бо субъект ва объект алоқамандӣ дорад [41, 1986, 54]:

– **Кадом** матлаб аз ин азимтар аст? [с. 168)

Дар ин ҷумла мақсад аз пурсиши «кадом матлаб» имконнопазир будан ё мушкил будани иҷрои он амал дар назар дошта шудааст. Мазмуни ин ҷумларо чунин ифода кардан мумкин аст: *Ҳеҷ матлаб аз ин азимтар нест // ...намебошад // буда наметавонад.*

Дар ин тарзҳои ифода як андоза тобиши нобоварӣ низ эҳсос мешавад.

Ҷонишини **чаро**. Ин ҷонишин бо мундариҷаи тамоми ҷумла алоқаманд шуда, сабаби воқеъ гардидани амалро ба тариқи пурсиш фаҳмонад ҳам, аз мазмуни ҷумла аён мегардад, ки мақсади чунин пурсиш таъкиди маъноии инкори амал мебошад. Дар «Чор дарвеш» ин ҷонишин ҳам ба маъноии тасдиқ ва ҳам ба маъноии инкор далолат мекунад. Чунончи:

– **Чаро** парешонхотир ва дилозурда набошам, ки муддати дароз умри азиз зоеъ ва хазинаҳо сарф ва лашкарҳо талаф кардам... [с. 12] // *Парешонхотир ва дилозурдаям, ки муддати дароз умри азиз зоеъ ва хазинаҳо сарф ва лашкарҳо талаф кардам.*

Дар ин ҷумла маънои тасдиқ тавассути ҷонишини саволии *ҷаро* ва шакли инкории феъл (набошам) ифода ёфтааст. Дар ҷумлаҳои саволии риторикӣ ин ҷонишин ва шакли тасдиқии феъл дар ифодаи маънои инкор хизмат мекунанд:

– **Ҷаро** беҳуда ҳам маро ва ҳам худро озор медиҳӣ? [с. 43] // Беҳуда ҳам маро ва ҳам худро озор мадеҳ // маёзор.

Хабари қолиби ҳосила дар шахси дуҷуми танҳои сиғаи хабарӣ, замони ҳозира-ояндаи давомдор шакл гирифта бошад, дар қолибҳои ҳосила ин маънӣ бо феъли сиғаи амрӣ ифода гардидааст ва як андоза характери водоркунӣ дорад. Ин гуна ҷумлаҳои риторикӣ маънои модалии зарурат ва имконпазириро дар бар мегиранд: *Набояд беҳуда ҳам маро ва ҳам худро озор диҳӣ // биёзорӣ.*

Ҷонишини **ҷӣ тавр**. Ин ҷонишин аз ҷонишини *ҷӣ* ва калимаи *тавр* сохта шуда, барои пурсидани аломати предмет, миқдори он ва аломати амал ба кор бурда мешаванд [31, с. 223]: – *Дар он нимрӯзи он қадар асбоб ва хизматгорро ҷӣ тавр пайдо кардӣ? [с. 44]. Дар «Чор дарвеш» ҳамчунин ҷонишинҳои ҷӣ гуна, ҷӣ сон дучор омаданд, ки бо вожаи ҷӣ тавр ҳаммаъноянд: – Ёро гирифта биёр! Бинам, ки ҷӣ гуна аст? [с. 40]; Ба кадом дудамон (хонадон) шикаст додай ва ин хурваширо ҷӣ сон ба даст овардай? [с. 51]*

Дар мисоли аввал ҷонишини *ҷӣ гуна* барои пурсиши амал, дар ҷумлаи дувум вожаи *ҷӣ сон* барои пурсиши аломати амал омадааст. Ин вазифаи аслии ҷонишинҳои мазкур мебошад. Аммо дар таркиби ҷумлаҳои саволии риторикӣ ин вазифаи онҳо тағйир меёбад. Онҳо зоҳиран барои пурсидани аломати ашё ё амал истифода шаванд ҳам, дар матн вазифаи дигарро адо мекунанд:

– *Дар хонаи мо, ки ба гайр аз чордевор ва сақфу дар чизи дигар нест, ман ҷӣ тавр меҳмон хабар кунам? [с. 31] // ... ман меҳмон хабар карда наметавонам.*

Мақсади гӯянда аз ин пурсиш норизоӣ ва эътироз баён кардан, маломат кардани ҳамсухбат аз надоштани шароити мусоид барои даъват кардани

меҳмон мебошад. Азбаски дар ин ҷумлаи саволии риторикӣ аломати амал пурсида мешавад, маънои аслии ҷонишин тиратар мегардад. Ҳамчунин, вазиёи иртиботии ҷумлаи саволӣ тағйир меёбад. Гӯянда тавассути пурсиш чизеро доништанӣ ё фаҳмиданӣ нест, балки инкори амал мебошад. Ҷумлаи мазкур ба имконнопазирӣ ва норавоии амал далолат мекунад.

2. Бо ҳиссачаҳо ифода ёфтани пурсиш дар ҷумлаҳои риторикӣ инкорӣ

Ҷумлаҳои саволии риторикӣ пурсишро ба тариқи рамз, пардапӯшона ифода мекунанд. Бинобар ин, ҷавоб талаб намекунанд. Дар ин гуна ҷумлаҳо тасдиқу инкори фикр ва ҳукм дар шакли савол ифода мешавад. Муҳаққиқ Б. Камолитдинов барҳақ қайд мекунанд, ки «забони адабии ҳозираи тоҷик дар ҷараёни инкишофи зиёда аз ҳазорсолааш тарзу воситаҳои зиёди ифодаи тасдиқу инкорро ба вучуд овардааст, то ки одамон ҳангоми мубодилаи афкор он маъноҳоро ба тамоми ҷилою тобишҳои аёну ноаёншон саҳеҳ, пурра ва барҷаста ифода карда тавонанд» [41, с. 25]. Дар мисоли зерин маънои инкор тавассути ҳиссачаи инкорӣ **на** ифода ёфтааст: *Тағофул агарчи расми гулруҳон аст, аммо **на** чандон ки аз ҳад бигзарад. Охир, **на** ҷавоби салом воҷиб аст? [с. 52] // Охир, ҷавоби салом воҷиб нест магар? Ба назари мо, ин ҳиссача бо ҳиссачаи саволии **магар** дар ҳамин матн ҳаммаъно шудааст. Дар матни асл маънои инкор бо ҳиссачаи инкорӣ, дар қолиби ҳосила бо ҳиссачаи саволӣ ифода ёфтааст. Ин ҷумлаи саволии риторикӣ буда, дар он хулосаи мантиқии гӯянда ифода гардидааст. Муҳокимаи ин пурсиш дар ҷумлаи қабл аз он баён ёфтааст.*

«Барои ифода намудани пурсиш ҳиссачаи **магар** низ кор фармуда мешавад. Вале вай аз ҷиҳати тобишҳои модалӣ доштани аз дигар ҳиссачаҳои саволӣ фарқ мекунад. Ин ҳиссача пурсишро ба таври тахминӣ эҳтимол ифода менамояд» [31, с. 428].

Бояд қайд намуд, ки имкони ифода намудани маъноҳои модалӣ дар ҷумлаҳои саволии риторикӣ зиёдтар аст. Чунончи:

1. **Магар** ин подоши меҳрубонӣ ва ҳаққи намак аст?! [с. 20] // Ин подоши меҳрубонӣ ва ҳаққи намак нест.

2. *Магар ту ба мо асп ва ё шутуре фурӯхтӣ? Ё маро харида гирифтӣ?*
[с. 43] // *Ту ба мо асп ва ё шутуре нафурӯхтай. Ё моро нахаридай.*

Дар чумлаҳои боло тафовут дар тарзи ифодаи инкор мушоҳида мешавад. Гӯянда то кадом дараҷа иҷрои амалро инкор мекунад. Тавассути чумлаҳои саволии риторикӣ пурсиш қатъитар, дар қолибҳои ҳосила муътадил ифода ёфтааст. «Табиист, ки дар қолибҳои муъҷаз бо ёрии интонатсия, сиғаҳои феъл, калимаҳои модалӣ ва ғайра тобишҳои нозуки маъно, муносибатҳои гӯянда, ҳиссу ҳаяҷони вай равшан ва барҷаста ифода мешавад» [41, с. 36].

Аз мисолҳои боло маълум мешавад, ки силсилаи муродифоти мазкур ҳаммаъноии чумлаҳои ҳикоягиро бо чумлаҳои риторикӣ инкорӣ ба миён овардааст. Чумлаҳои саволии риторикӣ мақсади гӯянда ё эҳсоси ўро барҷастатар баён кунанд, чунин хусусият дар муродифи онҳо – чумлаҳои ҳикоягӣ мавҷуд нест.

Ҳиссачаи *на*. «Ҳиссачаи- *на* одатан барои муқобили якдигар гузоштани аъзоҳои чидаи чумла кор фармуда мешавад» [31, с. 426]. Дар «Чор дарвеш» он ба маънои инкори амал истифода шудааст:

На аз дурии онҳо мушавваш ва на аз кирдори бади онҳо дар оташ бошам! [с. 126] // *Аз дурии онҳо мушавваш ва аз кирдори бади онҳо дар оташ набошам.*

Дар чумлаи аввал барои ифодаи маънои инкор ҳиссачаи *на* ва шакли аористи феъли *будан* кор фармуда шудааст. Дар қолиби ҳосила ин маъно бо шакли инкорӣ феъл ифода ёфтааст. Аз маводи гирдоварда маълум гардид, ки ҳар ду қолиб ба забони тоҷикӣ хос буда, ҳосилаи он низ дар асар дучор омад, аммо он чумлаи саволӣ набуда, хитобии риторикӣ, ки эҳсосоти гӯяндаро хеле муассир ифода кардааст:

Дарвешон! Аз ман қабехтаре бояд набошад [с. 17].

Тавассути ҳиссачаи инкорӣ *на* ифода кардани маънои инкор дар насри суннатӣ низ маъмул будааст:

Моро на қуввати гуфтан ва на касеро тоқати шунидани аҳволи пурмалоли мост [с. 84] // *Моро қуввати гуфтор ва касеро тоқати шунидани*

аҳволи пурмалоли мо нест // Дар мо қуввати гуфтор ва дигаронро тоқати шунидани аҳволи пурмалоли мо нест // намонд;

... мислаширо ман **на** дар хазинаи падар дида будам ва **на** аз касе шунида будам [с. 85] // мислаширо дар хазинаи падар надида ва аз касе нашунида будам // ... надидаам ва ... нашунидаам;

... **на** ман забони онҳоро мефаҳмидам, **на** онҳо забони маро [127-128] // ман забони онҳоро, онҳо забони маро намефаҳмиданд.

Тавассути ҳиссача ифода кардани маънои инкор матлабро як андоза пурқувват, бо шаклҳои феълӣ холисона ифода шудааст. Қолиби аслӣ ва ҳосила қолибҳои маъмули забони тоҷикӣ ба ҳисоб мераванд.

Дар баробари шаклҳои шахсии феъл шаклҳои тасрифнашавандаи он низ маънои инкорро ифода мекунанд. Сифати феълӣ ва масдар дар ин раванд фаъоланд. Онҳо тавассути пешванди инкории **на**- шакл гирифтаанд:

1. Эй ҷоҳил! Наёмӯхта ва нашинохта чӣ донӣ, ки инҳо киёнанд? [с. 14] // наомӯхта ва нашинохта кӣ будани онҳоро аз кучо медонӣ? // ... чӣ медонӣ.

2. Ин ҳикоят нагуфтани аст ва нашунидани [с. 52] // Ин ҳикоят гуфтани ва шунидани нест.

На танҳо пешванди **на**-, балки дигар пешванду пасвандҳо низ дар ифодаи инкор хизмат мекунанд:

1. Аммо навъе ҳаракат кунӣ, ки касе хабардор нашавад [с. 56] // **бо**хабар нашавад // хабар наёбад; 2. Гиряву нола **бе**фоида аст [с. 16] // **фо**ида надорад; 3. – Будани ин писар дар хонаи ҳавояш паст муносиб нест [с. 61] // ... **но**муносиб аст. Будани ту дар манзили ғарибон (мусофирон) муносиб нест [с. 89] // ...**но**муносиб аст. Барои дарвешон ин навъ фарш дархӯрд (муносиб) нест [с. 145].. **но**муносиб аст; 4. Ниҳоят онҳо аз ман ноумед шуда // **ум**едашонро канда, **бар**хоста рафтанд [с. 30].

Маводи амалии «Чор дарвеш» нишон дод, ки ҷумлаҳои хитобии риторикӣ, ки инкорро ифода мекунанд, матлабро бо эҳсоси мухталиф, аммо барҷаста ифода мекунанд. Санъати мусаччаъ ин қолибиятро меафзояд: – Илоҳӣ духтар аз модар назояд, агар зояд, напояд! [с. 86]

Умуман, дар асари мазкур имконоти нахвӣ дар чорчӯбаи меъёри забони адабӣ корбаст шудааст. Чунончи, имрӯзҳо дар забони барномаҳои радиову телевизион ва саҳифаҳои матбуот феъли *дидан кардан* ниҳоят фаровон истифода мешавад. Ин шакли солими феъли таркибӣ нест, чунки феъли *дидан* амали мустақил аст ва ҳочати истифодаи феъли ёвари *кардан* (ё намудан) наместонад. Дар «Чор дарвеш» низ истеъмоли меъёрӣ мушоҳида мегардад:

Дарвешон! Кош, ҳаргиз намедидам [с. 18].

Агар меъёри забони адабӣ сарфи назар карда шавад, ҳосилаҳо чунин шакл мегиранд: *Кош, ҳаргиз намедидам // дидан намекардам (18) // дидан наменамудам*. Хушбахтона, дар «Чор дарвеш» *дидан кардан // ...намудан* барин қолибҳои ғалати феъли таркибӣ, ки дар забони ВАО имрӯз серистеъмол гардида реша давондааст, дучор нашуд. Маълум мешавад, ки гузаштагонанамон ҳам меъёри истеъмоли воҳидҳои забонро риоя мекардаанд.

Пас маълум мешавад, ки аз қолиби дурусти воҳидҳои нахвӣ ҳосилаҳои ба меъёри забони адабӣ мутобиқ сохта мешаванд. Ҳиссачаҳои модалиии *илоҳӣ, кош* (кошкӣ) ба мазмуни умумии ҷумла тобиши маъноӣ орзу зам кардаанд.

Ҳиссачаи *мабодо* ба иҷрои гуфтаи худ тахмин ва гумон доштани гӯяндаро мефаҳмонад, аммо дар мисолҳои зерин ба ин маъно тобиши тасдиқ ҳам илова шудааст: *Мабодо ки туро фиреб надиханд [с. 25] // Мабодо // Боз фиребат накунад? ... мабодо писарро аз банд халос накунад? [с. 61]*

Ҳамин тариқ, таҳлили маводи амалии «Чор дарвеш» нишон дод, ки дар байни ҷумлаҳои саволии аслиӣ ва риторикӣ тафовути муайяне мушоҳида мешавад:

1. Қабл аз ё пас аз ҷумлаи саволии риторикӣ, ки маъноӣ тасдиқ ё инкорро ифода мекунад, фикре баён мешавад, ки ҳамчун замина барои ифодаи муносибатҳои мазкур хизмат мекунад. Аксари маводи таҳлилшуда муҳокимаи томо менамояд, ки дар онҳо муносибатҳои сабабу натиҷа ба андозаи гуногун ифода меёбад.

2. Қонишинҳои саволии таркиби ҷумлаҳои риторикии саволӣ маънои аслии номинативиашонро ҳифз карда наметавонанд. Як қисми онҳо дар ин гуна ҷумлаҳо ба маънои инкор далолат мекунанд.

3. Ҳиссаҷаҳо низ ҳамчун як воситаи лексикӣю грамматикӣю ифодаи маънои тасдиқ ва инкор хизмат мекунанд. Онҳо дар якҷоягӣ бо шаклҳои феълӣ барои ифодаи инкори инкор истифода шудаанд.

4. Дар ифодаи маънои тасдиқ ё инкор дар ҷумлаҳои риторикии шаклҳои тасдиқӣю инкорӣю феъл назаррас аст.

5. Барои ифодаи маъноҳои модалии зарурат, имконпазирӣ, имконнопазирӣ ҷумлаҳои саволию хитобии риторикии ҳамчун воситаи қолиб ва муассир ифода кардани матлаб ва эҳсоси гӯянда хизмат мекунанд.

3. 2. Муродифоти қолибҳои аслии ва ҳосила

Дар «Чор дарвеш» ҷумлаҳои дучор омаданд, ки дар қолибҳои гуногуни наҳвӣ ба як маъно далолат мекунанд. Ба ин ҷумлаҳо тавачҷуҳ намоед: *Ман рухсат додам, ки дароянд [с. 16]. Ҷарроҳ он моҳро рухсати ҳаммом дод [с. 23].*

Дар ҷумлаҳои баробарҳукуки ҳар ду қолиб як феъли умумӣ – *рухсат додан* кор фармуда шудааст. Ҷумлаи аввал мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави пуркунанда ва дуҷумӣ ҷумлаи содаи дутаркибаи тафсилии ҳикоягии пурраи тасдиқӣ мебошад. Агар ин ҷумлаҳоро дар қолиби якдигар таъвиз намоем, мазмун пурра ифода меёбад: *Ман рухсати даромадан додам; Ҷарроҳ рухсат дод, ки он моҳ ҳаммом кунад.*

Таъвизи ҷумлаи дуҷумӣ нишон дод, ки ифодаи мазмуни қолиби аслии дар шакли ҳосила қулай ва осонбаён аст. Феъли *рухсат додан* дар ҳар ду ҳолат ҳам дар мавқеи худ (хабари ҷумла) устувор мондааст. Дар қолиби ҷумлаи мураккаби тобеъ ифода гардидани мазмуни ҷумлаи сода дар мисоли зерин ҳам мушоҳида мешавад:

Сухан мухтасар, ман онҳоро дӯсти ҷонӣ гумон кардам ва ҳушу гӯшамро ба суханони онҳо додам [с. 16] // Сухан мухтасар, ман гумон кардам, ки онҳо дӯсти ҷонианд (... ҷонӣ ҳастанд) ва ҳушу гӯшамро ба суханони онҳо додам.

Дар матни асл ибораи исмӣ (дӯсти ҷонӣ) ба вазифаи пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта омада бошад, дар қолиби ҳосила он ҳамчун ҳиссаи номии хабар (дӯсти ҷонӣ ҳастанд), пуркунандаи бевосита, ки бо ҷонишини шахси сеюми чамъ ва пасоянди **-ро** ифода ёфтааст, чун мубтадо баромад мекунад. Аз ҳар ду қолиби ҳаммаъно пушаймони гӯянда баръало эҳсос мешавад. Қолиби муродифоти мазкур ҳам дар забони адабӣ ва ҳам гуфтугӯӣ истифода мешавад.

Дар «Чор дарвеш» ҷумлаҳое ба назар расиданд, ки дар онҳо ҷузъи ёвари хабар ихтисор гардидааст: *Дар қуллаи кӯҳ марди зоҳидеро дидам, ки бар лаби чашма ва пойи дарахте нишаста машғули ибодат [с. 46] // ... машғули ибодат нишаста буд // нишаста машғули ибодат буд // ба ибодат машғул буд. – Маликаи офоқ матоъ ва қумош талабида [с. 53] // ... талабидааст // ... талаб кардааст.*

Дар ҷумлаи аввал феъли **будан** ва дар дувумӣ бандаки хабарии шахси сеюми танҳо **аст** фурӯгуздор шудааст. Сабаби ин амал шояд дар кӯтоҳбаёнӣ ва сарфаи неру бошад. Аммо чунин тарзи ифода ба забони муосири тоҷикӣ хос нест.

Барои ифодаи як мазмун дар асар баъзан ҷумлаҳои содаи саволии асливу риторикӣ кор фармуда шудаанд:

... ин зулм ба ту аз кучо расид? [с. 20]; Оё кадом золим ин зулм бар ту раво дида? [с. 49]

Ҷумлаи саволии дувум риторикӣ буда, эҳсоси гӯянда, сӯзу гудози ўро аз ҳолати мушоҳидашаванда ифода мекунад. Бинобар ин, ҷавоб талаб намекунад, аммо ба пурсиши аввал шунаванда метавонад, ҷавоб гӯяд ва ё нагӯяд, зеро воситаи қувватдиҳандаи маъноӣ мутаассирӣ (ҳиссачаи **оё**) дар ин ҷумла мавҷуд нест.

Дар мисолҳои зерин низ як мазмун чанд тариқа баён шудааст:

1. – *Агар хизмате бошад, фармод [с. 26]. – Бародар, боз хизмате дошта бошӣ, бифармо! [с. 27]*

2. – *Духтари вазири аъзам, ки дар ҳусну ҷамол монанд надорад [с. 132] // Монанди духтари вазири аъзам дар ҳусну ҷамол касе нест // Духтари вазири аъзам дар ҳусну ҷамол бемонанд аст;*

Ман ба рӯйи ӯ нигоҳ карда ҳурваширо дидам, ки назираш набуд [с. 133] // ... беназир буд.

Дар мисоли аввал муносибати гӯянда тавассути шакли феъли аорист (шаҳси сеюми танҳо), дар қолиби ҳаммаънояш ба воситаи феъли шахси дуюми танҳо ифода гардидааст. Гӯянда дар мавриди аввал бо эҳтиёт ва эҳтиром нисбат ба шахси калонсол (шояд бегона – соҳиби амал номаълум) муносибат мекунад, аммо дар мавриди дуум адресати нутқ маълум аст ва гӯянда дар муносибат бо ӯ самимист ва аз таҳти дил омодаи хизмати ӯст. Дар шаклҳои феълии *фармод* ва *бифармо*, ки ба шахси дуум далолат мекунанд, тафовути нозуке мушоҳида мегардад: шакли феълии *фармод* низ ба шакли дуюми танҳо мансуб аст, аммо дар он тавассути бандаки феълии шахси дуюми ҷамъ (-ед) категорияи эҳтиром ифода ёфтааст. Дар калимаи *бифармо* тобиши амр ва хоҳиш ба таври тавъам ифода гардидаанд. Муносибати эҳтиром дар ин маврид аз мазмуни ҷумла эҳсос мешавад. Дар мисоли дигар, ки ҳаммаъноии ҷумлаҳои болост, ин мазмун холисона ифода шудааст: – ***Фарзанд, хизмат чист?*** [с. 21].

Дар қолибҳои ҳаммаъноии дувум дараҷаи таъвиз яқсон нест. Мазмуни ҷумлаи аввалро дар қолиби ҷумлаи содаи яқтаркиба ва дутаркиба баён кардан имконпазир аст, аммо қолибҳои ҳосила оҳанги таъкиди қолиби аслиро аз байн мебаранд. Баръакс, агар хабари ҷумлаи дувумро бо ҳаммаънояш иваз кунем, оҳанги таъкид барқарор менамояд: *назираш набуд – беназир буд*. Дар ин маврид пасванди шаклсозии «на-»-ро (дар феъли *будан*) пасванди «бе-» иваз мекунад, аммо он на феъл, балки ба ҳиссаи номии он (исми маънии *назир*) пайваст мешавад. Мазмуни ин ҷумларо дар қолиби ҷумлаи сода баён кардан ғайриимкон аст.

Дар чуфти қолибҳои ҳаммаъноӣ зерин низ муродифшавӣ тавассути воситаҳои калимасозу шаклсоз сурат гирифтааст:

... падари пирамро аз аҳволи ман хабаре нест [с. 79] // Падари пирам аз аҳволи ман хабар надорад // ... беҳабар аст.

– Шумо ... аз ҳукми подшоҳ беҳабаред? [с. 80] // ... аз ҳукми подшоҳ хабар надоред?

Чи тавре ки мушоҳида шуд, як мазмун тавассути ҷумлаҳои содаи яктаркиба ва дутаркиба ифода гардид, аммо дар қолиби ҳосила баён шудани як маъно ҳудуди муайян дорад, ки он аз чорҷӯбаи меъёри забони адабӣ берун намебарояд. Ҳаммаъношавии қолибҳои аслий ва ҳосила ба тарзи ифодаи маъно, роҳу воситаҳои баёни он ва муносибатҳои грамматикӣ миёни баъзе аъзоҳои он вобастагӣ дорад.

1. Муносибати субъект бо объекти бевосита

Чи тавре ки дар боло зикр намудем, муродифоти қолибҳои мухталифи нахвӣ дар заминаи муносибатҳои грамматикӣ миёни аъзои он ба вучуд меояд. Чунончи, дар мисолҳои зерин:

1) *Дарвешон ҳама ин маслиҳатро маъқул донистанд [с. 14] // Ин маслиҳат ба ҳамаи дарвешон маъқул афтод;*

2) *Вай ду фарзанд дошт [с. 15] // Ёро ду фарзанд буд.*

3) *Як канизаки Румияро мефурӯшанд [с. 42] // Як канизаки Румия фурӯхта мешудааст.*

Дар ин қолиби ҷумлаҳо исми шахси **дарвешон**, ҷонишини шахсии **вай** ба соҳиби амалу ҳолат, калимаҳои **маслиҳатро**, **канизак** ба объекти бевосита (пуркунандаи бевоситаи суратёфта) далолат мекунанд. Дар қолиби ҳосила ба сифати пуркунандаи бевосита **ба ҳамаи дарвешон**, пуркунандаи бевосита ҷонишини **ёро** баромад менамоянд.

Маълум мешавад, ки дар қолибҳои аслий ба вазифаи мубтадо ҳамеша исмҳои шахс ё ҷонишинҳои шахсӣ меоянд. Дар ҳосилаҳо ин вазифаро муваққатан исмҳои абстракт адо мекунанд, ҳарчанд вазифаи аслиашон объекти бевоситаи амал мебошад. Дар қолиби ҳосила соҳиби аслии амалу

ҳолат ё умуман зикр намешавад. Дар мавриди зикр гардидан ба вазифаи пуркунандаи бевосита меояд.

Дар қолибҳои мазкур умумияти дигар мушоҳида мешавад, ки он дар тарзи ифодаи хабар зоҳир мегардад. Хабар дар ин мавридҳо бо шакли мафъулии феъл ифода меёбад.

2. Муносибати субъект бо объекти бавосита

Муносибати субъект бо объекти бавосита бо маънои дорой ва воқеияти феълҳо алоқамандӣ дорад. Дар ҷумлаҳои зерин маънои дорой ва мансубият дар қолиби ҷумлаҳои сода ифода гардидааст: *Модарам аз рӯйи дурандешӣ ва боақлӣ ҳеҷ овоза накарда, махфиёна дар ҷустуҷӯӣ ман будааст [с. 44]; Даруни гунбад чор суфа дошт [с. 50].*

Таъвири ин ҷумлаҳо чунин сурат мегирад: *Модарам ки дурандеш ва боақл буд, ҳеҷ овоза накарда, махфиёна маро ҷустуҷӯӣ мекардааст // Азбаски модарам дурандеш ва боақл буд... // Аз сабаби он ки модарам дурандеш ва боақл буд...; Гунбад дорои чор суфа буд.*

Ҳангоми таъвиз дар қолиби ҳосилаи ҷумлаи аввал пешоянди таркибии номӣ (аз рӯйи) фуруғгузор гардида, ҷойи онро пайвандаки тобеъкунандаи **ки** гирифт. Пуркунандаи бавосита, ки тобиши сабабноқӣ низ дорад, чун ҳиссаи номии феъли таркибӣ баромад кардааст. Исмиҳои ифодакунандаи амалу ҳолат одатан шакли дигари ифода низ доранд: *ҷустуҷӯӣ – ҷустуҷӯӣ кардан* (маро ҷустуҷӯӣ кардан – дар ҷустуҷӯӣ ман будан – ҷустуҷӯӣ ман). Вобаста ба ин дар таркиби ибора низ бо воситаҳо ва навъҳои гуногуни алоқа бо ҷузъҳои дигар алоқаманд мешаванд. Дар қолиби ҳосилаи ибори феълии пешояндии *дар ҷустуҷӯӣ ман будан* бо ибори феълии пасояндии *маро ҷустуҷӯӣ кардан* иваз гардид. Ин қолиб бештар ҳоси услуби хаттист.

Қолиби асли агар ба маънои дорой ва доро набудан далолат кунад, дар қолиби ҳосила мавҷудият ва муносибатҳои мухталиф ифода меёбад. Чунончи: *Касеро бо вай дӯстӣ ва алоқа нест [с. 199] // Касе бо вай дӯстӣ ва алоқа надорад // Ҳеҷ кас бо вай дӯстӣ ва алоқа намекунад.*

Дар қолиби асли хабар бо феъли *нест* ифода ёфта, ба маънои доро набудан далолат кардааст. Хабарӣ ҳосилаҳоро шаклҳои инкорӣи феълҳои *доштан* ва *кардан* ташкил додаанд. Дар таъвиқи қолиби асли ба ҳосила таносуби маъноӣи таркиби предикат роли муҳим мебозад. Чунончи: алоқа нест // алоқа надорад // алоқа намекунад. Ба назари мо, шаклҳои ифода дар забони адабиёти классикӣ ва муосир як андоза тафовут доранд. Қолиби «Касе бо вай дӯстӣ ва алоқа надорад» дар забони муосири тоҷикӣ ифодаи маъмул буда, «Касеро бо вай дӯстӣ ва алоқа нест» бештар дар осори гузаштагонмон ва аҳён дар адабиёти бадеии муосир дучор меояд. Маълум мешавад, ки ин қолиби нахвӣ дар гузашта решаи устувор доштааст. Ба ин профессор Б. Камолитдинов ишора кардаанд: «...намунаҳои аз осори насри асрҳои X-XII адабиёти форсу тоҷик истинодшуда шаҳодат медиҳанд, ки ин қолиби синтаксисӣ дар таърихи забонамон решаҳои мустақаме доштааст ва аз ин ваҷҳ ба таъсири беруна нисбат додани баромади он асоси илмӣ надорад» [с. 41, с. 66].

Дар ифодаи мавҷудият бо тобишҳои гуногуни маъноӣи феълҳои дигар ҳам истифода мегарданд.

Нозанин нақшаи онро маъқул донист [с. 25] // Нақшаи он ба нозанин маъқул шуд. Аз ин фалокат ба ҷон расидам [с. 26] // Ин фалокат ба ҷонам расонд.

Аз мисолҳо аён мегардад, ки дар намунаи аввал мубтадо (нозанин) дар ҳосила ба пурқунандаи бавосита (ба кӣ – ба нозанин), дар дувумӣ, баръакс, пурқунандаи бавосита (аз чӣ? – аз фалокат) ба мубтадо (фалокат) бадал шудааст. Пурқунандаи бевоситаи ҷумлаи аввал (нақшаи онро) дар ҳосила ҳамчун мубтадо (нақша) баромад мекунад, аммо дар ҷумлаи дувум бо фурӯгузориҳои пешоянд калимаи *фалокат* дар ду маврид ду вазифаро адо кардааст. Маълум мешавад, ки соҳиби аслии амал дар ин гуна мисолҳо бо тарзҳои гуногун ифода меёбад. Мубтадои қолиби асли бо исми шахс ё ҷонишини шахсӣ ифода ёфта бошад, ҳангоми таъвиқ ба пурқунандаи

бавосита табдил меёбад, ки ин аз таносуби маъноӣ байни онҳо дарак медиҳад ва ин чанба ба ҳаммаъноӣ оварда мерасонад.

Дар «Чор дарвеш» қолиби аслии «... ном дорад» дар шаклҳои зерин воমেҳӯрад:

1. *Ўро Озодбахт мегуфтанд [с. 10] // Ў Озодбахт ном дорад // Номи ў Озодбахт аст // Номаш – Озодбахт; ...ўро Хоҷа Аҳмад мегуфтанд [с. 15] // Ў Хоҷа Аҳмад ном дорад // Номи ў Хоҷа Аҳмад аст // Номаш – Хоҷа Аҳмад.*

2. *Маро Нуъмони сайёҳ мегӯянд [с. 53] // Ман Нуъмони сайёҳ ном дорам // Ман Нуъмони сайёҳ ҳастам // Ман – Нуъмони сайёҳ // Номам – Нуъмони сайёҳ.*

3. *Саркардаи онҳо Кайхисрав ном дорад [с. 57] // Номи саркардаи онҳо Кайхисрав аст // Саркардаи онҳо – Кайхисрав // Саркардаашон – Кайхисрав.*

4. *Маро Беҳзодхони роҳзан мегӯянд, ки подшоҳони фаранг аз бими ман ва аз зарби шамшери ман хоби роҳат намекунанд [с. 78] // Ман Беҳзодхони роҳзан ҳастам, ки подшоҳони фаранг аз бими ман ва аз зарби шамшери ман бароҳат хоб намекунанд // Беҳзодхони роҳзанам, ки подшоҳони фаранг аз бими ман ва аз зарби шамшерам бароҳат намехобанд.*

Чи тавре ки мушоҳида кардем, аз як қолиб чандин ҳосилаҳои имконпазир ба вучуд омад. Як маънӣ тавассути чанд навъи чумлаи сода (чумлаҳои содаи яктаркибаи феълии номуайяншаҳс, дутаркиба) ва воситаҳои гуногуни грамматикӣ ифода гардид. Ишора ба номи персонажҳо тавассути энклитика низ сурат гирифтааст. Дар ин гуна қолибҳо ифодаи шаҳс муҳимтар буда, энклитика барои ифодаи субъект хизмат мекунад.

3. Муносибати субъект бо ҳоли макон

Ин навъи муносибат тавъам бо маъноҳои дорой ва мавҷудият силсилаи муродифотро ба вучуд меорад. Дар қолибҳои ҳосила муносибати макон тавассути пешояндҳои *дар*, *ба* ифода меёбад:

1) *Чун ба ҳавлиаи даромадам, боге дидам ирамосо, иморате олибино, фарши шоҳона густурда, асбоби айшу тараб омода ... карда буданд [с. 28] //*

Ҳавлӣ боғи ирамосо, иморати олибиное дошт. Дар он фарши шоҳона густурда, асбоби айшу тараб омода карда буданд.

2) *Ҳавливу хона аз шуълаи шамъу чароғу қандил монанди рӯз равшан ва музайян буд [с. 32] // Дар ҳавливу хона шуълаи шамъу чароғу қандил рӯз барин равшан ва музайян буд.*

Дар забони тоҷикӣ барои ифодаи макони фаровонии ашъе қолибҳои мувозии **пур аз...** // **пури...** истифода мешаванд, аммо дар «Чор дарвеш» ба чуз ин ифодаҳо тарзҳои дигари баёни ин муносибат низ мушоҳида шуданд, ки ба ин маънӣ далолат мекунад:

Дар дами дар одами бисёре дар тараддуд [с. 32] // Одами бисёре дар дами дар тараддуд мекарданд; Дар шоҳаҳои дарахтон қафасҳои булбулу қумрӣ овезон ва он паррандагон аз шуълаи шамъ ва атру райҳон ба завқ даромада гулгула ва шӯр барпо карда буданд [с. 32] // Қафасҳои булбулу қумрӣ дар шоҳаҳои дарахтон овезон буданд....

Баъзан чунин қолибҳо ба маънои дорой далолат мекунад:

... баъд аз ин кӯзаи ӯро пури тилло карда диҳанд [с. 40] // ... баъд аз ин кӯзаашро пур аз тилло карда диҳанд; Дарахтони сарв, санавбар, шамшод ва ар-ар, нор ва ҳар гуна дарахтони мевадор сар ба фалак кашида, гулҳои алвон дар ҳар тараф фаровон, чӯйҳои пуроб дар ҳар канор равон ... [с. 73]; Дар пойи сандалӣ лаганди тиллои пур аз об гузошта шуда [с. 88].

4. Муносибати ҳаммаъноӣ дар ифодаи ҳоли сабаб

Дар забони тоҷикӣ барои ифодаи ин муносибат феълҳои ифодакунандаи ҳолату руҳияи шахс кор фармуда мешаванд. Ин вазифаро ба чуз феълҳо дар «Чор дарвеш» воҳидҳои фразеологӣ *олам ба назари касе торик шуд, кори касе шуд, дили касе сӯхт* ва амсоли ин адо мекунад, аммо дар мисолҳои мазкур тобиши сабаб ниҳоят тира ифода гардидааст, зеро онҳо тобиши замон ҳам доранд:

Ин хабарро шунида олам ба назарам торик гашт [с. 43] // Бо шунидани ин хабар олам ба назарам торик гардид. Ин ҳолро дида корам шуд [с. 43] //

Бо дидани ин ҳол қорам (тамом) шуд // Аз ин ҳол қорам (тамом) шуд. Ин суҳанҳоро шунида дилам сӯхт [с. 49] // Бо шунидани ин суҳанон дилам сӯхт.

Дар қолиби ҳосила калимаҳои *хабар*, *ҳол*, *суҳанон* ба вазифаи пурқунанда меоянд. Ин қабил вожаҳо аз нигоҳи маъно ба феълҳои амалу ҳолат наздикӣ доранд. Дар мавриди муайян ба сифати феълӣ табиӣ ёфта метавонанд: аз ин ҳол – ин ҳолро дида, аз ин суҳанон – ин суҳанонро шунида ва ғ. Мундариҷаи ин мисолҳо аз он дарак медиҳад, ки робитаи онҳо бо матн қаблӣ устувор аст, зеро бо қонишини ишоратии **ин** омадан ва дар аввали ҷумла ҷой гирифтани пурқунанда ин робитаро қувват мебахшад. Пурқунандаҳои мисолҳои боло, ки сабаби ба вуқӯъ пайвастанӣ амалу ҳолат шудааст, бо ҳоли сабаби қолиби ҳосила муносибати наздики маъноӣ пайдо кардааст.

Муҳаққиқ Б. Камолиддинов бо ду роҳифода ёфтани сабабро дар қолиби аслии зикр кардаанд [41, с. 75-76]:

а) бо қолиби пешояндӣ. Дар ин гуна қолибҳо маъноӣ сабабро пешояндифода мекунад: *Ман аз шавқи ваъдаи дидор масту саршор [с. 70] // Аз боиси шавқи ... // Бинобар шавқи ...; ... дар талаби ту аз ватан дур гардида [с. 71] // Аз боиси ту ... // Барои ту (шуда) ...; ... барои ту хуни бисёр рехта шуд [с. 72] // Аз боиси ту хуни бисёр рехт // Ба сабаби ту...; Аз бисёрии дилдори он ҷавон шарманда ва сарафганда ба иморат рафтам [с. 78] // Бинобар бисёрии дилдори ...; Модари духтар ... аз тарси расвоӣ ҳаракати духтарро махфӣ медошт [с. 88] // ба сабаби аз расвоӣ тарсиданаш...; Ман ҳам аз ошӯби дарё ваҳмида ба ин тараф – ба вилояти Аҷам сафар кардам [с. 89] // Бинобар ошӯби дарё ба ин тараф – ба вилояти Аҷам сафар кардам; Ҳамагӣ аз шунидани он ҳикоя ҳайрон мешаванд [с. 94] // Он ҳикояро шунидан замон ҳама ҳайрон шуданд // Бо шунидани он ҳикоя ҳама ҳайрон шуданд.*

Чи тавре ки мушоҳида гардид, дар матн пешояндҳои *аз*, *аз сабаби*, *ба сабаби*, *аз боиси* ба возеҳифода шудани маъноӣ сабаб боис мешаванд. Пешоянди *бо* ба маъноӣ сабаб тобишҳои дигар зам менамояд. Чунончи, дар мисоли охирин – «Ҳамагӣ аз шунидани он ҳикоя ҳайрон мешаванд [с. 94] //

Он ҳикояро шунидан замон ҳама ҳайрон шуданд // Бо шунидани он ҳикоя ҳама ҳайрон шуданд // Ин ҳикоя ҳамаро ҳайрон кард» ба маънои сабаб тобиши замон илова гардидааст. Дар ҳосилаи охирин тобиши замон аз байн рафта, танҳо сабаби рӯй додани ҳолати шахс инъикос ёфтааст.

б) бо ёрии сифати феълӣ ё ибораҳои сифати феълӣ: *Ин ҳоли ӯро дида ба худ печидам [с. 70]; Бехзодхон инро дида ба сӯйи вай асп метозад [с. 76]; Ман ҳам аз ошӯби дарё ваҳмида ба ин тараф – ба вилояти Аҷам сафар кардам [с. 89]; Аммо он бегоҳӣ хоҷаи дилдода ба ҷудой тоб оварда натавониста дар ҳамон соат кӯч мефармояд [с. 93]; Ин хабарро шунидани дилам ларзид [с. 98].*

Агар ин ҷумлаҳо таъвиз карда шаванд, чунин шакл пайдо мекунад: *Аммо он бегоҳӣ хоҷаи дилдода аз боиси ба ҷудой тоб оварда натавоништанаш дар ҳамон соат кӯч мефармояд; Ин хабарро шунидани дилам ларзид // Ин хабар диламро ларзонд // Бо шунидани ин хабар дилам ларзид // Ин хабарро шунидан замон*

Аз таъвизи қолибҳо маълум мешавад, ки ҳангоми табдили ҷумлаҳо ё сифати феълӣ фуруғузур мегардад ё он маъниро бо ибораи масдарӣ (ба ҷудой тоб оварда натавоништан) ҳам ифода кардан мумкин будааст. Ба мисли мисолҳои гурӯҳи аввал (а) баъзе ҳосилаҳои ин гурӯҳ низ бар замми тобиши сабаб оҳанги замон низ касб мекунад. Дар мисолҳои овардашуда маънои сабаб ниҳоят тира аст.

Маълум мешавад, ки дар ҳама ҳолат қолибҳои ифодаи сабабро озод таъвиз кардан имконпазир мегардад. Баъзан ба таркиби он иловаҳо дохил намудан лозим меояд. Умуман, ҳама гуна мазмунро дар қолиби асли ифода кардан аз асли асар лаззат бурданро мемонад, зеро: «хусусияти барҷастаи қолибҳои асли ин аст, ки муносибатҳои маъноӣ ва грамматикиро сахех, конкрет ва ба тарзи дифференсиалӣ ифода мекунад» [41, с. 76]. Маъно, ки дар қолиби асли ифода мегардад, шояд дар ҳосилаҳо он чандон равшан баён нагардад.

Дар чараёни нутқ тарзи истифодаи қолибҳои муродиф низ муҳим аст. Гӯянда аз нозукиҳои забони модариаш хуб огоҳ бошад, қолиби солим ва ба меъёр мувофиқро кор мефармояд. Агар аз ин ҷиҳат ноогоҳ бошад, ба сохтори ҷумла, дурустиву нодурустии ифодаи мазмуни он чандон тавачҷух намекунад. Ин ҳолат бештар дар сухбати озод рӯй медиҳад. Агар шунавандагон зиёд бошанд, пас гӯянда кӯшиш мекунад, ки беғалат ва дар қолиби созгор баён намояд. Сухани ӯ бо воситаҳои муассири баён оро дода шуда бошад, таъсираш бештар мешавад, вагарна сухан хушқамтаъсир мебарояд.

Муҳаққиқ Б. Камолитдинов дар хусуси вазифаҳои услубии қолибҳои муродиф чунин менигоранд: «Қолибҳои ифодаи як фикр дар нутқ ду вазифаи услубиро адо мекунанд: вазифаи умумӣ ва фардӣ. Вазифаи умумӣ аз кӯтоҳу равшанбаёнӣ, риоя кардани нормаҳои забони адабӣ дар сохтани қолибҳои синтаксисӣ, таъмин намудани хушобурангӣ, ифоданокӣ, салосати баён барин хусусиятҳои услубии забон сар мезанад. Вазифаи фардӣ бо он алоқаманд аст, ки соҳибсухан он қолибҳоро бо чӣ ғараз хосае истифода мебарад» [41, с. 77].

Қолибҳои асливу ҳосила аз нигоҳи таҷзияи актуалии ҷумла низ тафовут доранд. Чунончи: Ба ғайр аз ин, нобурда ранҷ (тема) ганҷ муяссар намешавад (рема) (179) // Ганҷ муяссар намешавад (тема), агар ранҷ набарӣ (рема).

Чи тавре ки таҳлилҳо нишон доданд, ҳосилаҳо бо усули таъвиз (трансформатсия) ба вучуд оварда мешавад. Ин усул аз ҷониби А. М. Пешковский ҳамчун омили муҳими таҳқиқи муродифоти грамматикӣ пешниҳод гардида буд. Бо ин усул ҳосил кардани чанд муродифи ифодаи як мазмун имкон медиҳад, ки домони ифодаи матлаб васеътар гардад, аз такрори бемаврид худдорӣ карда шавад. Ин дар ҳоле имконпазир мегардад, ки дар забон роҳҳои гуногуни ифодаи фикр вучуд дошта бошад. Ба назари мо, забони тоҷикӣ, ки таърихи қадима дорад, аз ин лиҳоз бебаҳра намондааст.

3.3. Муродифоти хелҳои ҷумлаи сода аз ҷиҳати сохтори нахвӣ

1. Муродифоти ҷумлаҳои содаи дутаркиба бо яктаркиба

Ҷумлаҳои сода аз нигоҳи таркибу сохт ба яктаркиба ва дутаркиба тасниф мекунанд. Дар ин маврид иштироки аъзоҳои ҷумла ба назар гирифта мешавад. Дар созмони ҷумлаҳои сода сараъзо ва аъзоҳои иштирок менамоянд. Ҷумлаҳои содае, ки дар ташаккули онҳо ҳар ду сараъзо – мубтадо ва хабар, иштирок доранд, **дутаркиба** ва агар яке аз сараъзоҳо мавҷуд бошад, **яктаркиба** меноманд.

Ҳарчанд ҷумлаҳои содаи яктаркиба ва дутаркиба аз ҳамдигар тафовут доранд, баъзан аз нигоҳи ифодаи мазмун ба ҳам қаробат пайдо мекунанд ва қолибҳои ҳаммаъноро ба вуҷуд меоранд. «Масъалаи муродифоти ҷумлаҳои сода, аз як тараф, ба шакли грамматикӣи предикат (тарзҳои фоилу мафъули феъл), аз тарафи дигар, ба мавҷуд будан ё набудани пояҳои асосии созмони ҷумла, тарзу омилҳои грамматикӣи ифодакунандаи муносибати аъзоҳои ҷумла алоқаманд аст» [41, с. 79-80].

Дар забони адабии имрӯза муродифоти ҷумлаҳои содаро дар ҷумлаҳои содаи дутаркиба ва навъҳои ҷумлаҳои содаи яктаркибаи феълӣ мушоҳида кардан мумкин аст.

Муҳаққиқ Б. Камолиддинов менависанд, ки: «Дар тасвири зебоиҳои табиат, лаҳзаҳои ширини ҳаёт нависанда бо мақсади бештар ба шавқ овардану мутаассир намудан ба хонандааш чун мусоҳиб ё шоҳиди ҳол мурочиат карда, ўро ба амалиёт ё равиши воқеа шарик мекунад. ин усули тасвири бадеӣ яке аз хусусиятҳои услуби нигориши устод Айнӣ ба шумор меравад» [1, с. 79-80]. Аммо ба шоҳасари «Чор дарвеш» ин тарзи мурочиат ба хонанда хос набудааст, зеро мазмуни он ба тариқи нақл ё афсона баён гардидааст. Ҷонишини **шумо**, ки устод Айнӣ онро бо мақсади мазкур ба кор мебарад, дар ин асари халқӣ ба назар нарасид. Ҷумлаҳои содае, ки дар таркибашон ин ҷонишин мавҷуд аст, бештар хосси муқоламаанд:

1. Ҷонишини вазифаи мубтадо ва муайянкунандаро адо мекунад:

– Э маликаи ҷаҳон! Гуноҳи банда беш аз он аст, ки шумо мегӯед. Аммо аз марҳамати шумо умеди авф ҳаст. Дар вақте ки қиблагоҳиям ба хизмати шумо рафтанд, ба хотирам расид ... [с. 79]; – Шумо ... аз ҳукми подшоҳ беҳабаред? [с. 80] // ... аз ҳукми подшоҳ хабар надоред?

Дар забони адабии имрӯза ҳар ду қолиб – ҳам аслий ва ҳам ҳосила дар истифода аст, танҳо бо обуранги услубӣ тафовут доранд. Қолиби аввал обуранги адабӣ, ҳосила обуранги адабии гуфтугӯӣ дорад.

2. Шахси дуюми чамъ тавассути бандаки феълии **-ед** ифода ёфтааст. Баъзан ҷонишини **шумо** дар таркибҳои пешояндӣ ба вазифаи пуркунандаи бавосита меояд:

– Агар хизмате бошад, фармояд [с. 26]; – Бародар, боз хизмате дошта бошӣ, бифармо! [с. 27]; Ва чӣ шавад, ки маро ҳам ҳамроҳи худ баред? [с. 59] – Маро ҳам бо худ баред, ки ба сабаби шумо ин тамошоро бинам [с. 60]; – Илоҳӣ, бо ҷавонӣ ва комронӣ ба якдигар арзонӣ бошед. Илоҳӣ, бадӣ ба пешатон наояд ва душманонатон фано шаванд, бадхоҳонатон гирифтори бало шаванд [с. 74].

Мазмуни ҷумлаҳои болоро ҳам дар қолиби ҷумлаи содаи яктаркиба ва ҳам дутаркиба баён кардан мумкин аст. Забоншинос А. М. Пешковский қайд мекунад, ки фикр бо ҷумлаи дутаркиба ифода карда шавад, ҷонишини «шумо» на ба маънои аслиаш – шунаванда, шахси дуюми чамъ, балки ба маънои васеъ, ки ба ҳамаи ашхос мутааллиқ аст, истеъмом мешавад [77, с. 373]. Дар ҷунин мавридҳо мубтадо барои равшантар ифода кардани муносибати самимона ва дилсӯзонаи нависанда нисбат ба хонанда хизмат мекунад, вагарна аз зикр кардан ё накардани вай ба мундариҷаи ҷумла чизе зам ё аз он кам намешавад [41, с. 81].

Хабари ҷумлаҳои 3, 4, 5 ҳарчанд дар шахси дуюми чамъ ифода ёфтаанд, онҳо на ба як шахс, балки ба чанд нафар мутааллиқ аст. Ҷунин мисолҳо дар «Чор дарвеш» чандон зиёд нестанд, чунки тамоми ҳодисаву воқеаҳо аз забони гӯянда баён карда мешавад. Бинобар ин, ба забони ҷумлаҳои

дугаркиба бо ҷонишини шахси якуми танҳо – *ман* (зиёдтар) ва ҷамъ – *мо* (камтар), ҳамчунин шахси дуюми танҳо – *ту* хосанд. Чунончи:

1. *Ман то ҳафта ба азодорӣ машғул будам [с. 16]; 2. ... ту баъд аз ин дар ин шахр наметавонӣ будан ва албатта сафар карданат даркор аст [с. 17]; 3. Ман моили рӯй ва мӯйи он зебонигор шудам [с. 20]; 4. Ман бо ҳазор машаққат он сандуқро пушти асп гузошта ба шахр даромадам [с. 21]; 5. Мо ба сӯйи Байтулмуқаддас мерафтем [с. 21]; 6. Ман ҳам мусаллаҳ шудам ва ҳар ду савор шуда аз шахр баромадем. Шабу рӯз роҳ мегаштем [с. 45]; 7. Баъд аз як моҳ асп рондан мо шабе роҳро гум кардем ва то ҷоштгоҳ бегоҳа дар биёбон асп рондем [с. 45]; 8. Ман ин ҳикояро ба ӯ нақл кардам ва аз иродаи худ низ ӯро хабар додам [с. 46].*

Мазмуни ин ҷумлаҳоро дар қолиби ҷумлаи содаи яктаркибаи феълии муайяншахс ифода кардан мумкин аст:

1. *То ҳафта ба азодорӣ машғул будам; 2. Баъд аз ин дар ин шахр наметавонӣ будан ва албатта сафар карданат даркор аст; 3. Моили рӯй ва мӯйи он зебонигор шудам; 4. Бо ҳазор машаққат он сандуқро пушти асп гузошта ба шахр даромадам; 5. Ба сӯйи Байтулмуқаддас мерафтем; 6. Баъд аз як моҳ асп рондан шабе роҳро гум кардем ва то ҷоштгоҳ бегоҳа дар биёбон асп рондем; 7. Ин ҳикояро ба ӯ нақл кардам ва аз иродаи худ низ ӯро хабар додам.*

Танҳо дар мисоли «*Ман ҳам мусаллаҳ шудам ва ҳар ду савор шуда аз шахр баромадем. Шабу рӯз роҳ мегаштем [с. 45]*» таъвиз оҳанги таъкидро аз байн мебарад, бинобар ин, дар қолиби ҷумлаи содаи дугаркиба ифода ёфтани матлаб созгортар аст.

Дар «Чор дарвеш» ҷумлаҳои яктаркибае, ки хабарашон ба шахси якуму дуюми танҳову ҷамъ далолат мекунанд ва мундариҷаи онҳоро дар қолиби ҷумлаҳои содаи дугаркиба баён кардан имконпазир аст, дучор меоянд:

– *Аз гуфтаву ваъдаат ҳамин қадар зуд мегардӣ [с. 25] // Ту аз...; Се рӯзи дигар ҳам бо сӯз ба сар бурдам [с. 16] // Ман се рӯзи ...; Бинобар ин тағйири либос карда ба Шом рафтам [с. 45] // Бинобар ин ман ...; – Подшоҳзодаи*

париёнам! [с. 161] // Ман подшоҳзодаи ...; ...подшоҳзодаи вилояти Чинам [с. 173] // Ман...; Ба хонаи подшоҳ расидем [с. 54] // Мо ба хонаи ...; Маҳви ҷамоли хуршедмисол гардидам [с. 54] // Ман маҳви...; Э вой, ба доми аҷаб одаме афтодӣ, ки дар бадали нони шаб имрӯзат кор мефармояд [с. 129] // Э вой, ту ба доми...; ...худро ба ҷойи амне бирасон ва ҷони худатро аз ин бало бираҳон [с. 130] // ту худро... ва ҷонатро....

Дар асар мундариҷаи ҷумлаи яктаркибаи муайяншаҳси «Подшоҳзодаи мулки Чинам» дар қолиби ҷумлаи содаи дутаркиба чунин мисолҳо мушоҳида шудаанд: *Эй нозанин, банда мардеам яманӣ [с. 20]; ... бандаи шумо подшоҳзодаам аз вилояти Аҷам [с. 47]; Банда шоҳзодаи мулки Чинам! [с. 185].*

Ин ҷумлаҳо хилофи мисолҳои зикршуда на бо ҷонишин, балки бо исми **банда**, ки ба вазифаи мубтадо омадааст, шурӯъ гардидааст. Ин вожа нишони хоксориву фурӯтанӣ гӯянда (сарфи назар аз шоҳзода буданашон) аст, ки дар маводи боло ин оҳанг ба назар намерасад. Ҷиҳати қолиби дигар ин аст, ки дар мақоми эҳтиром истифода гардидани ҷонишини шахси дуҷумлаи ҷамъ (ба ҷойи танҳо) – **шумо** дар асар чандон маъмул набудааст. Ин муносибат тавассути ҷонишини шахси дуҷумлаи танҳо – **ту** (сарфи назар аз синну сол) ва калимаву таркибҳо, ҷумлаҳои ифодакунандаи орзуҳо ва дуоҳои хайр ифода меёбад:

– Балогардонат шавам, чашмам кӯр бод, то туро бад-ин ҳол набинам ва дастам бурида бод, агар ҷуз хори раҳат начинам [с. 20]; - Эй падар! Агар бо ёрии ту ин бечора сикҳат ёбад, ҳар чӣ хоҳӣ, ба ту медиҳам [с. 22]; – Умрат бо комронӣ ва рӯзгорат бо шодмонӣ бод! [с. 79]; – Бахтат ҷавон, давлатат бепоён бод! – Шаҳрёр! Умрат дароз бод [с. 83-84].

Пас маълум мешавад, ки дар мақоми эҳтиром сарфи назар аз синну сол ва мартаба «ту» гӯён мурочиат кардан дар насри суннатӣ ҳам роиҷ будааст. Имрӯз низ чунин тарзи муносибат вучуд дорад, ки шояд решааш ба гузаштаи дури халқи мо алоқаманд бошад. Пас вучуд доштани ин ё он падида дар забон тасодуфӣ нест.

Дар «Чор дарвеш» чумлаҳои содаи дутаркибаеро дучор омадем, ки айни як маъноро ифода кардаанд ва мазмуни онҳоро дар қолиби чумлаи содаи яктаркиба баён намудан мумкин аст: – *Эй нозанин, банда мардеам яманӣ [с. 20] // ... марди яманиам // ... аз Яман ҳастам // ... аз хоки Яманам; ... аҳли байти мо аз хоки Яман аст [с. 21] // ... аҳли байтамон аз аз Ямананд; Таваллудам аз хоки Яман аст [с. 27] // Дар Яман таваллуд шудаам; Ҷойи таваллудам Ироқи араб аст [с. 53] // Дар Ироқи араб таваллуд шудаам // Зодаи Ироқи арабам; Ҷойи таваллудам Кустантания аст [с. 89] // Дар Кустантания таваллуд шудаам // ... ба дунё омадаам // Зодаи Кустантания ҳастам; Мо аз вилояти Форс ҳастем [с. 96] // аз вилояти Форсем // Зодаи вилояти Форсем.*

Дар ҳосилаҳо соҳиби аслии амалу ҳолатро аз таркиби хабар муайян кардан имконпазир аст. «Агар соҳиби амалу аломат маълум бошад, аз ном бурдан ё фурӯгузор кардани вай дар мазмуни умумии чумла тағйироти кулӣ рӯй намедихад, баръакс, чумла содатар ва баёни матлаб осонтар мегардад» [41, с. 82].

Дар «Чор дарвеш» чумлаҳое вохӯрданд, ки дар як қолиб шакл гирифта, танҳо бо муродифоти луғавиашон фарқ мекунанд. Чунончи:

Эътибори туҷор дар сафар аст [с. 17]; Чаро ки эътибори савдогар дар сафар аст [с. 98].

Ин чумлаҳоро мо вариант меҳисобем, зеро муродифоти луғавӣ дар ташаккули вариантҳо саҳмгузоранд.

Таҳлили мисолҳо нишон доданд, ки дар гузашта низ ба масъалаи дар қолибҳои гуногун ифода намудани матлаб тавачҷуҳ зоҳир мешудааст.

2. Муродифоти чумлаҳои содаи яктаркиба

Дар чумлаҳои содаи яктаркиба аз ҳар ду сараъзо танҳо яке – ё мубтадо, ё хабар иштирок мекунанд. Агар дар чумла мубтадо иштирок кунад, чумлаи содаи яктаркибаи унвонӣ, агар хабар вучуд дошта бошад, пас, чумлаи содаи яктаркибаи феълӣ меноманд. Маълум аст, ки дар 99 дар сади чумлаҳои забони тоҷикӣ хабар истифода мешавад, зеро он ба ҳар васила мақсади

гӯяндаро ифода мекунад. Бинобар ин, ҷумлаҳои содаи яктаркибаи феълӣ нисбат ба ҷумлаи унвонӣ афзалияти бештар доранд. Аммо мубтадо аз ин хусусият маҳрум аст. Он «...предметро номбар мекунад, ки гӯянда аз ҳама пеш мавҷудияти он, ҳастии он, вучуд доштани онро нишон доданӣ, маълум карданӣ ва ё фаҳмониданист. Ҷумлаҳои унвонӣ зоҳиран ба калимаву ибораҳои монанд намоянд ҳам, бо оҳанги махсус ва муносибати ба ҳастӣ доштаи худ аз онҳо фарқ мекунанд» [74, с. 129].

Муҳаққиқ Р. Н. Бузакова дар чараёни таҳқиқи муродифоти грамматикӣ дар забони мордовӣ ба муродифшавии ҷумлаҳои унвонӣ тавачҷуҳ карда чунин менигорад: «Номинативные предложения также проявляют синонимические отношения. В этом случае они выражают близость к двусоставным. Например: э. Еарма. — Пуви варма. м. Варма. — Уфай варма. "Ветер. — Дует ветер". В предложениях без сказуемого семантический компонент существования (ули "есть", "имеется") представлен вместе с субъектом, не расчлененно, а в единстве, тогда как в двусоставном (со сказуемым) семантический компонент наличия формализован в глаголе» [122, с. 49]. Бояд гуфт, ки дар забони тоҷикӣ низ чунин мисолҳо ҳастанд: Баҳор – Баҳор омад; Тӯй – Тӯй идома дорад; Тӯй оғоз гардид. Азбаски дар «Чор дарвеш» ин гуна ҷумлаҳо дучор нашуданд, мо ба муродифоти ҷумлаҳои содаи яктаркибаи феълӣ тавачҷуҳ намудем.

3. Муродифоти ҷумлаҳои содаи яктаркибаи умумишаҳс

Ҷумлаи содаи яктаркибаи умумишаҳс амалеро ифода мекунад, ки ба гӯяндаву шунаванда ва ғойб баробар тааллуқ дорад, яъне онро ҳар як шахс дар муносибат ба худ қабул карда метавонад. «Ин гуна ҷумлаҳо он маъноеро ифода мекунанд, ки вай дар натиҷаи таҷрибаи ҷамъиятӣ, хулосабарориҳои одамон ба амал омадааст, бинобар ин, ҳамаи аъзоёни ҷамъият онро як хел қабул мекунанд. Ҷиҳати хоси семантикии ин ҷумлаҳо он аст, ки гӯянда онро танҳо дар ҳолати боварибахш ва баҳснопазир буданашон ва ба ин боварӣ доштаниш истифода мебарад. Ғайр аз ин, амали ин тип ҷумлаҳо дар зиндагӣ санҷида шудааст, одамон онро аз сар гузаронида, манфиату зарари онро дар

амалиёту зисту зиндагонии худ аз тачриба гузаронидаанд» [74, с. 124].
 Чунончи: *...ба хонаи мардум рафтан ба дасти худ аст ва берун омадан ба ризои соҳиби хона (30).*

Ин ҷумла мазмуни мақоли халқии «Рафтан ба иродат, омадан ба иҷозат»-ро дар қолиби ҷумлаи мураккаби пайвасти пайихам ифода кардааст. Ин далел аз он гувоҳӣ медиҳад, ки мавҷудияти қолибҳои ҳаммаъно дар забон имкон медиҳад, ки гӯянда ё нигоранда барои ифодаи фикр метавонад, аз ҷумлаҳои гуногунсохтор истифода намояд.

Дар «Чор дарвеш» ҷумлаҳои гуногунсохтро дучор гардидем, ки мундариҷаи онҳо ба ҳама шахсо баробар тааллуқ дорад. Аксари онҳо дар қолиби ҷумлаҳои мураккаби пайвасту тобеъ шакл гирифтаанд:

– *Хуб, аз бародарон асрори дил пинҳон доштан аломати нифоқ аст; – Фалонӣ, ҳеҷ медонӣ, ки риндони қоидадон нони мардон дар шиками мардон қарз медонанд [с. 31]; – Расми одоб ва меҳмондорӣ ин нест, ки меҳмонро танҳо монда худ ба ҳар тараф гардӣ [с. 33]; Одами бошараф ҳар гоҳ ки ваъда кард, вафо мекунад [с. 62].*

Хабари ҷумлаҳои содаи яктаркибаи умумишахс, ки ба ҳама нигаронида шудааст, дар асар асосан ба шахси сеюми танҳо далолат мекунад:

1) *Зеро ки қадри парешон парешон донад [с. 158] // Ба қадри парешон парешон мерасад; 2) Аммо ноозмударо натвон сарварӣ дод [с. 179] // Ба ноозмуда сарварӣ намедиҳанд // Ноозмуда сарвариро нашояд; 3) Ба гайр аз ин, нобурда ранҷ ганҷ муяссар намешавад [с. 179] // Ба гайр аз ин, ранҷ набарӣ, соҳиби ганҷ намешавӣ // Ба гайр аз ин, агар ранҷ набарӣ, ... // Ба гайр аз ин, бе ранҷ ганҷ муяссар намешавад.*

Чи тавре ки мушоҳида намудем, таъвизи ҷумлаҳо якнавохт сурат нагирифт. Ҷумлаи аввал – ҷумлаи содаи дутаркиба дар қолиби воҳиди фразеологӣ *қадри касе, чизеро донистан* ташаккул ёфта, варианти он ба ҳисоб меравад. Бояд қайд кард, ки ин таъбир аз воҳиди сатҳи нутқ – ҳикмати «Қадри зар заргар бидонад, қадри чавҳар – чавҳарӣ» ҳосил гардидааст. Қолиб

он аст, ки дар қолиби ҳосила низ бар ивази ибораи рехтаи қолиби аслий фразеологизми *ба қадри касе, чизе расидан* кор фармуда шудааст.

Мазмуни ҷумлаи яктаркибаи дуҷумро дар қолиби ҷумлаи яктаркиба ва дутаркиба ифода кардан имконпазир гардид. Мубтадои ҳосилаи дуҷум (сифати феълии *ноозмуда*) дар ҷумлаи аслий – пурқунандаи бевоситаи суратёфта, дар ҳосилаи аввал пурқунандаи бавосита шуда омадааст. Бо иваз гардидани қолиб вазифаи нахвӣ аъзоҳои ҷумла низ тағйир меёбад.

Ҷумлаи содаи яктаркибаи сеҷум дар қолиби ҷумлаи мураккаби бепаивандаку пайвандакдор ва ҷумлаи сода ифода гардид. Маълум мешавад, ки аз ҷониби соҳибзабонон гунаҳои мухталифи панду ҳикмати халқ истифода мегардад, ки ин далели бою ғанӣ будани ганҷинаи забони мардумист.

4. Муродифоти ҷумлаҳои содаи яктаркибаи бешахс

«Ҷумлаҳои бешахс аз ҷиҳати сохти умумӣ ва мазмун ба хелҳои дигари ҷумлаҳои содаи яктаркиба монандӣ дошта бошанд ҳам, аз лиҳози муносибати предикативӣ, тарзу воситаи ифодаи он, шакли хабар ва аломатҳои услубиашон фарқ мекунанд. Дар ин типи ҷумлаҳои яктаркиба хабар амалу аломатро зимни категорияҳои замону модалият ифода мекунад. маъноҳои зарурият, имконпазирию имконнопазирӣ, равой ва норавой бо омилҳои гуногуни лексикӣ грамматикӣ ифода ёфта, муродифҳои синтаксисиро ба вучуд меоваранд» [41, с. 98].

Ҷумлаҳои содаи яктаркибаи бешахс бо ёрии воситаҳои гуногун ифода мешаванд:

1) Дар мисоли зерин феъли *ҳастӣ* дар шакли инкорӣ – *нест* ҳамчун ҷузъи ёвари хабари ҷумлаи бешахс омадааст:

Ба халқи Худо бо чашми ҳақорат назар кардан хуб нест [с. 39] // Ба халқи Худо бо чашми ҳақорат назар кардан хуб наменамояд // ... назар кардан набояд.

Дар забони адабии имрӯза вобаста ба мавқеи истеъмол, дақиқтараш хусусиятҳои услубӣ, ин қолибҳои нахвӣ кор фармуда мешаванд. Қолиби аслий

серистеъмол ва хоси услуби адабии гуфтугӯӣ, ҳосилаҳо мансуби услуби адабии китобӣ ва дар истеъмол маҳдуданд.

2) Калимаҳои модалии *лозим*, *даркор*, *зарур* ва амсоли ин бо масдар ба вазифаи хабари ҷумлаи бешахс омада, маъноӣ модалии заруратро ифода менамоянд: *Тарки ватан кардан лозим аст [с. 45] // Тарки ватан кардан лозим меояд // Ватанро тарк бояд кард.*

Дар қолиби аслии ва ҳосилаи дуҷум оҳанги қатъии зарурати иҷроӣ амал мушоҳида мешавад, аммо дар ҳосила ба ин тобиши ноилоҷӣ зам шудааст.

3) Ҷумлаҳои саволии риторикӣ, ки дар шакли тасдиқ омада, ба инкори амал далолат мекунанд:

– *Эй меҳрубон, хиҷолати ман кифоят аст, чӣ эҳтиёҷ ба киноят аст? [с. 31] // – Эй меҳрубон, хиҷолати ман кифоят аст, эҳтиёҷ ба киноят нест // ... киноя лозим нест.*

4) Тавассути воситаҳои луғавӣ, аз ҷумла сифати маҳол ва масдар, ки маъноӣ инкорро ифода мекунанд:

...бори дигар мулоқот миёни мову ту амри маҳол аст [с. 161] // ... номумкин аст // мумкин нест // имконнопазир аст // имкон надорад.

5) Барои ифодаи маъноӣ модалии имконпазирию имконнопазирӣ қолибҳои аслии ҳаммаъноӣ зерин вохӯрданд:

– *Ҳайф ки одамизодро вафо нест [с. 161] // ... одамизод вафо надорад // ...одамизодро вафо набувад // одамизод бевафо аст // бевафост; ...одамизодро қуввати дарёфтани мо нест [с. 161] // Одамизод қуввати моро дарёфтан надорад // Барои одамизод дарёфтани мо мушкилӣ мекунад.*
– *Одамизодро вафо набувад! [с. 170] // Одамизод вафо надорад // Одамизодро вафо нест // Одамизод вафо намекунад; Маро сари гуфтугӯ ва ҷавоб набуд [с. 162] // Сари гуфтугӯ ва маҷол надоштам // Ман сари гуфтугӯ ва ҷавоб надоштам.*

Дар ҳамаи ин мисолҳо имконнопазирӣ, норавӣ ва дорӣ ирода набудан дар қолибҳои гуногун ифода гардидааст. Мавҷудияти ин ҳосилаҳо имкон медиҳад, ки аз якрангии ифодаи матлаб хушдорӣ карда шавад.

5. Муродифоти ҷумлаҳои содаи яктаркибаи муайяншаҳси масдарӣ

Дар баъзе ҷумлаҳои сода, ки соҳиби амалу ҳолат бо исму ҷонишин ифода наёфтааст, ин вазифаро бандакҷонишинҳо ба уҳда гирифтаанд. Онҳо ба масдар васл шуда меоянд: ...*аз ҷиҳати берухсат аз хонаи ӯ рафтаним бахшоиш пурсидам* [с. 32]; ... *ба тайёр карданиш амр кардам* [с. 39].

Ин ҷумлаҳо аз нигоҳи мазмун ба ҷумлаҳои содаи дутаркиба қаробат доранд. Ҷумлаҳои мазкурро дар қолиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҳам ифода кардан имконпазир аст: *Ман аз ҷиҳати берухсат аз хонаи ӯ рафтаним бахшоиш пурсидам // Ман, барои он ки берухсат ба хонааш рафтам, бахшоиш пурсидам; Ман ба тайёр кардани он амр кардам // Ман амр кардам, ки онро тайёр кунанд.*

Чунин таъвиз на ҳамеша даст медиҳад. Чунончи, дар мисолҳои зерин ҷумлаҳоро аз содаи яктаркиба ба дутаркиба баргардонидан мумкин нест:

... *аз диданиш як ишқам ҳазор шуд* [с. 35]; *Шавқи диданиш ба дидаам ҷо гирифт* [с. 41]; ... *аз омаданат хушвақт шудем* [с. 89]; ... *аз диданиш чаширо сурур даст медод* [с. 144]; *Баъд аз нишастанам зуд дар қадаҳи чинии ғазғурӣ шарбати қанду арақи бедмушк ҳозир карданд* [с. 144].

Масдари ҷумлаҳои мазкур – *диданиш, омаданат, нишастанамро* дар шакли *дидани ӯ, омадани ту, нишастани ман* ифода кардан мумкин аст, аммо *ӯ дидан, ту омадан, ман нишастан* гуфтан намешавад. Дар мавриди баргардон ҷонишинҳои шахсӣ ба вазифаи муайянкунанда меоянд. Аксари чунин масдарҳо вазифаи пуркунандаи бавоситаро бо пешояндҳои *аз, баъд аз, ба* адо кардаанд: *Боз ба нияти тасхири ҷиниёни вилояти Уммон ба хондани китобча сар кардам* [с. 169].

Таҳлилу баррасии маводи шоҳасари «Чор дарвеш» нишон дод, ки:

1. Дар асар қолибҳои нахвӣи гуногунсохт – аз навъҳои ҷумлаҳои сода то воҳидҳои том муносибати ҳаммаъноӣ зоҳир менамоянд. Дар забони тоҷикӣ роҳу ифодаҳои муносибатҳои гуногуни нахвӣ мухталиф аст. Ин масъала бо шаклу воситаҳои грамматикӣ ва ҳаммаъноии воҳидҳои нахвӣ иртиботи қавӣ дорад. Аз маводи амалии асар дарёфтём, ки маънои тасдиқ ва инкор дар он

бо роҳу воситаҳои гуногун ифода ёфтааст. Дар шаклгирии ин муносибатҳо нақши оҳанг, ҳиссачаҳо ва пурсишҷонишинҳо ниҳоят назаррас аст. Ҷонишинҳои саволии таркиби ҷумлаҳои риторикӣ саволӣ маъноӣ аслиашонро қисман аз даст дода, дар ҷумлаҳои саволии риторикӣ ба маъноӣ инкор далолат мекунад. Дар ифодаи маъноӣ тасдиқ ё инкор дар ҷумлаҳои риторикӣ шаклҳои тасдиқию инқорӣ феъл назаррас аст. Барои ифодаи маъноҳои модалӣ зарурат, имконпазирӣ, имконнопазирӣ ҷумлаҳои саволию хитобӣ риторикӣ ҳамчун воситаи ҷолиб ва муассир ифода кардани матлаб ва эҳсоси гӯянда хизмат мекунад.

2. Дар «Чор дарвеш» барои ифодаи як маъно қолибҳои тайёри нахвӣ низ дучор гардиданд, аммо миқдори онҳо чандон зиёд нест. Дар аксари мавридҳо бо усули трансформатсия қолибҳои ҳосила ба вучуд оварда шуданд, ки бар замми ифодаи як мазмун бо обуранги мухталифи услубӣ ё тобиши нозуки маъно аз ҳам тафовут доранд.

3. Ҷумлаҳои содаи яктаркиба ва дутаркиба низ дар асар бо ҳам қаробат пайдо намуда, барои ифодаи як матлаб хизмат кардаанд. Бештар ҷумлаҳои содаи дутаркиба, яктаркибаи умумишаҳс, бешаҳс ва муайяншаҳси масдарӣ чунин хусусият доштаанд.

4. Муродифшавии қолибҳои нахвӣ ба хусусияти матни асар низ вобаста будааст. Азбаски матни «Чор дарвеш» дар қолиби афсона (нақл) таҳия гардидааст, ноқил худи қаҳрамон аст, ки саргузашташро ба ҳамсухбатонаш баён мекунад. Бинобар ин, тамоми имконоти забони тоҷикӣ, ки дар асарҳои бадеӣ инъикос мегардад, дар ин асар мушоҳида нагардид, аммо баъзе ҷанбаҳои ба назар расиданд, ки ба забони муосир хос нестанд.

Хулоса, ҳамон ибораю ҷумлаҳо таъвиз мешаванд, ки дар забон имкони чанд тариқа ифода кардани маъно ва мазмуни онҳо вучуд дорад. Ин далел аз боигарии воҳидҳои забон дар ҳама сатҳҳои он шаҳодат медиҳад.

ХУЛОСА

Маълум аст, ки тамоми зебоиву ғановати забони адабиёти бадеӣ тавассути воҳидҳои сатҳи гуногуни забон, хусусан, категорияҳои семантикӣ инъикос мегардад. Аз ин рӯ, чи тавре ки қаблан зикр намудем, баррасии масъалаҳои гуногуни забони асарҳои бадеӣ имкон медиҳад, ки рушду такомул ва таҳаввули системаи забон муайян карда шавад. Хусусан, агар забони асар равону ширин, саршор аз воситаҳои муассири забон ва нутқ, аз ҷумла, категорияҳои семантикию грамматикӣ, хосса муродифот, ҳамчунин, санъати сачъ бошад. Сарчашмаи таҳқиқи мо – шоҳасари халқии «Чор дарвеш» аз ҳамин гуна нодиракорҳои насри суннатӣ ба шумор меравад, ки аз имконоти воситаҳои тасвири бадеӣ ва воҳидҳои ҳаммаъноии забони тоҷикӣ, аз ҷумла, муродифоти наҳвӣ ибораҳои номӣ ва ҷумлаҳои сода, бархурдор гардидааст. Муродифоти наҳвӣ ҳаммаъноии қолибҳои мухталифи воҳидҳои наҳвӣ (ибораҳо, ҷумлаҳои сода, ҷумлаҳои мураккаб, матн) мебошад, ки айни як мазмунро бо навъҳои гуногуни алоқаи грамматикӣ ифода мекунанд ва дар вазъияти муайяни нутқ қобилияти таъвизшавӣ доранд. Маводи бойи «Чор дарвеш» нишон дод, ки воҳидҳои наҳвӣ ин асар аз ин қоида истисно нестанд. Аз таҳқиқи муродифоти ибораҳои номӣ ва ҷумлаҳои содаи ин асар мо ба чунин натиҷаҳо расидем:

1. Баъд аз омӯзиши нуқтаи назари муҳаққиқони тоҷику рус маълум гардид, ки дар китобҳои дарсӣ, инчунин, васоиту дастурҳои таълимӣ аввалин намунаҳои муродифоти грамматикӣ дучор гардиданд. Ҳарчанд, доир ба муродифот ягон маълумоти назарӣ ба чашм намерасад, маводи амалии дар машқҳо овардашуда аз он шаҳодат медиҳанд, ки қолибҳои гуногуни ифодаи фикр ҳанӯз дар солҳои 30-40-ум тавачҷуҳи забоншиносонро ҷалб карда будааст. [3-М]

2. Аз таҳқиқоти забоншиносони тоҷику рус маълум мешавад, ки дар таҳқиқи масъалаи муродифот ибора ва ҷумларо дар алоқамандӣ ба ҳамдигар мавриди баррасӣ қарор додаанд, яъне ҳангоми таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаб бо ҷумлаҳои сода ва ибора ифода гардидани як матлабро аксари

забоншиносон қайд кардаанд. Маълум мешавад, ки матлаби ҷумлаи пайрави муайянкунандаро дар қолиби ибораҳои сифати феълӣ ва феълӣҳоӣ низ ифода кардан имконпазир аст. Бояд зикр кард, ки ба масъалаи муродифшавии ибора бо ибора на ҳама муҳаққикон сару кор гирифтаанд. Дар зинаҳои ибтидоии таҳқиқ онҳо дар мавридҳои муайян ҳангоми омӯзиши масъалаҳои дигар ба ин масъала таваҷҷуҳ зоҳир кардаанд [2-М].

3. Дар ташаккули ибораҳои номии «Чор дарвеш» исм, сифат, шумора ва ҷонишин нақши муҳим доранд, ки сермахсултаринашон ибораҳои исмӣ мебошанд. Ибораҳои исмиро вобаста ба шакли таъвиз ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст: 1) ба гурӯҳи аввал ҳамон иборасе дохил мешаванд, ки мазмуни онҳоро чанд тариқа баён кардан имконпазир аст. Ҳосилаҳои иборасе, ки бо алоқии ҳамроҳӣ шакл гирифтаанд, маъноро як андоза бо оҳанги таъкид ифода мекунанд ва бештар дар гуфтугӯ маъмуланд. Ҳосилаҳои боқимонда (иборасе навъҳои дигари алоқа) дар забони адабӣ истифода мешаванд. 2) ба гурӯҳи дуюм иборасе мансубанд, ки мазмуни онҳо ҳамагӣ бо ду навъи алоқа – изофӣ ва ҳамроҳӣ ифода меёбанд, ки воситаи алоқашон бандаки изофӣ ва тартиби калима мебошад [4-М, 1-М].

4. Ибораҳои «Чор дарвеш», ки аз нигоҳи фарогирии ҷузъҳои асосиву тобеъ ва навъи алоқа гуногунанд, муносибатҳои гуногуни ҳаммаъноӣ зоҳир менамоянд. Аз ҷумла, муродифоти ибораҳои изофии исмӣ бо ҳамроҳӣ дар байни 336 иборати изофии қолиби «исм+сифат» ба назар расид, ки 64-тои онҳо мазмунро ҳамчунин, дар қолиби ҷумлаи пайрави муайянкунанда ифода мекунанд. 6-тои ин ибораҳо на танҳо бо алоқии ҳамроҳӣ, балки вобастагии пешояндӣ низ шакл мегиранд. Ҳамчунин, 16 ҳолати муродифоти ибораҳои ҳамроҳии исмӣ бо изофӣ мушоҳида гардид, ки ҷузъи асосии онҳо исм буда, шумора, ҷонишин ва сифатро ба худ тобеъ кардааст [2-М].

5. Дар муродифшавии ибораҳо алоқии вобастагии пешояндиву пасояндӣ назаррас аст. Аз ҷумла, 9 ҳолати ҳаммаъноии ибораҳои вобастагии пасояндии исмӣ бо изофӣ ба назар расид. Воситаи асосии алоқии байни ҷузъҳо пасоянди аслии *-ро* буда, дар аксар маврид ба объекти бевосита ишора

мекунад. Ҳосилаҳои онҳо дар қолиби ибораи изофӣ шакл гирифтааст. Ҳаммаъноии ибораҳои изофии исмӣ бо вобастагии пешояндӣ сермахсул буда, 166 ҳолат ва баръакс, ҳаммаъноии ибораҳои вобастагии пешояндӣ бо изофӣ каммахсул буда, 7 мавриди он ба мушоҳида гирифта шуд. Баъзе қолибҳои ибораҳои изофӣ танҳо бо ибораҳои вобастагии пешояндӣ муносибати муродифӣ доранд, ки дар ташаккули онҳо пешояндҳои аслии **аз**, **ба** саҳм мегузоранд [1-М, 3-М, 4-М].

6. Дар асар як миқдор ибораҳои сифатӣ, шуморагӣ ва ҷонишинӣ мушоҳида гардиданд, ки имкони муродифшавӣ доранд. Имконоти муродифшавии ибораҳои сифатӣ дар муқоиса бо ибораҳои исмӣ нисбатан маҳдуд аст. Онҳо дар асар ҳамагӣ 9-тоянд. Дар ташаккули ин гуна ибораҳо алоқаи изофӣ, ҳамроҳӣ ва пешояндӣ истифода мешаванд.

Дар «Чор дарвеш» ҳамагӣ ду мисол бо ибораҳои шуморагӣ ба мушоҳида расид, ки яке бо алоқаи ҳамроҳӣ ва дигаре бо алоқаи тобеии вобастагии пешояндӣ сохта шудааст. Тарзи табиӣ сохта шудани ибораҳои шуморагӣ алоқаи вобастагӣ мебошад. Ҳамчун ҷузъи асосӣ ҳамаи хелҳои шумора ва ба сифати ҷузъи тобеъ исм, ҷонишин ва шумораи аслий меояд. Дар ин гуна ибораҳо пешояндҳои аслии **аз**, **ба** ва **дар** ҳамчун воситаи алоқа истифода мешаванд. Ҳаммаъношавии ибораҳои ҷонишинӣ бемахсул буда, ҳамагӣ 2 навъи ин ибораҳо дучор гардид [5-М].

7. Шоҳасари халқии «Чор дарвеш» бо риояи тамоми суннатҳо ва анъанаҳои насри классикии тоҷик таълиф гардида, тамоми зебӣ, нафосат ва таровати забони адабии гузаштаре дар худ инъикос кардааст. Ба забони ин асар ибораҳои тафсилёфта чандон хос набуда, аксаран ибораҳои сода мавриди қарор гирифтаанд. Аз ҳиссаҳои нутқ исм, аз воситаҳои алоқа нақши бандаки изофӣ ва пасояндӣ -ро дар ташаккули ибораҳо ниҳоят калон аст [3-М].

8. Ибораҳо на танҳо миёни ҳамдигар, балки бо калимаҳои мураккаб, ки аз ҳуди онҳо ё ҳосилаҳояшон ба вучуд омадаанд, ҳаммаъно мегарданд. Муродифоти ибораҳо бо калимаҳои мураккаб дар забони тоҷикӣ тасодуфӣ

нест. Он бо ҳодисаи эҷоз (универбатсия) робитаи зич дошта, бо эҳтиёчи соҳибзабонон ба вучуд меоянд. Дар «Чор дарвеш» 15 қолиби калимаҳои мураккаб дучор гардид, ки аз ибораҳои озоди нахвӣ ва воҳидҳои фразеологӣ ба вучуд омадаанд, ки дараҷаи маҳсулнокиашон якнавохт нест. Чунончи: дар қолиби «исм+исм» – 152, «исм+сифат» – 25, «исм+сифати феълӣ» – 42, «исм+феъл» – 194, «исм+феъли ҳол» – 17, «сифат+исм» – 94, «сифат+феъл» – 12, «зарф+исм» – 17, «зарф+зарф» – 9, «зарф+феъл» – 6, «сифати феълӣ+исм» – 5, «шумора+исм» – 8, «шумора+нумератив» – 29, «ҷонишин+феъл» – 2, «феъл+исм» – 1 вожа сохта шудааст. [2-М].

9. Дар асар қолибҳои нахвии гуногунсохт – аз навъҳои ҷумлаҳои сода то воҳидҳои том муносибати ҳаммаъноӣ зоҳир менамоянд. Дар забони тоҷикӣ роҳу ифодаҳои муносибатҳои гуногуни нахвӣ мухталиф аст. Ин масъала бо шаклу воситаҳои грамматикӣ ва ҳаммаъноии воҳидҳои нахвӣ иртиботи қавӣ дорад [7-М].

10. Дар «Чор дарвеш» на танҳо ибораҳо, балки навъҳои гуногуни ҷумлаҳои сода низ муносибати муродифӣ зоҳир менамоянд. Аз ҷумла, хелҳои коммуникативии ҷумлаҳои сода, ки аз нигоҳи оҳанг ва мақсади гуфтор ба ҳикоягӣ, саволӣ, амрӣ ва хитобӣ ҷудо мешаванд, ҳар кадом бо роҳу воситаҳои грамматикӣ ифодаи худ ба ҷараёни ҳаммаъноӣ ворид мегарданд. Дар ин самт нақши оҳанг ва воситаҳои грамматикӣ дигар, ки дар ташаккули ин навъи ҷумлаҳо хизмат мекунанд, муассир аст. Махсусан, ҷумлаҳои содаи саволию хитобии риторикӣ ва ҷумлаҳои ҳикоягӣ, ҷумлаҳои содаи тасдиқӣ ва инкорӣ имкони ифодаи як маъноро доранд, яъне миёни худ муносибатҳои ҳаммаъноӣ зоҳир мекунанд [6-М, 7-М].

11. Бояд қайд кард, ки дар шоҳасари «Чор дарвеш» маънои тасдиқ бо роҳу воситаҳои гуногун, аз ҷумла, бо ёрии ҳиссаҷаи саволию *ое*, ҷонишини манфии *ҳеч*, пурсишҷонишини *чи* ифода ёфтааст. Ба назари мо, ҳиссаҷаи *ое* як василаи қувватдиҳандаи пурсиш аст, ки ба адабиёти классикӣ хос буда, айни замон чунин тарзи саволгузорӣ истифода намешавад. Шояд сабаб дар он бошад, ки бидуни ин ҳиссаҷа ҳам мақсадро пурсидан мумкин аст.

Мазмуни баъзе ҷумлаҳоро, ки хабарашон дар шакли тасдиқӣ қарор доранд, дар қолиби инкор, аммо ба маънои тасдиқ ифода кардан имконпазир аст [9-М].

12. Дар «Чор дарвеш» маънои инкор бо пурсишҷонишинҳои **чӣ, чаро, кучо, кай, чӣ тавр** ифода ёфтаанд. Ҷонишинҳои саволии таркиби ҷумлаҳои риторикии саволӣ маънои аслии номинативиашонро ҳифз карда наметавонанд, яъне онҳо маънои аслиашонро қисман аз даст дода, дар ҷумлаҳои саволии риториқӣ ба маънои инкор далолат мекунад.

Дар ҷумлаҳои риторикии инкорӣ воситаи ифодаи пурсиш ҳиссачаҳои **на, мабодо** мебошанд. Агар ҳиссачаи инкории **на** танҳо инкорро ифода намояд, ҳиссачаи **мабодо** ба иҷрои гуфтаи худ тахмин ва гумон доштани гӯяндаро мефаҳмонад, аммо дар асари мавриди таҳқиқ ба ин маъно тобиши тасдиқ ҳам илова шудааст.

Дар ифодаи маънои тасдиқ ё инкор дар ҷумлаҳои риториқӣ шаклҳои тасдиқию инкории феъл назаррас аст [7-М, 8-М].

Ҳамчунин, барои ифодаи маъноҳои модалии зарурат, имконпазирии ҷумлаҳои саволию хитобии риториқӣ ҳамчун воситаи ҷолиб ва муассир ифода кардани матлаб ва эҳсоси гӯянда хизмат мекунад. [7-М, 8-М].

13. Таҳлили маводи амалии «Чор дарвеш» нишон дод, ки дар байни ҷумлаҳои саволии аслиӣ ва риториқӣ тафовути муайяне мушоҳида мешавад. Қабл аз ё пас аз ҷумлаи саволии риториқӣ, ки маънои тасдиқ ё инкорро ифода мекунад, фикре баён мешавад, ки ҳамчун замина барои ифодаи муносибатҳои мазкур хизмат мекунад. Аксари маводи таҳлилшуда муҳокимаи томро мемонад, ки дар онҳо муносибатҳои сабабу натиҷа ба андозаи гуногун ифода меёбад [7-М].

14. Бояд гуфт, ки дар раванди муродифоти наҳвӣ дар забони тоҷикӣ бар замми қолибҳои аслии ҳаммаъно ҳосилаҳои имконпазирӣ онҳо дар доираи меъёри забони адабӣ ба вучуд оварда мешаванд. Дар «Чор дарвеш» ҷумлаҳои дучор омаданд, ки дар қолибҳои гуногуни наҳвӣ ба як маъно далолат мекунад. Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки як мазмун тавассути ҷумлаҳои

содаи яктаркиба ва дутаркиба ифода мегардад, аммо дар қолиби ҳосила баён шудани як маъно ҳудуди муайян дорад. Ҳаммаъношавии қолибҳои асли ва ҳосила ба тарзи ифодаи маъно, роҳу воситаҳои баёни он ва муносибатҳои грамматикӣ миёни баъзе аъзоҳои он вобастагӣ дорад.

Аъзоҳои ҷумла чунин муносибати грамматикӣ, аз ҷумла, муносибати субъект бо объекти бевосита, муносибати субъект бо объекти бавосита, муносибати субъект бо ҳоли макон, муносибати субъект бо ҳоли сабаб ва амсоли инро ифода мекунанд [3-М, 6-М].

15. Ҷумлаҳои содаи яктаркиба ва дутаркиба низ дар асар бо ҳам қаробат пайдо намуда, барои ифодаи як матлаб хизмат кардаанд. Бештар ҷумлаҳои содаи дутаркиба ва навъҳои ҷумлаҳои содаи яктаркибаи феълӣ: яктаркибаи умумишахс, бешахс ва муайяншахси масдарӣ чунин хусусият доштаанд. [8-М].

16. Дар «Чор дарвеш» барои ифодаи як маъно қолибҳои тайёри нахвӣ низ дучор гардиданд, аммо миқдори онҳо чандон зиёд нест. Дар аксари мавридҳо бо усули трансформатсия қолибҳои ҳосила ба вучуд оварда шуданд, ки бар замми ифодаи як мазмун бо обуранги мухталифи услубӣ ё тобиши нозуки маъно аз ҳам тафовут доранд [1-М, 2-М, 4-М].

17. Муродифшавии қолибҳои нахвӣ ба хусусияти матни асар низ вобаста будааст. Матни «Чор дарвеш» дар қолиби афсона (нақл) таълиф гардида, ноқил ҳуди қаҳрамон аст, ки саргузашташро ба шариконаш – дарвешон баён менамояд. Бинобар ин, тамоми имконоти забони тоҷикӣ, ки дар асарҳои бадеӣ мавриди истифода қарор мегирад, дар ин асар ба назар нарасид, аммо баъзе ҷанбаҳои мушоҳида шуданд, ки ба забони муосир хос нестанд [1-М, 8-М].

Хулоса, ҳамон ибораю ҷумлаҳо таъвиз мешаванд, ки дар забон имкони чанд тариқа ифода кардани маъно ва мазмуни онҳо вучуд дорад. Ин далел аз боигарии воҳидҳои забон дар ҳама сатҳҳои он шаҳодат медиҳад. Маводи бойи амалии ин шоҳасар далели он аст, ки он аз ганҷинаи имконоти муродифоти нахвӣ бебаҳра намондааст.

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

Дар заминаи таҳқиқи илмии мазкур метавон чунин тавсияҳоро доир ба истифодаи амалии натиҷаҳои таҳқиқ ибраз намуд:

1. Мавҷудияти муродифот ва дар чанд шакл истифода шудани онҳо аз ғановати забони тоҷикӣ дарак дода, барои баёни андешаҳо имконҳои зиёдеро фароҳам меоварад. Падидаи мазкур, чи дар забоншиносии классикӣ ва чи дар забоншиносии муосири тоҷик ва дар таҳқиқоти лингвистии дигар миллатҳо низ ҳамеша мавриди тавачҷуҳ қарор дорад. Баррасии муродифот ва таҳқиқи мавҷудияти ибораҳо ва ҷумлаҳо, дар чанд қолиб мавзӯи асосии таҳқиқоти ин диссертатсия ба шумор меравад, ки онро метавон дар таҳияи осори таълимии донишгоҳҳои олии ҷумҳурии истифода кард.

2. Натиҷаҳои таҳқиқ дар ҳалли як қатор масоили назариявии наҳви забони тоҷикӣ мусоидат менамояд ва барои омӯзандагони минбаъда ҳамчун воситаи назариявӣ амалӣ хидмат намояд.

3. Натиҷаҳои илмию назариявии таҳқиқ метавонад дар соҳаи забоншиносӣ, махсусан, баҳши наҳв, зимни гузаронидани дарсу мағулиятҳои назарию амалӣ дар муассисаҳои таълимии миёна ва олӣ, махсусан, дар фанҳои «Услубшиносӣ», «Забони адабии муосири тоҷик», «Курси амалии услубшиносӣ» ва «Муродифоти грамматикӣ дар забони тоҷикӣ» истифода шаванд.

4. Хулосаҳои назариявии кори диссертатсионӣ дар таҳияи баҳши наҳви грамматикаҳои илмии академӣ аҳамиятнок мебошад.

ФЕҲРАСТИ АДАБИЁТ

I. Рӯйхати китобҳои дарсӣ ва монографияҳо

1. Абдурахимов С. Ибораҳои номии забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / С. Абдурахимов. – Душанбе: Дониш, 1973. – 165 с.
2. Абдурахимов С. Ибораҳои ҷонишинӣ [Матн] / С. Абдурахимов. – Душанбе: Дониш, 1979. – 76 с.
3. Акрамов М. Ибораҳои сифатии забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Акрамов М. – Душанбе: Дониш, 1977. – 165 с.
4. Ализода С. Сарфу нахви забони тоҷикӣ [Матн] / С. Ализода. Мухаррири масъул Хоҷаев Д. – Душанбе, 2010. – 186 с.
5. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка [Текст] / Ю. Д. Апресян. – М.: Инфра, 1974. – 412 с.
6. Арендс А.К. Краткий синтаксис современного персидского литературного языка [Текст] / А. К. Арендс. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1941. – 141 с.
7. Арзуманов С.Д., Нестеренко, С. Zaboni tojikī: учебник таджикского языка для взрослых [Текст] / С. Д. Арзуманов, С. Нестеренко. – Сталинобод, 1938. – 384 с.
8. Арзуманов С. Д. Забони тоҷикӣ. Учебник таджикского языка для взрослых [Матн] / С.Д. Арзуманов. – Душанбе, 1951. – 120 с.
9. Атобуллоев С. Ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар дар забони адабии тоҷик [Матн] / С. Атобуллоев. Душанбе: Дониш, 1975. – 206 с.
10. Атобуллоев С. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ [Матн] / С. Атобуллоев. – Ҷ. 4. – Душанбе: Дониш, 1984. – 249 с.
11. Бабайцева В.В. Явления переходности в грамматике русского языка [Текст]. – М.: Дрофа, 2000. – 640 с.
12. Бақозода Ҳ., Каримов, Ҳ. Забони тоҷикӣ [Матн] / Ҳ. Бақозода, Ҳ. Каримов – Сталинобод: Наш. давл. Тоҷикистон, 1936. – 134 с.

13. Беленитский А. М., Ҳочизода, Б. Наҳви забони тоҷикӣ. Барои синфҳои VI-VII. Қ. 2. [Матн] / А.М. Беленитский, Б. Ҳочизода. – Душанбе, 2011. – 134 с.
14. Бертельс Е.Э. Учебник персидского языка [Текст] / Е. Э. Бертельс. – Л., 1932. – 402 с.
15. Брагина А. А. Синонимы в литературном языке [Текст] / А. А. Брагина. – М.: Наука, 1986. – 127 с.
16. Бузакова Р. Н. Синонимы в мордовских языках: Монография [Текст] / Р. Н. Бузакова. – Саранск: Мордниз, 1977. – 247 с.
17. Бузакова Р. Н. Словарь синонимов эрзянского языка [Текст] / Р. Н. Бузакова. – Саранск, 1982. – 192 с.
18. Валгина В. С. Синтаксис современного русского языка [Текст] / В.С. Валгина. – М.: Высшая школа, 1991. – 432 с.
19. Гвоздев А. Н. Очерки по стилистике русского языка. -2-е изд[Текст]. / А. Н. Гвоздев. – М.: Гос. Учебно педагог, 1955. – 460 с.
20. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии [Матн].– Сталинобод, 1956. – 98 с
21. Грамматика русского языка. Синтаксис. Часть первая Том 2. [Текст]. – М.: Изд. АН СССР, 1960. – 432 с.
22. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии [Матн]. – Душанбе: Наш. давл. Тоҷикистон, 1963. – 171 с.
23. Грамматикаи забони адабии ҳозири тоҷик. Ҷ. 1. Ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои сода. [Матн]. – Душанбе: Дониш, 1985. – 314 с.
24. Грамматикаи забони адабии ҳозири тоҷик. Ҷ. 2. Ибора ва синтаксиси ҷумлаҳои сода [Матн]. – Душанбе: Дониш, 1986. – 368 с.
25. Гаффаров Р. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ [Матн] / Р. Гаффаров. – Душанбе: Дониш, 1979. – 268 с.
26. Гаффаров А. Ибораҳои феълӣ бо пешояндҳои аслий (дар асоси маводи «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ) [Матн] / А. Гаффаров. – Душанбе: Ирфон, 2013. – 140 с.

27. Джафар М. Грамматика персидского языка [Текст] / М. Джафар. – 2-е изд. – СПб, 1901. – 329 с.
28. Дорофеева Л. Н. Язык фарси-кабули [Текст] / Л. Н. Дорофеева. – М., 1960. – 84 с.
29. Ермакова Е. Н. Словообразование в сфере фразеологии [Текст] / Е. Н. Ермакова. Часть II. – Тобольск: ТГПИ им. Д. И. Менделеева, 2007. – 112с.
30. Жирков Л. Персидский язык: Элементарная грамматика [Текст] / Л. Жирков. – М., 1927. – 202 с.
31. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Барои студентони факултетҳои филологияи мактабҳои олии [Матн]. – Душанбе: Ирфон, 1970. – 167 с.
32. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика, морфология. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олии [Матн]. – Душанбе: Маориф, 1982. – Қисми 1. – 458 с.
33. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Барои мактабҳои олии [Матн]. Нашри 2-юм. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 321 с.
34. Залеман К. Г., Жуковский, В. А. Краткая грамматика новоперсидского языка [Текст] /К.Г. Залеман, В. А. Жуковский. – СПб, 1890. – 100 с.
35. Зикриёев Ф. Чумлаҳои тарзи амал ва монандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Ф. Зикриёев. - Душанбе: Ирфон, 1976. - 122 с.
36. Исматуллоев М. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии [Матн] / М. Исматуллоев. – Душанбе, 1963. – 234 с.
37. Исматуллоев М. Очеркҳои грамматикӣ оид ба ҳолшарҳкунандаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми I. [Ҳоли замон ва макон] [Матн] / М. Исматуллоев. - Душанбе: Ирфон, 1971. - 176 с.
38. Исматуллоев М. Очеркҳои грамматикӣ оид ба ҳолшаҳрқунандаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми II. [Ҳоли тарзи амал ва миқдору дараҷа] [Матн] / М. Исматуллоев. - Душанбе: Маориф, 1986. - 128 с.

39. Камолиддинов Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 186 с.
40. Камолиддинов Б. О критерии определения синонимических единиц синтаксиса [Текст] / Б. Камолиддинов // Изв. АН Тадж. ССР. Отделение общ. наук. – 1983. – №1 (III).
41. Камолиддинов Б. Муродифоти синтаксисӣ ва ҳусни баён [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1986. – 134 с.
42. Камолиддинов Б. Хусусиятҳои услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1992. – 191 с.
43. Камолиддинов Б. Сухандонон сухан санчида гӯянд [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Деваштич, 2005. – 265 с.
44. Камолиддинов Б. Масъалаҳои баҳсноки наҳви забони тоҷикӣ [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Деваштич, 2005. – 132 с.
45. Камолиддинов Б. Наҳви забони тоҷикӣ [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 2010. – 231 с.
46. Камолиддинов Б. Синтаксическая синонимия в современном таджикском литературном языке (синонимия субстантивных словосочетаний и простых предложений) [Текст] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 285 с.
47. Камолиддинов Б. Сухан аз баҳри дигарон гӯянд [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Дунёи дониш, 2015. – 396 с.
48. Камолов Х. Ибораҳои изофӣ дар асоси маводи «Таърихи Табарӣ»-и БалъамӣМ [Матн] / Х. Камолов. – Душанбе: Баҳманрӯд, 2011.-155 с.
49. Ковтунова И. И. О синтаксической синонимии [Текст]. – М.: Просвещение, 1955. – 139 с.
50. Қосимова М. Н. Чумлаи пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик [Матн]/ М. Н. Қосимова. – Сталинобод, 1961. – 80 с.
51. Қосимова М. Н., Камолиддинов, Б. Маҷмӯаи машқҳо аз синтаксиси забони тоҷикӣ. Ибора ва чумлаҳои сода [Матн] / М. Н. Қосимова, Б. Камолиддинов. – Душанбе, 1976. – 78 с.

52. Крючков С. Е., Максимов, Л. Ю. Современный русский язык. Синтаксис [Текст] / С. Е. Крючков, Л. Ю. Максимов. – М.: Просвещение, 1977. – 321 с.
53. Лекант П. А., Павлюченкова, Н. Ф., Шаповалова, Т. Е. Синтаксическая синонимия в русском языке [Текст] / П.А. Лекант, Н. Ф. Павлюченкова, Т. Е. Шаповалова. – М., 1990. – 97 с.
54. Лекант П. А. Синтаксис. Синтаксическая синонимия: пособие для учителей старших классов [Текст] / П. А. Лекант [и др.]. – М.: Дрофа, 1999. – 47 с.
55. Маджидов Х. Фразеологическая система современного таджикского литературного языка [Текст] / Х. Маджидов. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 409 с.
56. Махмудов М., Хоркашев С. Феҳристи адабиёти шевашиносӣ». Душанбе, 2010, – 110 с.
57. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 2011. – 385 с.
58. Мирзоева М. Ҷ. Муродифоти грамматикӣ муносибатҳои сабабу мақсад дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / М. Ҷ. Мирзоева.- Душанбе.- 2013. – 108 с.
59. Мирзоева М. М. Лексическая и фразеологическая синонимия в художественных произведениях С. Айни [Текст] / М.М.Мирзоева. – Душанбе, 2017. – 400 с.
60. Мирзоев А., Ниёзӣ, Ш., Ғафуров, М. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис. К. 2. Барои мактабҳои ноҳура ва миёна [Матн] / А. Мирзоев, Ш. Ниёзӣ, М. Ғафуров. – Сталинобод: Нашр. давл. Тоҷикистон, 1948. – 124 с.
61. Мирзоев А. Ибораҳои феълии замони дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / А. Мирзоев. – Душанбе: Дониш, 1972. – 253 с.
62. Муруватов Ҷ. Шеваҳои тоҷикони атрофи Андиҷон [Матн] / Ҷ. Муруватов.- Душанбе: Дониш, 1974.-187с.

63. Муҳаммадиев М. Синонимҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: УДТ, 1962.-160 с.
64. Набиев М. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Наҳв [Матн] / М. Набиев. Қисми 2. – Душанбе: Маориф, 1992. – 205 с.
65. Набиев М. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Наҳв [Матн] / М. Набиев. Қисми 2. – Душанбе: Ирфон, 2012 – 176 с.
66. Назарова З. А. Муродифоти луғавӣ ва грамматикаи феъл дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ [Матн] / З. А. Назарова. – Душанбе, 2015. – 155 с.
67. Неменова Р. Л. Предлоги в таджикском языке [Текст] / Р. Л. Неменова.- Сталинабад: Из. АН Тадж. ССР. 1954.-36 с.
68. Неменова Р. Л. Кулябские говоры таджикского языка [Текст] / Р. Л. Неменова.- северная группа.- Сталинабад: Изд-во. АН Тадж. ССР, 1956.- 191 с.
69. Ниёзмӯҳаммадов Б., Ниёзӣ, Ш. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис (Барои мактабҳои ҳафтсола ва миёна) Қ. 2. [Матн]. – Сталинобод: Нашр. давл. Тоҷикистон, 1952. – 159 с.
70. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Сталинобод, 1960. – 118 с.
71. Ниёзмӯҳаммадов Б., Рустамов, Ш. Баъзе масъалаҳои синтаксиси забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов, Ш. Рустамов. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 198 с.
72. Ниёзмӯҳаммадов Б. Забоншиносии тоҷик. Асарҳои мунтахаб [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Душанбе: Дониш, 1970. – 384 с.
73. Норматов М. Наҳви забони тоҷикӣ [Матн] / М. Норматов. – Душанбе, 2001. – 289 с.
74. Норматов М. Забони адабии муосири тоҷик. Синтаксис [Матн] / М. Норматов. – Душанбе: Матбуот, 2011.-324 с.

75. Падучева Е. В. О семантике синтаксиса. Материалы к трансформационной грамматике русского языка [Текст] / Е. В. Падучева. – М.: УРСС, 1974. – 296 с.
76. Пейсиков Л. С. Вопросы синтаксиса персидского языка [Текст] / Л. С. Пейсиков. – М.: Изд-во Института международных отношений, 1959. – 467 с.
77. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении [Текст] / А. М. Пешковский. 7-ое изд. – М.: Учпедгиз, 1956. – 450 с.
78. Расторгуева В. С. Очерки по таджикской диалектологии // Вып. 1. Варзобский говор таджикского языка [Текст] / В. С. Расторгуева. – М., 1952. – 206 с.
79. Расторгуева В. С. Очерки по таджикской диалектологии // Вып. 2. Северные таджикские говоры полосы Шайдан – Ашт – Чуст – Касансай [Текст] / В. С. Расторгуева. – М., 1952. – 324 с.
80. Расторгуева В. С. О формах конъюнктива (сослагательного наклонения) в современном таджикском литературном языке [Текст] / В. С. Расторгуева // Очерки по грамматике таджикского языка. – Сталинабад, 1953. – Вып. 2. – 46 с.
81. Расторгуева В. С. Краткий очерк грамматики таджикского языка [Текст] / В. С. Расторгуева // Таджикско-русский словарь. – М.: Гос. изд. иностр. стран и националь. словарей, 1954. – 786с.
82. Расторгуева В. С. Очерки по таджикской диалектологии // Вып. 3. Ленинабадско-канибадамская группа северных таджикских говоров [Текст] / В. С. Расторгуева. – М., 1956. – 191 с.
83. Расторгуева В. С. Очерки по таджикской диалектологии // Вып. 4. Южноферганские говоры ура-тюбинской группы [Текст] / В. С. Расторгуева. – М., 1961. – 223 с.
84. Расторгуева В. С. Очерки по таджикской диалектологии // Вып. 5. Таджикско-русский диалектный словарь [Текст] / В. С. Расторгуева. – М., 1963. – 250 с.

85. Расторгуева В. С., Опыт сравнительного изучения таджикских говоров [Текст] / В. С. Расторгуева. – М.: Наука, 1964. – 188 с.
86. Рубинчик Ю. А. Современный персидский язык [Текст] / Ю. А. Рубинчик. – М., 1960. – 140 с.
87. Русский язык (грамматическое учение о слове), [Текст]. – М.: Высш. школа, 1972. – 599 с.
88. Русская грамматика. Синтаксис. Том 1. [Текст]. – М.: Наука, 1980.– 662с.
89. Русская грамматика. Том 1. Фонетика, фонология, ударение, интонация, словообразование, морфология [Текст]. – М.: Наука, 1980. – 731с.
90. Рустамов Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 90 с.
91. Рустамов Ш. Забон ва замон. [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Ирфон, 1981. - 256 с.
92. Рустамов Ш., Каримов, А., Аминов, С. Забони тоҷикӣ барои синфи 7 [Матн] / Ш. Рустамов ва диг. – Душанбе: Маориф, 1985. – 131 с.
93. Рустамов Ш. Мушкилоти синтаксис [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Маориф, 1988. – 339с.
94. Саидризо А. Сарфу наҳви забони тоҷикӣ [Матн] / А. Саидризо. Мухаррири масъул профессор Хоҷаев Д. – Душанбе, 2010. – 186 с.
95. Салимов Ю. Насри ривоятӣ [Матн] / Ю. Салимов.- Душанбе: Ирфон, 1986. – 189 с.
96. Сковородников А. П. Экспрессивные синтаксические конструкции современного русского литературного языка. Опыт системного исследования [Текст] / А.П. Сковородников. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1981. – 255 с.
97. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка [Текст] / А.И. Смирницкий. – М., Изд. лит.на иностр. языках 1957. – 280 с.
98. Смирнова Л. Т. Язык «Таърихи Систан». Грамматическое описание. АН Тадж. ССР. Тр. Т. С. Х. [Текст] / Л. Т. Смирнова. – Сталинабад, 1959. – 146 с.

99. Сухотин В. П. Синтаксическая синонимика в современном русском языке (глагольные словосочетания) [Текст] / В. П. Сухотин. – М.: Наука, 1960. – 160 с.
100. Сухотин В. П. Синтаксическая синонимика в современном русском литературном языке. Глагольные словосочетания [Текст] / В. П. Сухотин. – М.: АН СССР, 1960. – 159 с.
101. Таджиев Д. Т. Причастия в современном таджикском языке [Текст] / Д. Т. Таджиев. – Сталинабад: Изд-во АН Тадж. ССР, 1954 с.
102. Таджиев Д. Т. Способы связи определения с определяемым в современном таджикском литературном языке [Текст] / Д. Т. Таджиев. – Сталинабад, 1955. – 70 с.
103. Тоchieв Д. Т. Тарзҳои алоқаи муайянкунанда бо муайяншаванда дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ [Матн] / Д. Т. Тоchieв. – Душанбе: Пойтахт. – 2015. – 110 с.
104. Фитрат А. Қоидаҳои забони тоҷикӣ. [Матн] Душанбе, 2010 – 228.
105. Федоров А. К. Трудные вопросы синтаксиса [Текст] / А. К. Федоров. – М.: Просвещение, 1972. – 239с.
106. Халилов А. Ибораҳои изофӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / А. Халилов.-Душанбе: ИЗА ба номи Рӯдакӣ, 1964 –. 34 с.
107. Халилов А. Вазифаҳои грамматикӣ бандаки изофӣ (-и) дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / А. Халилов. – Душанбе: Дониш, 1969. – 119 с.
108. Хоркашев С. Ташаккул ва таркиби луғавӣ ва калимасозӣ [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе, – 2014. – 106 с.
109. Хромов А. Л. Говоры таджиков Матчинского район [Текст] / А. Л. Хромов // Тр. АН Тадж. ССР.- Душанбе, 1962. - 216 с.
110. Хоҷаев Д., Кабиrow Ш. Маҷмӯаи машқҳо аз синтаксис ва пунктуация [Матн] / Д. Хоҷаев, Ш. Кабиrow. – Душанбе, 1990. – 62 с.
111. Хоҷаев Д. Гуфтори нақӯ куҳан нагардад. [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2011. – 230 с.

112. Ҳусейнов Х. Забон ва услуби повести «Одина»-и С. Айнӣ [Матн] / Х. Ҳусейнов. – Душанбе, 1973. – 213с.
113. Чалолов О. Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвон [Матн] / О. Чалолов. – Душанбе: Дониш, 1967. – 152 с.
114. Шакурӣ М. Ҳар суҳан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад [Матн] / М. Шакурӣ. – Нашри сеюм. – Душанбе. – 2005. – 457 с.
115. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ (Синтаксиси ҷумлаҳои мураккаб) [Матн]. – Душанбе: Дониш, 1981. – Ҷилди IV. – 201 с.
116. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка [Текст] А. А Шахматов. – Л., 1941. – 624 с.
117. Ярцева В. Н. Придложение и словосочетание // Вопросы грамматического строя [Текст] / В. Н. Ярцева. – М.: Наука, 1955. – 440 с.

II. Рӯйхати мақолаҳо

118. Аслиддинов С. Мулоҳизаҳо оид ба алоқаи вобастагӣ [Матн] // Масъалаҳои филологияи тоҷик / С. Аслиддинов. – Душанбе, 1967. – С. 123-127.
119. Бегбуди М. Краткие сведения о синтаксисе самаркандского говора таджикского языка [Текст] / М. Бегбуди // Известия АН Тадж. ССР. Отд. общ. наук. – Душанбе, 1961. – № 3. – С. 8-18.
120. Белошاپкова В. А. Современный русский язык. Синтаксис [Текст] / В. А. Белошاپкова. – М.: Выс. шк., 1977. – С. 158-243.
121. Березин Н. Грамматика персидского языка [Текст] / Н. Березин. – Казань, 1853. – С. 441-478.
122. Бузакова Р. Н. Синонимы в мордовских языках // Вопросы мордовского языкознания [Текст] / Труды МШИЯЖЭ / Р. Н. Бузакова. – Вып.36. – Саранск, 1969. – С. 46-67.
123. Бузакова Р. Н. Синонимы в мокшанском языке [Текст] / Р. Н. Бузакова. – Мокша, 1969. №5. - С. 90-92.

124. Бузакова Р. Н. Морфологические синонимы [Текст] / Р. Н. Бузакова. – Сятко, 1971. – ЖЕ. – С. 81-87.
125. Бузакова Р. Н. Синонимы //Лексикология современных мордовских языков: Учебное пособие для вузов [Текст] / Р.Н. Бузакова. – Саранск, 1972. – С. 21-30.
126. Бузакова Р. Н. Синонимия словосочетаний [Текст] / Р. Н. Бузакова // Проблемы грамматического строя мордовских языков /Труды МШИЯЛИЭ. – Вып.77. – Саранск, 1984. – С. 3-33.
127. Бузакова Р. Н. Синонимия субстантивных словосочетаний в мордовских и удмуртском языках [Текст] / Р. Н. Бузакова // Тезисы докл. на XVII Всесоюзн. конф. финно-угроведов. Языкознание. – Устинов, 1982. – С. 47-49.
128. Бузакова Р. Н. Проблемы синонимии субстантивных словосочетаний в мордовских языках [Текст] / Р.Н. Бузакова // Актуальные вопросы мордовского языкознания /Труды МШИЯЛИЭ. – Вып.94. – Саранск, 1988. – С. 36-55.
129. Бузургзода Л. Синтаксиси мухтасари забони тоҷикӣ. Барои хонандагони омӯзишгоҳҳои ғоибона [Матн] / Л. Бузургзода. – Сталинобод, 1942. – С. 36-55.
130. Буслаев Ф. И. Историческая грамматика русского языка [Текст] / Ф. И. Буслаев. – М.: Учпедгиз, 1959. – С. 274-285.
131. Виноградов В. В. Итоги обсуждения спорных вопросов стилистики [Текст] / В. В.Виноградов // Вопросы языкознания. – 1955. – №1. – С. 60 - 87.
132. Виноградов В. В. Из истории изучения русского синтаксиса (От Ломоносова до Потебни и Фортунатова) [Текст] / В. В. Виноградов. – М.: Изд. Мос. Ун-та, 1958. – С. 223-251.
133. Виноградов В. В. Исследования по русской грамматике [Текст] (Изб. труды) В. В. Виноградов. – М.: Наука, 1975. – С. 284-294.

134. Власова Ю. Н. Основные критерии синонимичности синтаксических конструкций [Текст] / Ю.Н. Власова // Вопр. Английской филологии и методики преподавания английского языка (Ростов н/д. пед. ин-т). – 1972. – Вып.2. – С. 3-11.
135. Гаффаров Р. Некоторые архаические синтаксические явления в южных говорах таджикского языка [Текст] / Р. Гаффаров // Актуальные вопросы исследования иранских языков. Тезисы докладов. – М., 1974. – С. 31-33.
136. Гаффаров Р. К вопросу о сравнительном изучении синтаксиса таджикских говоров [Текст] / Р. Гаффаров // Тезисы докладов 1-ого Международного симпозиума ученых социалистических стран на тему «Теоретические проблемы восточного языкознания». Часть 2. – М., 1977. – С. 49-51.
137. Гаффаров Р. Сравнительный анализ предложно-последовательных конструкций и их картографирование в таджикских говорах [Текст] / Р. Гаффаров // Совещание по общим вопросам диалектологии и истории языка. Тезисы докладов и сообщений (Душанбе, 12-15 ноября 1979 г.). – М., 1979. – С. 81-82.
138. Гаффаров Р. К вопросу о сравнительном изучении синтаксиса таджикских говоров [Текст] / Р. Гаффаров // Вопросы языкознания, 1979. – №1. – С. 74-81.
139. Гаффаров Р. Сравнительное изучение предложно-последовательных конструкций в таджикских говорах [Текст] / Р. Гаффаров // Вопросы диалектологии и истории языка (Материалы VII совещания по общим вопросам диалектологии и истории языка). – Душанбе: Дониш, 1984. – С. 42-45.
140. Гаффаров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил [Матн] / Р. Гаффаров. – Душанбе: Дониш, 1966. – С. 162-191.
141. Гаффаров Р. Синтаксиси ҷумлаҳои сода [Матн] / Р. Гаффаров // Шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. Проспект. – Душанбе: Дониш, 1973. – С. 98-136.

142. Гаффоров Р. Ифодаи пуркунандаҳо бо бандакҷонишинҳои соҳибӣ [Матн] / Р. Гаффоров // Мактаби советӣ, №8. – Душанбе, 1974. – С. 17-21.
143. Гаффоров Р. Як навъи махсуси ибораҳои исмӣ дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ [Матн] / Р. Гаффоров // Масъалаҳои забоншиносӣ. – Душанбе, 1975. – С. 12-31.
144. Гаффоров Р. Нависанда ва лаҳҷаҳои забон [Матн] / Р. Гаффоров // Садои Шарқ, №7. – Душанбе, 1975. – С. 112-125.
145. Гаффоров Р. Доир ба омӯзиши синтаксиси шеваҳои тоҷикӣ // Масъалаҳои забоншиносӣ [Матн] / Р. Гаффоров. – Душанбе: Дониш, 1979. – С. 74-81.
146. Гаффоров Р. Ифодаи хабар бо шаклҳои сифати феълӣ дар шеваҳои забони тоҷикӣ // Забоншиносии тоҷик [Матн] / Р. Гаффоров. – Душанбе: Дониш, 1980. – С. 203-216.
147. Золотова Г. А. О структурных основаниях синтаксической синонимии [Текст] / Г. А. Золотова // Русский язык в национальной школе. – 1968. – № 6. – С. 5-10.
148. Золотова Г. А. Синтаксическая синонимия и культура речи // Актуальные проблемы культуры речи [Текст] / Г. А. Золотова. – М.: МОПИ, 1970. – С. 178.
149. Игнатъева М. М. К истории развития определения синтаксических синонимов [Текст] / М.М. Игнатъева // Учен. зап. (Московский пед. ин-т им. В. И. Ленина). – 1964. – № 240. – С. 137-153.
150. Исмоилова Ш. Муродифоти ибораҳои исмӣ бо пешояндҳои таркибӣ [Матн] / Ш. Исмоилова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: Сино, 2016. – № 4/6 (212). – С. 279-284.
151. Исмоилова Ш. Муродифоти ибораҳои изофӣ дар ҳафтаномаи “Адабиёт ва санъат” [Матн] / Ш. Исмоилова // Устод Айнӣ ва асолати забони тоҷикӣ (барориши 8). – Душанбе : Сино, 2017. – С. 134-140.

152. Камолиддинов Б. Дар бораи синонимияи синтаксисӣ [Матн] / Б. Камолиддинов // Масъалаҳои забон ва адабиёт. – Душанбе, 1975. – С. 217-231.
153. Камолиддинов Б. О синонимике некоторых инфинитивных оборотов в произведениях С. Айни [Текст] / Б. Камолиддинов // Проблемы иранской филологии: Материалы всесоюзной научной конференции. – Баку, 1979. – С. 22.
154. Камолиддинов Б. О критерии определения синонимических единиц синтаксиса [Текст] / Б. Камолиддинов // Изв. АН Тадж. ССР. Отделение общ. наук. – 1983. – №1 (III).
155. Камолиддинов Б. Исследование синтаксической синонимии в таджикском языке [Текст] / Б. Камолиддинов // в сб. “Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1990. – С. 105-119.
156. Кенчазода М. С. Чумлаҳои яктаркибаи умумишахс, бешахс ва роҳҳои ифодаи онҳодар забони тоҷикӣ (дар асоси маводи насрибадеии адабиёти муосир) [Матн]/Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: Сино, 2020. - №8. С. – 44-48.
157. Кенчазода М. Корбурди чумлаҳои саволи дар насри бадеӣ [Матн]. Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – Душанбе: Сино, 2020. – №8. С. – . 104-110.
158. Кузнецов П. Е. Сравнительный грамматический очерк таджикского и сартовского наречий [Текст] / П. Е. Кузнецов. – Изв. Туркестанского ртд. Русского географического общества. Т.Ч. Вып. 2. Ч. 1. – Ташкент, 1915.- С. 27-43.
159. Кока А. Н. Синтаксическая синонимика в кругу словосочетаний с временным значением в современном русском литературном языке [Текст] А. Н. Кока // Изв. АН Казахстана. Сер. филологии и искусствоведения.-1954.-№ 1-2. - С.102.
160. Ковтунова И. И. О синтаксической синонимике [Текст] / И. И. Ковтунова // Вопросы культуры речи. – М., 1955. – Вып.1. – С. 114-147.

161. Қосимова М. Н., Мухтасар оид ба ибораҳои изофии номӣ [Матн] // Ганҷи сухан / М. Н. Қосимова. - Душанбе, 2013. - С. 46-82.
162. Лаврентьева, Н. М. К вопросу о терминологии и определении синтаксических явлений параллелизма, синонимии и дублетности (на примере целевых конструкций второй половины XVIII – первой половины XIX вв.) // Учен. зап. (Рязанский пед-ин-т) [Текст] / Н. М. Лаврентьева. – Рязань, 1969. – Т.51. – Вып.2. – С. 218 - 227.
163. Лебедева С. В. Содержание термина “синонимия” в контексте современных исследований [Текст] / А. П. Лекант / С. В. Лебедева // Психолингвистические исследования слова и текста. – Тверь, 2002. – С. 51-62.
164. Лекант П. А. Об изучении синонимии в простом предложении [Текст] / П. А. Лекант // Проблемы школьного учебника по русскому языку. – М.: Просвещение, 1973. – С. 36-42.
165. Максимов Л. Ю. О грамматической синонимии в современном русском языке [Текст] / Л. Ю. Максимов // Русский язык в нац. школе, 1966. – № 2. – С. 3-10.
166. Максимов Л. Ю. О грамматической синонимии в русском языке // Русский язык в национальной школе [Текст] / Л. Ю. Максимов. – 1966. – № 2. – С. 7.
167. Махадов М. Предложно-последовательная конструкция в припятджских правобережных говорах Дарваза [Текст] / М. Махадов // Тезисы докладов молодых учёных на второй республиканской научной конференции, посвященной 50-летию ВЛКСМ. – Душанбе, 1968. – С. 83.
168. Мачидов Ҳ. Фасоҳати сухан ва санъати интиҳоби маъноӣ дақиқ [Матн] / Ҳ. Мачидов // Садои Шарқ. – 2012. – №10. – С. 104.
169. Маъсумӣ Н. Ибораҳои сифати феълӣ ва масдарӣ дар забони повести С. Айни «Марги судхӯр» [Матн] / Н. Маъсумӣ // Мақт. сов. – 1955. – № 12. – С. 28-36.

170. Мелех Н. А. Особенности синтаксиса гиждуванского говора таджикского языка [Текст] / Н.А. Мелех // Чашномаи Айнӣ, ҷ. 4. – Душанбе: Дониш, 1971. – С. 277-286.
171. Молчанова Е. К. Таджикские диалектные обороты типа «ини ман» [Текст] / Е. К. Молчанова // Масъалаҳои забоншиносӣ. – Душанбе: Дониш, 1975. – С. 165-176.
172. Мони́на Т. С. Основания синтаксической синонимии в простом предложении // Средства выражения предикативных значений предложения [Текст] / Т. С. Мони́на. – М.: МОПИ, 1983. – С. 94-102.
173. Распопов И. П. Синтаксическая деривация и синтаксическая синонимия [Текст] / И. П. Распопов // Филологические науки, 1974. – № 3. – С. 66-72.
174. Рустамова Т. З. Некоторые замечания о синтаксической синонимии в персидском языке [Текст] / Т. З. Рустамова // Учен. зап. (Азерб. гос. ун-та). – 1978. – №1: Сер. Востоковедения. – С.18-24.
175. Рустамова Т. З. Характерные особенности оборотов, образованных на основе причастий арабского происхождения [Текст] / Т. З. Рустамова // Учен.зап. (Азерб. гос. ун-та). - 1978. - № 2: Сер. Востоковедения. – С. 25-31
176. Синонимика падежных форм и послеложных конструкций [Текст] //Финно-угристика. – Вып.1. – Саранск: МГУ, 1978. – С. 22-33.
177. Синонимичные сравнительные конструкции в эрзянском языке [Текст] //Финно-угристика. – Вып.2. – Саранск, 1979. – С. 19-24.
178. Синонимичные определительные конструкции в мордовских языках [Текст] // Вопросы финно-угроведения. Тез. докл. на XV1 Воесоюзн. конф. финно-угроведов. – Сыктывкар, 1979. – С. 30.
179. Солиев А. Доир ба як навъи ибораҳои исми [Матн] / А. Солиев // Мактаби советӣ. –1977. – № 2. – С. 19- 22.

180. Солиев А. Доир ба ибораҳои номии пешояндӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / А. Солиев. Маҷмуи мақолаҳо “Маҷъалаҳои забоншиносии тоҷик”. – Душанбе, 1990. – С. 80-88.
181. Станишева Д. С. К вопросу о вариантах синтаксических единиц [Текст] / Д. С. Станишева // Научн. докл. высшей школы: Филологические науки. - 1964. - №1. - С. 188-193.
182. Фитрат А. Қоидаҳои забони тоҷик (сарф ва наҳв) [Матн]. Бознашр бо сарсухани Д. Хочаев ва П. Гулмуродзода / А.Фитрат. – Душанбе, 2010. – С. 95-159.
183. Фортунатов Ф. Ф. О преподавании грамматики русского языка в средней школе // Избранные труды [Текст] / Ф. Ф. Фортунатов. – Т.2. – М., 1957. – С. 451.
184. Хочаев Д. Чумлаи пайрави макон ва тобишҳои маъноии иловагии он [Матн] / Д. Хочаев // Маҷмуи мақолаҳо “Маҷъалаҳои забоншиносии тоҷик”. – Душанбе, 1990. – С. 50-60.
185. Ҳусейнов Х. Чумлаи мураккаби тобӣ бо чумлаи пайрави замон дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Х. Ҳусейнов. - Сталинобод, 1960.- С.70-88.
186. Шведова Н. Ю. О понятии синтаксического ряда // Историко-филологические исследования [Текст] / Н. Ю. Шведова. – М., 1967. – С. 209-213.
187. Шендельс, Е. И. Понятие грамматической синонимии / [Текст] Е. И. Шендельс // Науч. докл. высш. школы: Филологические науки. – 1959. – №1. – С. 68-81.
188. Шумилина А. Л. К вопросу о синтаксической синонимии [Текст] / А. Л. Шумилина // Исследования по лексикологии и грамматике русского языка АН СССР. – М.: Наука, 1961. – С. 167-179.
189. Шутова Е. А. К вопросу о синтаксической синонимии [Текст] / Е. А. Шутова // Сборник научных трудов аспирантов и преподавателей ТГПИ. 4.1. – Таганрог, 1997. – С. 10-18.

190. Эдельман Д. И. О некоторых синтаксических конструкциях в таджикских говорах Бадахшана [Текст] / Д. И. Эдельман // Масъалаҳои забоншиносӣ. – Душанбе: Дониш, 1975. – С. 74-83.
191. Эшнӣёзов М. Диалектологияи тоҷик. Синтаксис [Матн] / М. Эшнӣёзов. – Душанбе: Унив. дав. Тоҷикистон, 1986. – С. 67- 87.
192. Эшонҷонов А. Ҷумлаи мураккаби тобеи пайваст ва баъзе тафовутҳои он аз ҷумлаҳои тобеи сертаркиба [Матн] / А. Эшонҷонов // Мактаби советӣ. – 1974. – № 2. – С. 40-44.
193. Ярцева В. Н. О грамматических синонимах [Текст] / В. Н. Ярцева // Романо-германская филология. – М., 1957. – Вып.1. – С. 5-33.

III. Манбаъ

194. Чор дарвеш [Матн]. – Душанбе: Адиб, 2009. – 208 с.

VI. Рисолаҳои илмӣ ва авторефератҳо

195. Гаффаров Р. Синтаксис таджикских говоров в сравнительном освещении (простое предложение): Автореф. дисс. докт. филол. наук [Текст] / Р. Гаффаров. – Душанбе, 1980. – 50 с.
196. Маҳмудов Г. Ш. Управление глаголов дополнениями в современном персидском языке [Текст] / Г. Ш. Маҳмудов. – Автореф. дис. канд. фил. наук. – Баку, 1954. – 19 с.
197. Мирзоев, А. Словосочетания в таджикском языке [Текст] / А. Мирзоев: автореф. дисс. докт. филол. наук. – Душанбе, 2002. – 55 с.
198. Мирзоева М. Дж. Синтаксическая синонимия обстоятельныхотношений в современном литературном таджикском языке (на примере временных, причинных, целевых, условных и уступковых отношений). Автореф. дис. докт. фил. наук [Текст] / М. Дж. Мирзоева.-Душанбе. - 2013. - 50 с.
199. Мукимова Н. М. Система обучения студентов таджиков синтаксису официально-делового стиля русского языка. Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / Н. М. Мукимова. – Душанбе, 1978. – 23 с.

200. Петрова З. П. Синонимика словосочетаний, выражающих изъяснительные отношения в современном русском языке: Автореф. дисс. канд. филол. наук [Текст] / З. П. Петрова. – М., 1965. – 19 с.
201. Сергалиев М. С. Синонимия синтаксических конструкций в современном казахском литературном: Автореф. дисс. доктора филол. наук [Текст] / М. С. Сергалиев. – Алма-Ата, 1987. – 42 с.
202. Таджиев Д. Т. Категория связи определения с определяемым в современном таджикском литературном языке: Автореф. канд. дисс. фил.наук [Текст] / Д. Т. Таджиев. – Л., 1951. – 25 с.
203. Трубачев Н. В. Синонимия бессоюзных сложных и простых предложений в современном русском языке: Автореф. канд. дис. фил. наук. [Текст] / Н. В. Трубачев. - Таганрог. 2009. - 19 с.
204. Хушенова С. В. Изафетные фразеологические единицы таджикского языка: автореф. дис... канд. филол. наук [Текст] / С. В. Хушенова.-М., 1966 - С.6.
205. Шафай А. М. Сложноподчиненные предложения в современном персидском языке: придаточные определительные предложения: афтореф. дисс... канд. филол. наук [Текст] / А. М. Шафай. – Баку, 1953. – 22 с.
206. Шишкова А. В. Синонимия номинативных и предикативных единиц со значением связи предмета и признака в современном русском языке: Автореф. канд. дисс. фил.наук [Текст] / А. В. Шишкова. – Таганрог, 2003. – 19 с.

VI. Фархангҳо

207. Бузакова Р. Н. Словарь синонимов эрзянского языка [Текст] / Р. Н. Бузакова. – Саранск, 1982. – 192 с.
208. Лингвистический энциклопедический словарь. [Текст] / М.: «Советская энциклопедия», 1990, - 688 с.

209. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс-ул-луғот [Матн] / Ғиёсиддин ибни Чалолиддин. – Ҷ. 1. – Душанбе: Адиб, 1987. – С. 37.
210. Расторгуева В. С. Очерки по таджикской диалектологии // Вып. 5. Таджикско-русский диалектный словарь / В. С.Расторгуева. – М., 1963.
211. Расторгуева В. С. Краткий очерк грамматики таджикского языка / В. С. Расторгуева// Таджикско-русский словарь. – М.: Гос. изд. иностр. стран и националь. словарей, 1954. – 786с.
212. Фарҳанги забони тоҷикӣ. (аз асри X то ибтидои асри XX). Ҷ. I. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 951 с.
213. Фарҳанги забони тоҷикӣ. (аз асри X то ибтидои асри XX). Ҷ. II. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 949 с.
214. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехтаи забони ҳозираи тоҷикӣ. Ҷилди. I. / М. Фозилов. – Душанбе, 1963. – 952 с.
215. Фарҳанги имлои забони тоҷикӣ. Душанбе: Шарқи озод, 2013. – 320 с.

МАВОДИ ЭЛЕКТРОНИ

216. Ермакова Е. Н. Импликация как форма движения от фразеологизма к слову / Е. Н. Ермакова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL <http://www.lib.csu.ru/vch/110/006.pdf>.
217. Phillott D.C. Highe Persian Grammar /V D.C. Phillott. – Calcutta: British mission press, 1919. – 936 p.
218. Lazard G. La langue des plus ansients monuments de la prose Persane / G. Lazard/ – Paris: Librairis klincksieck, 1963. – 535 с.

**Мундариҷа ва натиҷаҳои асосии таҳқиқоти диссертатсионӣ дар
интишороти мазкур ба таъб расидаанд:**

А) Мақолаҳои илмие, ки дар нашрияҳои тақризии бонуфузи тавсияшудаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Вазорати маориф ва илми Федератсияи Русия ба таъб расидаанд:

[1-М]. Иброимова Г.Н. Нақши артикли номуайянии «-е» дар ташаккули ибораҳои изофӣ (дар мисоли «Чор дарвеш») / Н. Г. Иброимова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ.-2019.- № 2 (79) С. 83-86.

[2-М]. Иброимова Г. Н. Мавқеи ибораҳои исмии изофӣ дар насри суннати тоҷик (дар мисоли «Чор дарвеш») / Н. Г. Иброимова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ.-2019.-№ 3 (80) С. 74-80.

[3-М]. Иброимова Г. Н. Ибораҳои изофӣ ва муродифоти онҳо бо қолибҳои дигари наҳвӣ (дар заминаи маводи «Чор дарвеш») / Н. Г. Иброимова // Паёми Донишгоҳи милли Тоҷикистон.-2019.-№ 7. С. 47-51.

[4-М]. Иброимова Г.Н. Муродифоти як қолиби иборати исми изофӣ дар «Чор дарвеш» / Н. Г. Иброимова // Ахбори Академияи миллии илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон.- 2019.- № 2 (256). С. 166-170.

[5-М]. Иброимова Г.Н. Муродифоти ибораҳои сифатӣ, шуморавӣ ва ҷонишинӣ дар «Чор дарвеш» / Н. Г. Иброимова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ.-2021. № 6 (95)- С.70-73.

[6-М]. Раҳматуллозода С. Р., Иброимова Г. Н. Муродифоти қолибҳои аслӣ ва ҳосила (дар асоси маводи «Чор дарвеш») / С. Р. Раҳматуллозода, Г. Н. Иброимова // Суханшиносӣ маҷаллаи илмии Институти забон ва адабиёти ба номи А. Рӯдакӣ -2022. № 2 –С. 34-39.

Б) Мақолаҳои, ки дар нашрияҳо ва маҷаллаҳои илмӣ ба таъб расидаанд :

[7-М]. Иброимова Г. Н. Муродифори ҷумлаҳои тасдиқӣ дар «Чор дарвеш» / Н. Г. Иброимова // Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Маводи

конференсияи байналмилалии илмию амалии «Медиалингвистика ва услубшиносӣ: проблема ва дурнамо» ба муносибати 85-солагии профессор Баҳриддин Камолиддинов.- Душанбе-2020

[8-М]. Иброимова Г. Н. Муродифори ҷумлаҳои содаи инкорӣ дар «Чор дарвеш» / Н. Г. Иброимова // Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Маводи конференсияи байналмилалии илмию амалии «Медиалингвистика ва услубшиносӣ: проблема ва дурнамо» ба муносибати 85-солагии профессор Баҳриддин Камолиддинов.- Душанбе-2020

[9-М]. Иброимова Г. Н. Бо ҳиссаҷаҳо ифода ёфтани пурсиш дар ҷумлаҳои содаи инкорӣ дар асоси маводи «Чор дарвеш»/ Н. Г. Иброимова //ДДОТ ба номи С. Айнӣ . Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ бахшида ба рӯзи байналмилалии забони модарӣ (21-уми феврал) да мавзӯи «Истиқлолияти давлатӣ ва рушди забони модарӣ» (18-уми феврал соли 2022) .-Душанбе-2022.- С.100-102.